

Національний університет
“Києво-Могилянська Академія”



Польські студії

№ 2 – 3

Дух і Літера № 22

КИЇВ – 2010

Національний університет “Києво-Могилянська академія”

Центр європейських гуманітарних досліджень

Центр польських та європейських студій

“Польські студії”, № 2-3, (“Дух і Літера” № 22) є збіркою статей, присвячених польській історії та сучасності, а також українсько-польським взаєминам. До видання увійшли рецензії і огляди художніх книг та наукових праць із вказаної тематики, що з’явилися друком протягом 2008–2010 рр. українською і польською мовами. Авторами статей є молоді українські дослідники, переможці Другого та Третього конкурсу імені Єжи Гедройця (2008 та 2009 рр.). Видання призначене широкому колу спеціалістів – істориків, літературознавців та економістів.

Редакційна колегія

П’єр Аснер (Франція)	Надія Нікітенко
В’ячеслав Брюховецький	Мирослав Попович
Пол Валлієр (США)	Євген Рашковський (Росія)
Андрій Васильченко	Костянтин Сігов
Валентин Гусєв	Вадим Скуратівський
Юрій Вестель	Сергій Стельмах
Євген Захаров	Марина Ткачук
Михайлина Коцюбинська	Олександр Філоненко
Андрій Васильченко	Леонід Фінберг
Сергій Кримський	Ютта Шеррер (Німеччина)
Віктор Малахов	Роман Шпорлюк (США)
Жорж Ніва (Швейцарія)	

Упорядник та редактор “Польських студій”: Оля Гнатюк

Редактори часопису: Костянтин Сігов, Леонід Фінберг

Редакція

Вчений секретар:	Олексій Сігов
Літературний редактор:	Євгенія Сокал
Коректура:	Тамара Гуменюк
Художнє оформлення:	Ірина Пастернак
Комп’ютерне макетування:	Юрій Кореняк

ЗМІСТ

<i>Оля Гнатюк. Вступ</i>	6
II-й та III-й Конкурси імені Єжи Ґедройця	7

ІСТОРІЯ

<i>Олена Бабакова. Готуючись до вічності: особливості есхатологічної побожності українських шляхтичів-конвертитів у Речі Посполитій в ранньомодерну добу</i>	10
<i>Оля Гнидюк. Раннє виховання дітей у XVIII ст.: просвітницька теорія і повсякденні практики на прикладі Речі Посполитої</i>	29
<i>Олександра Федорко. Сприйняття польською шляхтою політичних катаклізмів другої половини XVIII ст. у Речі Посполитій (на матеріалах мемуаристики)</i>	58
<i>Василь Клок. Перші локальні органи польської влади на території Галичини (осінь-зима 1918р.)</i>	84
<i>Олександр Ґісем. «Галицьке питання» у зовнішній політиці УСРР та Польщі</i>	105
<i>Поліна Федоренко. Політика більшовицької влади щодо Римо-Католицької Церкви у першій половині 1920-х років (на прикладі Житомирської дієцезії)</i>	123
<i>Генріх Полетаєв. Польські поселення на Житомирщині</i>	141
<i>Марія Паньків. Феномен російської імперії в працях сучасних польських дослідників</i>	158

ЛІТЕРАТУРА

<i>Наталія Герман. Роман-антиутопія у слов'янських літературах 1920-х років (твори Є. Замятіна, В. Винниченка, С.І. Віткевича)</i>	179
--	-----

<i>Тетяна Довжок. Пограниччя культур у повоєнній польській прозі (В. Одоєвський, А. Кусьневіч, Л. Бучковський, З. Гаупт)</i>	194
--	-----

ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕКОНОМІКА

<i>Василь Бусленко. Теоретичні і методологічні аспекти функціонування політичної опозиції в польській політології</i>	220
<i>Марія Сенич. Трансформація Центрально-Східної Європи в політичних концепціях паризької «Культури»</i>	229
<i>Андрій Телегуз. Перший уряд III Речі Посполитої: польський варіант демократичної революції</i>	246
<i>Алла Богдан. Інновації як предмет польсько-української економічної співпраці</i>	264

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

<i>Оля Гнидюк. Dorota Żołądź-Strzelczyk, Dziecko w dawnej Polsce</i>	275
<i>Оля Гнидюк. Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach Polskich w XV – XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / pod. red Cezarego Kukli</i>	278
<i>Даніель Бовуа. Danuta Sosnowska, Inna Galicja (Une autre Galicie)</i>	281
<i>Вадим Арістов. Henryk Paszkiewicz, Powstanie narodu ruskiego</i>	285
<i>Вадим Арістов. Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X-XVII wiek). Pod redakcją Jerzego Kłoczowskiego</i>	288
<i>Євгенія Сакал. Małgorzata Pilaşzek, Procesy o czary w Polsce w wiekach XV-XVIII</i>	292
<i>Олексій Сокирко. Dariusz Kupisz, Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572 – 1717</i>	294

Оля Гнатюк. Едмунд Хоецький, Спогади з подорожі по Криму	297
Богдан Шуба. Субстанція спротиву (Кені, Педрик. Карнавал революції: Центральна Європа 1989 року)	298
Оля Гнатюк. Юрій Каганов, Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-х – 1991 років	306
Олександр Бойченко. Поглянь, як нам світить зогнила Варшава	308
Олена Коваленко. <i>Ukrainiskie zbliżenia literaturoznawcze</i>	313
Ірина Ковальчук. Вічно живий гербарій душі людської. (Ян Твардовський. «Гербарій»)	320
Олександр Бойченко. Сила смаку	324
Олександр Бойченко. Євангеліє від космополяка	328
Олександр Бойченко. Віч-на-віч із катом	333
Ірина Ковальчук. <i>Karabowicz T. Portret ze skrzydłem</i> archaniola: О поезји Ihora Kałyncia	337
Оля Гнатюк. <i>Aleksander Ф'ют</i> , Зустрічі з Іншим	339
Оля Гнатюк. <i>Дорота Корвін-Пйотровська</i> , Проблеми поетики прозового опису	340
Ірина Широкова. <i>Bartłomiej Brązkiewicz</i> , Psychiatria radziecka jako instrument walki z opozycją polityczną w latach 1918–1984	341
Марія Шведова. Нірасу Росієй. Antirresis, abo apologiya przeciwno Krzysztofowi Philaletowi	343
Оля Гнатюк. Хроніка 2000	345
Оля Гнатюк. Українсько-польський науковий діалог в Умані	346
Тетяна Онофрійчук. Огляди польських книжок на українську тематику, які вийшли протягом 2007-2008 рр.	347
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	380

ВСТУП

Оля ГНАТЮК

Видання другого та третього тому «Польських студій» – продовження проекту, який започаткували ще 2007 року спільно Посольство Республіки Польща в Україні, київське видавництво «Дух і Літера» та Центр польських та європейських студій, в рамках відзначення Року Єжи Ґедройця. Саме тоді вперше було проведено конкурс імени Єжи Ґедройця, а праці лавреатів були опубліковані у першому томі *Польських студій*. З організаційних причин не вдалося здійснити окремого випуску з працями лавреатів II конкурсу, тому видання, яке зараз читач тримає у руках, вміщує праці лавреатів двох останніх едіцій конкурсу – 2008 і 2009 років. Інформацію про лавреатів Другого та Третього конкурсів – на сторінках 7–9, інформацію про авторів також уміщено наприкінці цього видання.

Надіслані на конкурс роботи були написані і в українських, і у польських університетах. Лавреати конкурсу, крім нагород, отримали можливість надрукувати окремо підготовлені фрагменти праць. Завдяки цій публікації, український читач зможе дізнатися про напрямки досліджень українсько-польських взаємин, а також польської історії та сучасності, що проводять молоді дослідники та їхні промотори у вищих навчальних закладах України. Видання дає також змогу популяризувати ідеї Єжи Ґедройця, зокрема, ретельні студії польсько-українських взаємин.

Як і в попередньому випуску, редактори видання вирішили доповнити його презентацією досліджень та художніх творів, що з'явилися друком в Україні та в Польщі протягом останніх років. Ця частина видання – анотації та рецензії – доволі різномісна за жанром. Її мета – інформувати українського читача щодо нових та давніших видань, що презентують польську історію та культуру, а також дослідження взаємин наших народів.

II КОНКУРС ІМЕНІ ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЯ

У 2007/2008 академічному році відбувся II Конкурс імені Єжи Ґедройця на найкращі дипломні, магістерські і кандидатські роботи, присвячені історії та сучасності Польщі, а також польсько-українським взаєминам. Організатором конкурсу було Посольство Республіки Польща в Україні. Міжнародне семиособове журі конкурсу у складі Богумілі Бердиховської, Ярослава Грицака, Анджея Менцвеля, Адама Поморського, Миколи Рябчука, Наталі Яковенко та Олі Гнатюк розглянуло близько тридцяти надісланих робіт та вирішило присудити п'ять нагород та п'ять відзнак.

У категорії кандидатських робіт переможця не визначено. Другу нагороду присуджено **Тетяні Довжок** за дослідження, підготовлене у Київському національному університеті «*Польська повоєнна проза пограниччя: ідентичність, часопростір, катастрофізм*». Третє місце посів **Андрій Портнов** з Києва за працю «*Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)*».

У категорії дипломних та магістерських робіт переможцем стала **Тетяна Лихачова** з Харкова: магістерська праця «*Біженці: поляки з Царства Польського на території Російської імперії (серпень 1914 – жовтень 1917 р.)*». Другу нагороду присуджено **Марії Демещенко** зі Львова за працю «*Психоаналіз у творчості М. Кунцевічової*». Третю нагороду отримала **Поліна Федоренко** з Києва за магістерську працю «*Римсько-католицька церква в політиці більшовицької влади 20-х – 30-х років (на прикладі Житомирської дієцезії)*».

Відзначено також праці:

Ігора Гуцуляка з Києва – кандидатська робота «*Центральна та Східна Європа у зовнішній політиці Республіки Польща*».
Василя Клока зі Львова – кандидатська робота «*Суспільно-*

політичне становище польського населення Східної Галичини (1918–1923 рр.)».

Юрія Онишківа – Київ-Тернопіль – магістерська праця «Вплив зовнішньої політики Польщі на формування зовнішньої політики ЄС».

Ярослава Затилюка з Києво-Могилянської академії – магістерська праця «Патерикон Києвопечерський» редакції Йосифа Тризни: джерела та уявлення про киево-руське минуле».

Наталії Герман з Бердянська – магістерська праця «Жанр антиутопії у творчості Є. Замятіна, В. Винниченка, С.І. Віткевича: типологічний аспект».

ІІІ КОНКУРС ІМЕНІ ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЯ

У 2008/2009 академічному році відбувся ІІІ Конкурс імені Єжи Ґедройця на найкращі дипломні, магістерські і кандидатські роботи, присвячені історії та сучасності Польщі, а також польсько-українським взаєминам. Організатором конкурсу традиційно було Посольство Республіки Польща в Україні. Міжнародне шестиособове журі конкурсу у складі Богуміли Бердиховської, Ярослава Грицака, Миколи Рябчука, Марціна Свенціцького, Наталі Яковенко та Олі Гнатюк (голова журі), розглянуло понад тридцять надісланих робіт та вирішило присудити шість нагород та сім відзнак.

У категорії кандидатських робіт першу нагороду присуджено Марії Паньків з Харкова за дисертацію «Історія Російської імперії ХІХ – початку ХХ століття в новітній польській історіографії». Другу нагороду отримала Юліанна Палагнюк з Миколаєва за *Політологічний аналіз реформ медіа у співпраці України та Республіки Польща*. Третю нагороду отримав Андрій Телегуз із Дипломатичної академії (Київ) за працю *Роль незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» у творенні новітньої Польської держави (1980-1991)*.

У категорії магістерських та дипломних робіт нагороди отримали:

Олена Бабакова з Київського національного університету ім. Тараса Шевченка за працю *Януш Острозький як політик, лідер клі-*

єнтарного угруповання та релігійний діяч Речі Посполитої доби раннього бароко;

Олександра Федорко з Національного університету “Кієво-Могилянська Академія” за дипломну працю *Сприйняття шляхтою політичних катаклізмів другої половини ХУІІІ століття у Речі Посполитій (на матеріалах мемуарів)*;

Ольга Гнидюк з Національного університету “Кієво-Могилянська Академія” за дипломну працю *Раннє виховання дітей у ХVІІІ столітті: просвітницька теорія і повсякденні практики на прикладі Речі Посполитої*.

Журі присудило також сім відзнак:

Алла Богдан за працю виконану в рамках післядипломних студій стипендії Лейна Кіркланда – *Інновації як предмет польсько-української економічної співпраці*.

Василь Бусленко з Луцька за працю виконану в рамках післядипломних студій стипендії Лейна Кіркланда - *Роль політичної опозиції у процесах демократизації Польщі*.

Людмила Рудницька за надіслану на конкурс роботу *Суспільні трансформації поляків Волині та Полісся у 20-40 роки ХХ століття (на прикладі Рокитнівщини)*.

Олександр Гісем за кандидатську дисертацію *Дипломатичні відносини між Польщею та УРСР 1921-1923*.

Генрик Полетаєв за працю *Польські поселення на Житомирщині*.

Юрій Ренкас за працю *Житомирська наукова бухгалтерська школа та вищі школи Польщі: звязки, співпраця, перспективи*.

Марія Сеніч за дипломну працю *Трансформація Центрально-Східної Європи у політичних концепціях паризької «Культури»*.

ІСТОРІЯ

Олена БАБАКОВА

ГОТУЮЧИСЬ ДО ВІЧНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЕСХАТОЛОГІЧНОЇ ПОБОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ШЛЯХТИЧІВ- КОНВЕРТИТІВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ В РАНЬОМОДЕРНУ ДОБУ

Однією з основних характеристик культури суспільства є ставлення до есхатологічної проблематики. Воно виявляється у формуванні специфічних уявлень про смерть, які неминуче детермінують життя індивідів¹. Немає сумніву, що саме категорія *смерті* є однією з фундаментальних для людської свідомості, адже усвідомлення скінченності земного життя постійно ставить перед людиною питання його сенсу та організації, а також можливості продовження після акту фізичного вмирання. Ставлення до смерті змінювалося з плином історії людства. На кожному етапі цивілізаційного розвитку випрацьовувалися унікальні моделі індивідуальної та універсальної есхатології, в яких смерть індивіда пов'язувалася з уявленнями про загробне життя, долю та кінець Всесвіту, посмертну винагороду чи покарання тощо (заперечення вічності життя душі – теж форма рецепції смерті). Есхатологія в Європі протягом середньовіччя та Нового часу розвивалася в межах християнської доктрини, що робило її одним із головних компонентів індивідуальної релігійності, поштовхом до формування сотеріологічних практик. Відтак, вивчення есхатологічної побожності становить незмінний інтерес для дослідників, виявляє розуміння церковної догматики і вплив життєвого досвіду на формування релігійності та виконання відповідних практик.

Доба бароко у Речі Посполитій, як і в решті європейській країні, була сповнена «тремтіння перед смертю», що було пов'язане зі зміною есхатологічної парадигми у західній теології з ренесансної натуралістично-оптимістичної на драматичну посттридентську². Так, теологи, а згодом і соціальні еліти, почали усвідомлювати життя як певну метафору смерті. Шлях до спасіння і підготовка до вічного життя у Христі є сенсом християнської побожності та релігійних практик, саме тому їхнє вивчення, на прикладі окремих соціоконфесійних груп та їхніх представників, дозволяє глибше відтворити картину духовного життя конкретного соціуму.

У даній статті ми пропонуємо розглянути специфіку проявів есхатологічної побожності тих представників українського шляхетства Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVII ст., які у свідомому віці змінили віросповідання прашчурів – православ'я – на католицтво³, на прикладі біографії князя Януша Острозького (бл. 1554–1620). Він належав до славетного і давнього руського роду князів Острозьких. Утім, його можна вважати представником нової генерації української еліти, що постала після інкорпорації українських земель до складу Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р., і яка була активно залучена до польського політичного та культурного життя з одночасним збереженням виразної регіональної свідомості⁴. Так, Януш Острозький обіймав посаду краківського каштеляна, мав визначне слово у Вальних Сеймах та регіональних сеймиках, займав миротворчу позицію під час драматичного Рокошу Зебжидовського⁵. Будучи великим князем, він мав всі можливості, щоб дбати про «діток своїх» (клієнтурну шляхту) та продовжувати традиції церковного патронату.

Януш Острозький буде цікавити нас як перший представник свого роду, котрий здійснив конверсію на католицтво в середині 1570-х рр.⁶. Мета нашого дослідження проаналізувати форми співіснування у свідомості конвертитів візантійської та римської традицій, їхню синтезу та рецепції потридентської католицької догматики в індивідуальних церковних практиках. Конкретним завданням є характеристика фундаторської діяльності Януша Острозького, головно його надання на Церкву і вшанування релігійних культів, у чому, певним чином, виявлялася специфіка ставлення до власної смерті.

У працях польських істориків добре висвітлені уявлення про смерть у культурі бароко Речі Посполитої⁷, місце есхатологічних сюжетів у катехізійному вихованні⁸, еволюцію поховального ритуалу взагалі та літургії зокрема⁹, образ смерті в пам'ятках мистецтва¹⁰ та ставлення шляхти і міщан до кінця земного шляху¹¹. Сучасними російськими дослідниками ранньомодерної релігійності є Олексій Алексеев та Маргарита Корзо. Алексеев, вивчаючи аспект есхатологічних очікувань, присвятив свою монографію двом монастичним традиціям – іосифлянам та нестяжателям, що мали вагомий вплив на російське суспільство¹². Маргарита Корзо розглянула проблему інтерпретації есхатологічних сюжетів у середовищі католиків, православних та протестантів Речі Посполитої¹³. В українській історіографії проблематика ставлення до есхатології та приготування до смерті представлена у статтях Людмили Демченко¹⁴, Наталії Яковенко¹⁵, Оксани Романової¹⁶. Зазначені студії є спробою торкнутися питання індивідуальної релігійності еліти Речі Посполитої, що формувалася під впливом взаємодії кількох цивілізаційно-культурних традицій.

Історик Казимір Левицький вдало назвав Януша «останнім князем, що передчував кінець свого роду»¹⁷: батько Януша Острозького, кн. Костянтин-Василь Острозький, помер у 1608 р.; брати Костянтин та Олександр відійшли відповідно у 1588 та 1603 рр., а єдиний син Януш-Володимир, який народився 1617 р., не прожив і року¹⁸. Тому наприкінці життєвого шляху Януш Острозький, імовірно, постав перед проблемою підготовки до власної смерті, але не лише як індивід, але і як останній з династії. З якого часу і як князь готувався до кончини?

Незаперечно, що сприйняття смерті у річпосполитській культурі формувалося під впливом християнської есхатології. Звісно, в ідеалі все життя християнина – приготування до Страшного Суду, але насправді більшість шляхтичів починала перейматися танатичними проблемами лише у старості, під тиском хвороб. Януш Острозький помер 12 вересня 1620 р., але його перші розпорядження тестаментарного характеру можна прослідкувати ще з 1593 р., поштовхом до їхньої фіксації послужила смерть першої дружини Сюзанни Середі¹⁹. Він сильно нездужав принаймні з початку 1610-х рр., саме тоді колишні товариші

з Рокошу зауважили у нього напади подагри²⁰. У лютому 1616 р. у листі до племінника Януша Радзивілла краківський каштелян так описував свій стан:

Рада би душа до раю, але гріхи не пускають; не тільки старість тіком розбита, але ще й декілька тяжких випадків на мене зараз звалилися, найперше сильний кашель, і насправді незвичайний, а з носа крові великі потоки, що їх часом цирульники зупинити не можуть, за ним почалася діарея, і її вже тиждень не можуть спинити, а часом до неї примішується кров з горла. Пробував вчора виїхати на зустріч пану Гойському на декілька хвилин, але не проїхав і четверті милі, й ледве з душею мене назад привезли. Подагра у мене вже була, але ще ніколи така. Тепер же важко на прямих ногах ступати без сторонньої допомоги. Ще й руки маленький палець крутить та болить, аж по лікоть. Якщо це все буде тривати, то життя мого вже не буде²¹ [Переклад власний – О. Б.].

1 липня 1620 р. він повідомляв Кшиштофу Радзивілла з Валовиць, що якби останній відвідав його, то навряд чи знайшов би у доброму стані²². 30 серпня того ж року він писав київському воєводі Томашу Замойському, що має дуже погане самопочуття та тільки Господь Бог може покликати його до кращого здоров'я²³. Надгробний пам'ятник князь замовив відомому сілезькому скульпторові Яну Пфістеру ще близько 1612 р., і перед смертю дуже переймався, чи встигнули його вчасно закінчити²⁴. Останню версію тестаменту князь писав принаймні протягом року до смерті, що підтверджували замкові слуги²⁵. Отже, чи не з середини 1610-х рр. Януш Острозький майже постійно знаходився в очікуванні останніх хвилин життя, що спонукало його діяльніше опікуватися спасінням душі.

Тут варто наголосити, що ставлення Острозького до смерті та приватної есхатології формувалося під впливом догматів як східного, так і західного християнства. Хоча більшу частину життя він був римокатоликом, проте православне виховання у дитинстві та авторитет батька не дозволяли йому повністю порвати зі спадщиною Східної Церкви. Так, ще у 1618 р. його зять, кн. Олександр Заславський, згадував про участь Острозького у грецькій службі у Володимирі²⁶. Церков-

ні інтелектуали, Мелетій Смотрицький²⁷ та Захарія Копистянський,²⁸ вихваляли княжу милість до Православної Церкви.

У православній традиції, незважаючи на останні запозичення з тридентського «пастирства страху», настанова на особистому контролі та моральності як чинниках уникнення гріха була сильнішою, ніж у католицькій²⁹. Відкидаючи догмат про чистилище, у православній доктрині традиційно більшої ваги надавалося прижиттєвій благочинній та ктиторській діяльності, а поминальні практики не охоче адаптувалися соціумом³⁰.

Януш Острозький як конвертит у доволі зрілому віці не був вихований на догматах католицької Церкви. Отже, його ставлення до проблеми смерті, очевидно, формувалося під впливом проповідей та прочитаної літератури, спілкування з духівником, участі в літургіях. Тематика смерті займала вагоме місце у катехізійному вихованні, яке реалізовувалось через літургію, ставлячи на щодень питання підготовки душі до смерті через благі вчинки та очищення від гріхів, поведінку під час помирання, поводження з тілом покійного³¹. Особливо важливою формою релігійної освіти були проповіді. Про смерть тіла та постання з мертвих, як правило, говорили у задушні дні, на 15-му тижні по зелених святах та чотири неділі поспіль під час Адвенту і, звісно, протягом Великого посту. Проповідники та духівники постійно звертали думки віруючих до деталей процесу помирання та загробної долі душі. Подібна увага була зумовлена відмінностями у трактуванні есхатології католиками, православними та протестантами. У першу чергу це стосувалося проблеми читання молитов за померлих, отримання останнього причастя, сутності сотеріології загалом³². Так, у католицькому ритуалі велика роль в останні години життя людини відводилася духовенству, що підтвердив і зафіксував Тридентський Собор³³.

Януш протягом останніх років життя часто спілкувався з духівником, відомим францисканським проповідником Якубом Островським, краківським каноніком та приятелем Петра Скарги. Він був автором декількох полемічних творів орієнтованих власне на шляхту, не обізнану з теологічними тонкощами³⁴. *Топоси шляху каяття та доброї живої смерті* завжди були серед головних у проповідях Островсько-го³⁵. У ранньомодерний час була широко розповсюджена література

«мистецтва доброго помирання» – *ars bene moriendi*. Вона, виникнувши в Італії, з кінця XVI ст. почала масово виходити у Польщі, де стала популярною серед шляхетства³⁶. Згідно з її настановами, приготування до гідної смерті передбачало: генеральну сповідь і сповіді щотижня у одного сповідника, щотижневе причастя, молитви до Божої Матері (офіціум, коронка, рожанець), ангелів-охоронців, святих патронів Корони, Муки Господньої, адорації Найсвятішого Сакраменту, щоденну участь у Св. Месі, дотримання постів, умертвіння плоті, щоденні розмови про совість з Богом³⁷. Маємо свідчення клієнтів Януша Острозького про регулярну участь князя у месях та реколекціях, але оскільки вони були зацікавленими людьми, то достовірних доказів надзвичайної релігійності князя немає. Церковні автори, аби довести палку побожність князя, апелювали до його пожертв на Церкву, зокрема і за заповітом, та приписів Ординації 1618 р. про перехід його земель до кавалера мальтійського ордену після вигасання родів Заславських та Радзивіллів³⁸. Однак, якщо пропорційно співвіднести пожертви князя з його фінансовою потугою, то він не вирізнявся серед сучасників. Проте саме заснування нових церков було обране Янушем як шлях до порятунку душі, що було пов'язане з традиційною увагою до ктитинства у православному середовищі, загальною настановою князя на конкретні практичні та ефективні кроки (що виразно помітне з його політичної діяльності³⁹), наявністю матеріальних можливостей.

В останні десять років життя Януш фундував та забезпечив бенефіціями шість парафіяльних церков, з яких п'ять знаходилися на Волині: у Дубні – св. Яна Непомуцького⁴⁰, у Литовижі – св. Ангела⁴¹, у Степані – архангела Михаїла, в Дерзні – архангела Гавриїла та Березниці – архангела Рафаїла⁴², та одну у Малопольщі – архангела Уриїла в Островці⁴³. Римо-католицькі парафії, імовірно засновані місцевою шляхтою, існували у більшості з цих місць ще з кінця XVI ст., проте вони занепали чи через позбавлення духовенства бенефіції, чи через байдужість ктиторів до призначення нових плебанів, чи через часті татарські напади⁴⁴. Зауважимо, що через руйнування у другій половині XVII ст. храмів у Дерзні та Островці було проведене їхнє повторне освячення, тому вони більше відомі в історіографії як Св. Трійці⁴⁵ та Архангела Михаїла⁴⁶ відповідно. Завдяки сприянню Януша

Острозького, постали чотири орденських монастирі: два францискан-обсервантів (Непорочною Зачаття Пресвятої Діви Марії⁴⁷ та св. Анни⁴⁸) – у Дубні та Пжирові відповідно, францискан-конвентуалів (св. Трійці⁴⁹) – у Межирічі та домініканців (св. Яна Хрестителя⁵⁰) – у Костянтинові. Острозький надав значні земельні наділи всім храмам та монастирям, доручивши спадкоємцю Ординації опікуватися фундаціями, що підтвердив у тестаменті⁵¹.

Провідну роль при виборі титулатури грали традиції самої чернечої спільноти, тоді як при побудові парафіяльного храму присвята залишалася особистою справою фундатора, тому у поданій статті нас більше цікавитиме останнє. Хочемо особливо наголосити, що чотири із заснованих Янушем Острозьким церков безпосередньо пов'язані з культом архангелів, а Межиріцький францисканський костел, поряд з попередньою посвятою св. Трійці, яка була надана місцевій православної церкві ще гетьманом Костянтином Івановичем Острозьким⁵², отримав другу – архангелу Михаїлу, на чий день і припала нова консекрація⁵³. Подібне вшанування архангелів не властиве попереднім поколінням роду Острозьких, адже для цієї династії традиційним може вважатися увага до св. Трійці, Богородиці та св. Миколая⁵⁴. Утім, можемо зауважити, що принаймні один випадок особливої уваги до культу архангела Михаїла був – кн. Ілля Острозький у тестаменті, складеному 16 серпня 1539 р., між іншим просить виготовити зі срібла оклад для ікони св. Михаїла в Межирічі, а якщо щось залишиться – то й окувати інший образ Архангела в тому ж місті⁵⁵. Отже, невластива соціуму Речі Посполитої увага до ангельського й архангельського культів, які, менше з тим, мали прямий зв'язок як з православною, так і католицькою есхатологією, пов'язана з життєвим досвідом і вподобаннями самого Януша Острозького.

Культ архангелів як частина ангелологічного, почав розвиватися в іудейській літературі періоду Другого Храму⁵⁶. В апокаліптичних текстах вони від початку розглядалися як Воїнство Небесне наближене до Господа, причому особливу роль у посередництві між Всевишнім та людьми відводилася архангелу Михаїлу. Він поставав охоронцем Ізраїлю як у військовому, так і в «юридичному» сенсах – адвокатом праведників у Кінці Часів, священнослужителем райського храму, але

поступово акцент змістився на очолюванні Михаїлом війська ангелів, яке боротиметься проти сатани. У Новому Завіті та ранніх християнських текстах Михаїл значиться як опікун усіх праведників, глава над небесними створіннями, а його культ був міцно пов'язаний з христологічним. Якщо у Старому Завіті фігурують імена сімох архангелів, то в Оригена, Тертуліана та Гермаса – тільки чотирьох: Михаїла, Рафаїла, Гавриїла та Уріїла, натомість у середньовічній традиції згадуються лише перші троє. У середньовічних текстах архангелів пов'язували зі спасінням душ вірних, а їхня природа описувалася як безперечно вища від людської.

Значна роль відводилася ангелам та архангелам у візантійській та поствізантійській традиціях, де вони, поряд зі святими, розглядалися як небесні співучасники земної літургії вірних. У XVI ст. ангелологічні культи в католицтві розвивалися, швидше, як реакція на заперечення цього аспекту віри протестантами. Щоправда, у потридентський період ангелологія набула ахристологічного характеру: ангелів згадували переважно у контексті створення світу, а не приходу Спасителя. Перед початком XVII ст. вшанування ангелів та архангелів базувалося в основному на інтерпретації богословських текстів та традиції, догматичний характер мало лише твердження IV Латеранського Собору (1215 р.), що «ангели існують та є створіннями Божими»⁵⁷.

У Речі Посполитій ангельські культи не належали до найпопулярніших⁵⁸. Серед храмів з ангелологічними титулатурами найбільша кількість була присвячена Михаїлу, фундації з іншими архангельськими та ангельськими присвятами мали одиничний характер⁵⁹. Януш Острозький ніколи не вважався ні сучасниками, ні історіографами видатним інтелектуалом (навіть на його похороні проповідник зазначав, що мудрість князя мала своє коріння у життєвому досвіді, а не у книжній науці⁶⁰). Канонічне католицьке вчення про архангелів, хоч і мало на нього вплив (зокрема, книга *De Angelis* знаходилася серед його скарбу в дубенському замку⁶¹, ми можемо припустити, що це популярний твір домініканського письменника та інквізитора отця Гасталді, де обстоювалася ідея про необхідність культу *семи духів* для підтримки віри), але радше як набір образів та уявлень, який до того ж накладався на традиції православного виховання. На початку XVII ст. у католицькій бого-

словській думці було популярним трактування ангелів, запропоноване св. Алоїзієм Гонзагою (1568-1591). «Ангельський юнак» наголошував на ролі архангелів під час Страшного Суду та їхній місії підтримувати душі у боротьбі з найбільшими ворогами свого спасіння: тілом, світом та сатаною⁶².

Архангельський культ набув свого розвитку у Візантійській імперії, де напряму асоціювався з владою та військовою могутністю⁶³. На ангелів покладалася особлива функція захисту душ вірних, особливо під час їхнього помирання та після смерті. Як писав Макарій Єгипетський, чії тексти входили до кола найбільш популярних у православній культурі XV-XVI ст.:

коли людська душа вийде з тіла [...] Що стосується благої частини, то ти маєш уявити собі, що діло буває так. При святих рабах Божих ще нині перебувають Ангели, і святі духи їх оточують та охороняють. І коли відходять від тіла, тоді лики Ангелів приймають їхні душі у власну сферу, у чистий вік, і таким чином, приводять їх до Господа⁶⁴.

На формування релігійних практик князя значний вплив мали традиції францисканського ордену. Кн. Острозький був до них особливо прихильний, що зауважили ще історики XIX ст.⁶⁵ Про особливе значення ордену в житті князя свідчить не тільки кількість фундацій, а й перелік святих, котрі особливо вшановувалися ним у побуті: Франциск, Марія Магдалина, Ієронім, Катерина, Станіслав, Адальберт, Лаврентій, Анна та Йоахим⁶⁶. Саме ці культури на початку XVII ст. здобули найбільшу популярність у середовищі францисканців⁶⁷. Вибір титулатури для дубенського та пжировського монастирів теж був зроблений згідно з традиціями ордену: тоді у бернардинському середовищі особливу вагу мав культ Непорочного Зачаття Діви Марії, а вшанування св. Анни розглядалося як його інтегральна частина⁶⁸.

Культ архангела Михаїла був знаковим для францисканців, адже св. Франциск отримав стигмати на горі Альверно протягом відбування Михайлівського посту, тому на честь архистратига проводилася спеціальна служба. Однак у Речі Посполитій орденські конвенти з архангельськими посвятами були нечисленні й локалізувалися переважно

на теренах східних воєводств⁶⁹, отже, культ цілеспрямовано не поширювався орденом, а адаптувався до попередніх місцевих традицій. Близько 1610 р. бернардини заснували братство св. Михаїла з метою проведення душпастирської роботи серед шляхти, але воно мало свої осередки переважно у Малопольщі та Галичині й не здобуло широкої популярності⁷⁰. Таким чином, вибір Янушем Острозьким архангельських титулатур при заснуванні парафій був здійснений не лише під впливом францисканських практик.

На нашу думку, увага Януша Острозького до архангелів, та до Михаїла зокрема, є закономірною, адже звернення до заступника Небесного Воїнства безпосередньо пов'язане з діяльністю князя. Архангел Михаїл – захисник воїнів, його подвиги у битві зі злом у культурі пізнього середньовіччя інтерпретувалися як діяння воїнської та лицарської доблесті⁷¹, що відповідало ідеалам шляхетської культури сарматизму⁷². Князю, що прославився своїми подвигами у «війнах» з татарами під Дубном, Вельколуками та Соброрекою, й з козаками під П'яткою, було вельми слушно мати такого небесного покровителя⁷³. Крім того, Михаїл – це «великий князь, що стоїть за синів свого народу»⁷⁴, а саме так Януш Острозький намагався поводитися щодо відданих клієнтів. Католицька Церква в Речі Посполитій найбільше шанувала два аспекти культу Михаїла: як опікуна всієї Церкви Христової (його свято разом з днем Всіх Ангелів 29 вересня) та чудесну появу Архангела у Римі під горою Гарганою 8 травня⁷⁵. Очевидно, Януш Острозький через свої фундації апелював власне до культу Михаїла як очільника Небесного Воїнства, адже храм у Межирічі був освячений у день *св. Архангела Михаїла*, а надання йому фігурували, як на *св. Михаїла та Інших Сил Безтілесних*⁷⁶.

Вшанування князем архангела Рафаїла, котрий уособлював міць та зцілення Господнє, незриму допомогу віруючим⁷⁷, може інтерпретуватися як апеляція до спадщини Яна Рафаїла Тарновського. Він був братом прадіда Януша по материнській лінії, препозитом у Тарнові, де фундував бернардинський монастир, таким чином, ставши символом релігійного благочестя для роду⁷⁸ (ім'я «Рафаїл» надалі часто траплялося з-поміж наступних поколінь Тарновських). Крім того, близькі Янушу Острозькому бернардини на початку XVII ст. активно

популяризували культ Рафаїла з Прошовиць, кустоша конвентів у Познані, Кракові та Вільні, провінціала ордену, одного з авторів уставу польської провінції. Він активно опікувався справою захисту східних кордонів держави у боротьбі зі степом, про що не забував наголосити у діалозі з Римською курією⁷⁹, а саме це питання Януш регулярно порушував під час Вальних сеймів.

Присвята церкви архангелу Гавриїлу є унікальним випадком, адже цей культ традиційно не шанувався окремо, а лише разом з іншими ангелологічними. За Оригеном, Гавриїл визначався як ангел благої вісті та наглядач за війнами, отже, подібний за «функціями» до Михаїла⁸⁰. Фундація для костелів у Степані, Деразні та Березниці була надана Янушем Острозьким одним актом 5 грудня 1614 р.⁸¹ Цікавим прецедентом є заснування Янушем у 1612 р. каплички (костел з 1614 р.) в Островці⁸², консекроване з посвятою архангелу Уриїлу єпископом-суфраганом Валеріаном Лубенським з Волощини, за дорученням краківського єпископа Петра Тилицького⁸³. Уриїл фігурує в неканонічних книгах Старого Завіту та іудейських апокрифах як полум'я Бога, регент сонця, ангел дійсності та світла, володар Аду та Архангел спасіння, а його культ, популярний серед гностиків, ще 789 р. був зазначений Римським Синодом⁸⁴. Його образ з Книги Ездри, найбільше з-поміж інших архангельських, пов'язаний з есхатологічними мотивами та передчуттям Апокаліпсису. У католицькій традиції, на відміну від православної, культ Уриїла, ангела спокути та каяття вірних, не набув поширення. Сучасні дослідники пояснюють появу такої присвяти парафії випадковістю та необізнаністю фундатора⁸⁵, проте ми не можемо з цим погодитися, адже висвячення відбувалося за участі та згоди високих ієрархів.

Релігійні практики у середовищі еліт на той час залишалися доволі невизначеними, що виявлялося у пріоритеті волі конкретних осіб над канонічними приписами. Та й князі, за твердженням Наталії Яковенко, часто резервували для себе право на «виключну думку» у питаннях віри⁸⁶. Звернення Януша до есхатологічних аспектів архангельського культу пояснюється тим, що ця фундація постала, коли князь вже тяжко хворів і роздумував над посмертною долею своєї душі. До того ж, разом з титулатурами інших фондаций, ця видається питомою складо-

вою культу вшанування чотирьох найвідоміших старозавітних архангелів. Пожвавлення інтересу до вшанування *семи духів* у єзуїтському та францисканському середовищі Риму на початку XVII ст. та розгортання кампанії щодо відновлення значення архангелів як учасників творення світу та Апокаліпсису могли посилити увагу Януша Острозького до ангелологічного культу⁸⁷. Князь міг про це дізнатися від духівника Островського, який підтримував контакт з Римом через Яна Баптиста Цетиса⁸⁸.

Фундаційні акти часто супроводжувалися проханням донатора молитися за нього та близьких, а особливо за їхнє спасіння. Привілей на перехід костелу та монастиря Св. Трійці у Межирічі до францисканців від 28 червня 1612 р. містив побажання Януша опікуватися його душею:

При монастирі може жити стільки людей, скільки потрібно для слави Господньої, аби вони знали орденські порядки й за князя, за його Дім, за живих і за пращурів, і за родичів католиків Господу Богу Всемогутньому традиційну жертву під час Святої Меси віддавали⁸⁹ [Переклад власний – О.Б.].

За актом для костелів у Степані, Деразні та Березниці, степанський пробошч мав служити по неділях та у свята у храмі Архангела Михаїла «рятівними словами скеровувати люд та просити про успіхи для найяснішої родини Острозьких у Господа Великого»⁹⁰. У дедикації до поховальної пам'ятки Янушеві, отець Адам Пекарський, домініканський проповідник у костелі св. Діви Марії в Кракові, згадує не лише про надання князя на користь ордену, а й про бажання «не тільки молитвами перед Господом, а й перед людьми засвідчити свою вдячність, аби останні знали, що його проповідницький орден не тільки творчістю про живих дбає, але й про померлих, які вже не можуть дати собі ради, проте потребують допомоги живих»⁹¹.

Як вже зазначалося вище, Януш Острозький більше уваги приділяв ктиторству, ніж організації поминальних та молитовних практик, що може бути пов'язане з переконанням православної руської знаті про гарантію «автоматичного» спасіння душі у випадку заснування храму. Проте відома принаймні одна його фундація, зорієнтована власне на

спасіння душі через організацію поминальних служб. Це популярний у XVII ст. тип колегії мансіонаріїв, яку Януш заклав при Тарновському колегіаті у 1609 р. Колегія складалася з 5 капеланів, які мали 500 флоринів на щорічне утримання; до їхніх обов'язків за життя та після смерті фундатора належало: співати *Oficium minore* до Пресвятої Діви Марії, святкувати ранкові вотиви, правити месу *Rorate* до Матері Божої щодня, окрім п'ятниці, та святкувати раз на квартал *vigiliae anniversaria*⁹². Отже, фундаторська та меценатська діяльність Януша Острозького безпосередньо мала на меті піклування про майбутню гідну смерть князя та спасіння душі молитвами духовенства та мирян.

Своєрідною квінтесенцією прагнення порятунку душі є композиція надгробного пам'ятника Янушеві Острозькому, встановленого за бажанням князя у Тарновській кафедрі для нього та його першої дружини Сюзанни Середі. До проекту були причетні як сам Острозький, так і його духівник. Усі фігури та сюжетні барельєфи, представлені на пам'ятнику, так чи інакше апелюють до майбутнього відпущення гріхів та вічного життя. На надгробку немає постатей архангелів, але виконана сцена Постання Мертвих (над розп'яттям, яке є центром монументу); фігури пророків Давида та Даниїла (внизу композиції), у чітких книгах містяться сентенції, пов'язані зі смертю та плинністю життя; фігура смерті з клепсидрою та косою (алюзія до готичних танців смерті та ренесансних кіл небіжчиків); путті та ангели з чашами⁹³. Мистецтвознавець Пьотр Краковський стверджує, що цей пам'ятник ілюструє помпезну есхатологічну побожність покійного та маніфестацію світської влади⁹⁴. У цьому Януш залишався сином своєї епохи, викарбувавши на надгробній плиті свій перехід до католицтва та потяг до гідного життя, він традиційно передав нащадкам і пам'ять про свої «земні досягнення» – військові подвиги та політичні діяння.

Таким чином, кн. Януш Острозький після конверсії на католицтво акцептував основні елементи есхатологічної побожності, які у добу бароко пропонувала Римська Церква, однак, зберігши та розвинувши деякі елементи православних сотеріологічних практик. Згідно з життєвою настановою до конкретних дій та завдяки значним матеріальним можливостям, князь обрав фундаторську діяльність як основний шлях піклування про спасіння своєї душі, що виявлялося не тільки у надан-

ні матеріальних фундацій, а й у проханнях до духовенства молитися за нього та згадувати під час меси. На вибір вшанованих культів мало вплив православне виховання Острозького та його прив'язаність до «грецької» традиції, однак вирішальну роль зіграли обставини життя і його власне, інспіроване духівником, розуміння сотеріологічної проблематики.

ПРИМІТКИ:

¹ Гуревич А. Филипп Арьес: смерть как проблема исторической антропологии // Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М., 1992. – С. 11.

² Vovelle M. Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność / Przekł. T. Swoboda oraz M. Ochab, M. Sawiczewska-Lorkowska, D. Senczyszyn. – Gdańsk, 2004. – S. 326–329.

³ У поданій статті ми не торкаємося питання особливостей релігійної свідомості конвертитів-протестантів, представників української еліти, див.: Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроби погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 13–68.

⁴ Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – S. 165; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: the Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653. – Cambridge, 1985. – P. 32–33.

⁵ Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – Wrocław etc., 1979. – Т. XXIV/2. – Z.101. – S. 481–486; Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба // Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-ліття. – Острог – Нью-Йорк, 1999. – С. 324–332; Бондарчук Я. В. Князь Януш Острозький – політик та оборонець земель руських // Вісник Державної Академії керівних кадрів культури та мистецтв. Філософія, мистецтвознавство, історія, політологія. – 2005. – №2. – С. 89–95.

⁶ Перша відома нам згадка про Януша-католика міститься у присвяченій К.-В. Острозькому передмові до книги Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої...» (кінець 1576 р.): Skarga P. O jedności Kościoła Bożego... // Russkaja Istoricheskaja Biblioteka. – СПб., 1882. – Т. VII. – Кн. 2. Стб. 230.

⁷ Rok B. Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej. Wrocław, 1995.

⁸ Rusiecki M. Obraz śmierci w katechezie Kościoła Katolickiego w XVI-XVII w. // Wesela, chrzciny, pogrzeby w XVI-XVII wieku. Kultura życia i śmierci / Red. H. Suchojad. – Warszawa, 2001. – S. 287–302.

⁹ Labudda A. SVD. Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania Rytuału Piotrkowskiego (1631). – Warszawa, 1983; Nowicka-Jeżowa A. Pieśni czasu śmierci: studium z historii duchowości XVI-XVIII wieku. – Lublin, 1992; Platt D. Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej. – Wrocław, 1992.

¹⁰ Śmierć w kulturze dawnej Polski: Od średniowiecza do końca XVIII wieku. Katalog wystawy 15 grudnia 2000 – 15 marca 2001, Zamek Królewski w Warszawie / Kat. wystawy pod kierunkiem i red. P. Mrozowskiego. – Warszawa, 2002; Paul M. Człowiek rodzi się na śmierć i umiera na życie. Komentarz wystawy: Obrzędy przejścia i ich symbolika. – Rzeszów, 2003.

¹¹ Rok B. Druki żałobne w dawnej Polsce XVI-XVIII w. // Wesela, chrzciny, pogrzeby... – S. 187–202; Baczewski S. Propagandowa rola szlacheckiego pogrzebu z XVII wieku w świetle kazań pogrzebowych // Ibid. – S. 203–216; Karpiński A., Lasocińska E., Hanusiewicz M. Śmiech i łzy w kulturze staropolskiej. – Warszawa, 2003.

¹² Алексеев А. И. Под знаком конца времен. Очерки русской религиозности конца XIV – начала XVI вв. – СПб, 2002.

¹³ Корзо М. А. Образ человека в проповеди XVII века / Ин-т философии РАН. – М., 1999.

¹⁴ Демченко Л. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 35–48.

¹⁵ Яковенко Н. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун. – Л., 2006-2007. – С. 268–281.

¹⁶ Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2007, №7. – С. 216–238.

¹⁷ Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński / Pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1938. – T. VII. – S. 4.

¹⁸ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – Л., 2000. – С. 236–237.

¹⁹ Львівська Національна Бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. – Радзим. 181/VI-4 (Ч. IV). – Арк. 103 зв.

²⁰ Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. – Wrocław, 1984. – S. 69.

²¹ Archiwum Głównej Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). – Dz. V. – 11077. Ostrogski Janusz, kasztelan krakowski, 1578-1620 – k. 86–87.

²² AGAD. – AR. – Dz. V. – 11077. Ostrogski Janusz, kasztelan krakowski, 1578-1620. – k. 96-97.

²³ AGAD. – Archiwum Zamojskich. – 736. – Ser. II. T. 28. Plik 93/b. Listy od Tomasza Zamojskiego do osób których nazwiska zaczynają od litery O. – k. 58–59.

²⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie. Dział na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (далі – APK. – AS.). – Teka 131. – Plik 21. – k. 1: *ciało [...] aby pogrzebione było [...] w Grobie tym którym sobie robić dał, Którego ieśliby śmierć zakroczyła, dopłacić*; Krakowski P. Pomnik nagrobny ks. Ostrogskich // Studia Renesansowe. – Wrocław, 1957. – T. II. – S. 266.

²⁵ APK. – AS. – Teka 547. – Plik 4. – k. 2.

²⁶ Яковенко Н. Жарти зі смертю. – С. 275.

²⁷ Короткий В.Г. Творческий путь Мелентия Смотрицкого. – Минск, 1987. – С. 28-30.

²⁸ Кописстенський З. Палліодія // Українська література XVII ст. / Упоряд., приміт. В.І. Кречотня. – К., 1987. – С. 102.

²⁹ Корзо М. А. Указ. соч. – С. 48–82.

³⁰ Алексеев А.И. Указ. соч. – С. 45–107.

³¹ Rusiecki M. Op. cit. – S. 288–295.

³² Rok B. Człowiek wobec śmierci... – S. 41.

³³ Ibid. – S. 44.

³⁴ Podręczna encyklopedia kościelna / Oprac. pod kier. ks. S. Galla i in. – Kraków, 1913. – T. XXIX-XXX. – S. 271–272; Kowalska H. Ostrowski Jakub h. Nałęcz // PSB. – Wrocław etc., 1979. – T. XXIV/3. – Z. 102. – S. 551–552.

³⁵ Ostrowski J. Świętey Mariiey Magdaleny cudowne Nawrócenie. – Kraków, 1610.

³⁶ Rok B. Druki żałobne w dawnej Polsce. – S. 187–202.

³⁷ Rusiecki M. Op. cit. – S. 293–294.

³⁸ Actum Lublini in Iudicijis Ordinarijs Generalibus, Tribunalis Regni, Feria Secunda in Crastino Festi Natiuitatis S. Joannis Baptistae, Anno Domini, Millesimo, Sexcentesimo, Decimo Octavo. – Lublin, 1618. – S. B-B2, Cv-C1v.

³⁹ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002. – S. 146–154.

⁴⁰ APK. – AS. – Ręk. 1090. – k. 3; Encyklopedia Katolicka / Pod red. R. Łukaszyka i in. – Lublin, 1983. – T. IV. – S. 271.

⁴¹ Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ в м. Києві). – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1169-1169зв.

⁴² Sobolewski F. ks. Dzieje kościoła parafialnego w Bereźnicy na Wołyniu // Rocznik Wołyński / Pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1938. – T. VII. – S. 89; Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne. – Lublin, 1998. – S. 389.

⁴³ Wiśniewski J. Dekanat opatowski. – Radom, 1907. – S. 349–351.

⁴⁴ Królik L. ks. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku. – Lublin, 1983. – S. 270–274.

⁴⁵ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1880. – T. I. – S. 958.

⁴⁶ Litak S. Op. cit. – S. 258.

⁴⁷ Ibid. – S. 389, 495.

⁴⁸ Grudziński K. OFM. Święta Anna // Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych / Pod red. H.E. Wyczawskiego. – Kalwaria Zebrzydowska, 1985. – S. 366–367.

⁴⁹ Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях волынской епархии // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1876. – Т. II. – Кн. 4. – С. 216.

⁵⁰ Wołyński [Giżycki J.M.]. Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. – Kraków, 1917. – Cz. II. – S. 229–230.

⁵¹ ЦДАУ в м. Києві. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 246-248зв.; АРК. – АС. – Тека 131. – Плік 21. – к. 1-4. Крім прохання опікуватися долею фундацій та приписів щодо організації похорону, поданий тестамент не містить інших положень пов'язаних з есхатологією. Його інтитуляція, в якій згадується про плинність земного життя, є абсолютно стандартною. Однак текст виглядає неповним, не містить імен свідків, що робить його юридично нечинним.

⁵² Kempa T. Op. cit. – S. 14.

⁵³ Голубев С. Указ. соч. – С. 224.

⁵⁴ Wojtkowiak Z. Ostrogski Konstanty Iwanowicz // PSB. – Wrocław etc., 1979. – Т. XXIV/2. – Z. 101. S. 488.

⁵⁵ Archiwum ksiąząt Sanguszków w Sławucie / Wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z..Ł. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaaka. – Lwów, 1890. – Т. IV. – S. 206–207.

⁵⁶ Darrell D. H. Michael and Christ: Michel Traditions and Angels Christology in Early Christianity. – Tübingen, 1999. – P. 33–54, 163.

⁵⁷ Encyklopedia Katolicka / Pod red. F. Gryglewicz i in. – Lublin, 1973. – Т. I. – S. 549–550.

⁵⁸ Litak S. Op. cit. – S. 109, 135–141.

⁵⁹ Ibid. – S. 137.

⁶⁰ Pamiątka pogrzebowa Jaśnie Oswieconego Xiążęcia Ianusza z Ostroga... – Kraków, 1621. – S. D-Dv.

⁶¹ Regestra skarbcza ksiąząt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1899. – Т. VI. – S. 210.

⁶² Św. Aloyzy Gonzaga. Świat aniołów / Wyd. 2-e. Redakcja i komentarze H. Oleszko. – Kalwaria Zebrzydowska, 1999. – S. 19–21.

⁶³ Icon and Word. The Power of the Images in Byzantium / Ed. by Eastmond A., James L. – Ashgate, 2003. – P. 205–208.

⁶⁴ Макарий Египетский. Духовные беседы / Пер. с греческого. Репринтное издание. 1904 г. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Беседа 22.

⁶⁵ Jaroszewicz F. Matka świętych Polska, albo żywoty świętych ... doskonalością słynnych. – Niemiecki Piekary, 1850. – Cz. II. – Pos. IV. – S. 266–269; Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1841. – T. VII. – S. 186–188.

⁶⁶ Kraińska E. Materiały archiwalne do historii małopolskiego malarstwa renesansowego (1500-1650) // Folia historiae artium. – Kraków, 1965. – T. II. – S. 111.

⁶⁷ Litak S. Op. cit. – S. 506–510.

⁶⁸ Szulc A. Homo religious Późnego średniowiecza. Bernardyński model religijności masowej. – Poznań, 2007. – S. 220–223.

⁶⁹ Litak S. Op. cit. – S. 493–497, 506–510.

⁷⁰ Kantak K. Bernardyni polskie. – Lwów, 1933. – T. II. – S. 250–251.

⁷¹ Хейзинга Й. Политическое и военное значение рыцарских идей в Позднем Средневековье // Человек. – 1997, № 5.

⁷² Bardach J. Wieloszczelbowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII-XX wieku // Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Inst. Hist. UAM w Poznaniu (11-12 maja 1999) / Pod red. J. Jurkiewicza. – Poznań, 1999. – S. 14–15.

⁷³ Paprocki B. Herby gycerstwa polskiego. – Kraków, 1584 / Wyd. 2-e. – Kraków, 1858. – S. 452; Пекалід С. Про війну Острозьку під П'яткою // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 40–77.

⁷⁴ Дан. 10:13

⁷⁵ Skarga P. Żywoty świętych Starego y Nowego Zakonu, na każdy dzień przez cały rok... / Wydanie ósme. – Kraków, 1605. – S. 397, 854–856.

⁷⁶ Годубев С. Указ. соч. – С. 218, 223.

⁷⁷ Библиейская энциклопедия / 3-е изд. – М., 2005. – С. 62–63, 598.

⁷⁸ Paprocki B. Op. cit. – S. 482.

⁷⁹ Grudziński K. OFM. Rafał z Proszowic, Budek Stanisław // Hagiografia Polska. Słownik bio-bibliograficzny / Pod red. Romualda Gustawa OFM. – Poznań, 1972. – T. II. – S. 261–268.

⁸⁰ Ориген. О Началах. – Самара, 1993. – С. 141.

⁸¹ Sobolewski F. ks. Op. cit. – S. 89–90.

⁸² Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce. – Kraków, 1884. – T. 3. – S. 129.

⁸³ Wiśniewski J. Op. cit. – S. 349-351; Guldon Z. Lokalizacja i dzieje miasta w Rzeczypospolitejszlacheckiej// Ostrowiec Świętokrzyski. Monografia historyczna miasta / Red. M. Bansiak. – Ostrowiec Świętokrzyski, 1997. – S. 59–62.

⁸⁴ Библейская энциклопедия. – С. 717.

⁸⁵ Guldon Z. Op. cit. – S. 68–69.

⁸⁶ Яковенко. Н. Паралельний світ. – С. 53.

⁸⁷ Gauvin A. Bailey. Between Renaissance and Baroque: Jesuit Art in Rome, 1565-1610. – University of Toronto Press, 2003. – P. 68–71, 212–213.

⁸⁸ Kowalska H. Op. cit. – S. 551–552.

⁸⁹ Kardaszewicz S. Dzieje najdawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Warszawa etc., 1913. – S. 265–266.

⁹⁰ Sobolewski F. Op. cit. – S. 90.

⁹¹ Pamiątka pogrzebowa Jaśnie Oswieconego Xiążęcia Ianusza z Ostroga... – S. A2. (Переклад з польської мій – О. Б.).

⁹² Kumor B. Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795. – Kraków, 2000. – T. III. – S. 251–252.

⁹³ Krakowski P. Op. cit. – S. 270–277.

⁹⁴ Ibid. – S. 276.

Оля ГНИДЮК

РАННЄ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ХVІІІ СТ.: ПРОСВІТНИЦЬКА ТЕОРІЯ І ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ НА ПРИКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На перший погляд видається, що в історії діти губляться серед величезної кількості яскравих подій, фактів і стають неважливим елементом пізнання минулого. Вони ніби примарна частина суспільства, яка завжди існувала, але ніколи прямо не впливала на ті чи інші історичні події, не спричинялася до величких винаходів або відкриттів людства. Довгий час діти та дитинство «ховались» від уваги прискіпливого історика, який довіряв лише «мові фактів». Хоча вже філософи, лікарі, моралізатори, теологи століття «просвітленого розуму» вважали інакше і в своїх трактатах, порадниках, проектах доводили цінність дитинства для людини і спільноти.

У минулому діти були невід'ємною частиною повсякденного життя сім'ї, але їхня "несхожість" на дорослих вимагала особливого сприйняття. Дитинство символізувало розвиток, поява в сім'ї дитини означала, що рід, клан буде мати продовження. За економічними теоріями ХVІІІ ст. збільшення кількості населення мало сприяти добробуту і процвітанню держави, відтак продовження роду вважалось основною функцією родини і особливо жінки¹.

Впродовж століть люди відчували, що діти є іншими, мають власні почуття й потреби, що їм необхідний захист і опіка. Однак роль дітей у житті родини і суспільства, розуміння змісту повсякденної турботи про них, поради щодо виховання змінювались з часом². Зумовлювала це, в першу чергу, зміна ментального концепту (концепції) дитинства, тобто розуміння дорослими дітей і дитинства як особливого періоду життя. Ця концепція позначалася впливами філософських, теологічних

поглядів у різні періоди історії. Впливала також й еволюція у розумінні сутності людини, її тіла, розуму, психології (у термінах XVIII ст. – «духу»), життєвого циклу, а також еволюція у поглядах на політичну організацію життя людей, поняття громадянства, належності до певного стану, класу, спільноти.

Діти є частиною того, що в часи Просвітництва стали називати «приватною сферою». До того ж дитинство є тим періодом життя людини, що часто лишається поза увагою джерел. Тому й досі існує багато питань щодо того, як переживалися ці роки у минулому, чи були вони такими, про які пізніше згадували як про безтурботний і приємний час, проведений у колі люблячої родини, чи навпаки, вважали за даремно згаяні роки?

Інше питання полягає у тому, яким був зв'язок між теоріями просвітників і повсякденними практиками у родинах. Відповідь на це питання може дати аналіз мемуарів членів шляхетських родин Речі Посполитої щодо способів виховання дітей і співставлення із прописаними поглядами і порадами, які були популярними XVIII ст. Відтак, сфокусуємось на проміжку між кінцем XVII ст., точніше 1693 р. – роком першого видання «Деяких думок щодо виховання» Джона Лока, і останнім десятиліттям XVIII ст., часом написання використаних у аналізі егеджерел. Спробуємо окреслити основні елементи концепції дитинства і теорії виховання, що були поширені у XVII і XIX століттях. Визначимо основні особливості теми у педагогічних проектах теоретиків Речі Посполитої XVIII ст. І врешті подивимось, чи популярні погляди на виховання моралістів і філософів втілювалися на практиці при вихованні дітей з польських шляхетських родин.

Спадок попереднього століття: що реформували просвітники?

Наразі дослідники виділяють дві основні концепції, в контексті яких трактували стан дитинства і уявляли дітей в католицькій і протестантській Європі протягом століть. Перша формувала уявлення про лиху (злу, гріховну) дитину – «дитину Діонісія», а протилежна їй – про невинне, поетичне «дитя Аполлона». Ідея негативного образу дитинства домінувала практично до кінця XVII ст., мала коріння в ідеї первородного гріха, а її поширення пов'язане з трактатами Св. Августина. Зачата в гріху, кожна дитина народжується вже гріховною,

«темною» істотою, а відтак дитинство трактувалося як непевний період життя, заповнений диявольськими витівками. Надалі ідея гріховності дитини розвивалася поряд з ідеєю про її розумову і фізичну недосконалість, порівняннями з тваринним станом, з якого людина виходить тільки після досягнення зрілості, тобто – другого народження³. У такому контексті головним мотивом порад стосовно виховання стає виправлення дитячої вродженої недосконалості за допомогою жорсткої дисципліни і тілесних покарань.

Однією з найвідоміших робіт, присвячених проблемам виховання дітей доби пізнього Відродження, була книжка-порадник Еразма Роттердамського⁴. Загалом не відкидаючи теорії первородного гріха, автор більше схилявся до думки, що дитина має схильність як до добра, так і до зла. Еразм Роттердамський вбачав у дитині пластичний матеріал, з якого батьки «ліплять» дорослу людину і результат їхньої роботи залежить від старанності⁵. На початку XVI ст. до розуміння того, що діти фізично і ментально слабші за дорослих, додалося усвідомлення, що їхнє життя залежить від захисту, піклування і виховання з боку дорослих⁶.

Спіритуалізація родинного життя – те нове, що привнесла протестантська Реформація у теорію сім'ї. Головною метою шлюбу вважалося народження дітей, а родина ставала місцем виховання молодого покоління, у якому почали вбачати майбутніх “добрих християн”, вірних своїй Церкві. Ті чи інші теологічні теорії пояснювали дитячу сутність і обґрунтовували власне ставлення до виховання з огляду на своє вчення, а слово «корекція» стало основним у лексиці порадників з виховання дітей XVII ст. Недостатньо стримані та контрольовані, вони порівнювались із тваринами, з яких потрібно «видресувати» людину за допомогою жорсткого дисциплінування. Настанови для батьків, підтвердженні біблійними пасажами, наполягали на обов'язковості тілесних покарань як основного засобу позбавлення гріховності. Такі методи часто означали придушення і виправлення природних інстинктів, що стало метою як настанов з морального виховання, так і порад щодо догляду за дітьми⁷. Місією батьків було попередити, запобігти проявам і розвиткові негативних рис, «природної» злості, що за теорією первородного гріха діти мали від народження. Pokірні, спокійні,

дисципліновані, вони мали шанс у майбутньому отримати дароване Богом спасіння.

У багатьох аспектах погляди католицького і протестантського кліру на проблему виховання збігались – це був важливий період для формування «добрих християн», майбутньої пастви. Однак, на думку католицьких богословів, головну роль у цьому процесі відіграла не родина, а Церква⁸. Ритуал хрещення очищав від первородного гріха, але не змінював думки, що діти мають лишатися під батьківським чи душпастирським наглядом, контролем наставників у освітніх закладах⁹.

Провідниками для дорослих у нелегкій місії батьківства були катехізиси, написані у формі діалогу дитини з батьками, шкільні ординації (декрети, укази) і звичайні порадники. У подібній літературі викладались основні поради: як поводитися з дитиною, чого остерігатись, якими методами її виховувати, щоб у результаті виростав «добрий християнин»¹⁰. Разом ці книжки витворювали образ ідеальної дитини, і важко сказати, наскільки він збігався з реальним, яка частина того, що пропонувалося, втілювалась у життя. Немає підстав вважати, що протягом XVI – XVII ст. до дітей у родинах ставилися погано, жорстоко чи взагалі ігнорували, адже згідно з релігійними поглядами як протестантизму, так і католицизму, діти – запорука майбутнього християнського суспільства. Тілесні покарання, навчання манерам, християнським чеснотам і контролю над емоціями, попри все, не означало відсутності позитивних почуттів у стосунках батьків і дітей. Ростити дітей, піклуватися про них, про їхній фізичний і духовний розвиток було обов'язком батьків, на чому й наголошували моралісти. Свідчення з мемуарів, спогадів, приватного листування показують, що у XVI – XVII ст. дорослі очікували від дітей покори, слухняності, поваги, вдячності, але одночасно вбачали в них джерело емоційного задоволення, предмет любові й піклування¹¹.

Наразі важливо звернути увагу на те, якою раніше уявляли дитячу сутність, що впливало на таке бачення, і чому й коли воно почало змінюватися. Період дитинства виділявся в життєвому циклі людини ще з часів античності, однак, до XVIII ст. його вважали за перехідний, підготовчий для майбутнього повноцінного дорослого життя. Авто-

ритетною і практично монопольною в питаннях виховання протягом XVI – XVII ст. лишалась думка духовенства. Релігійна доктрина поряд із настановами теологів і моралістів змішувались з повсякденними практиками, традиціями, і разом вони витворювали у свідомості дорослих амбівалентне ставлення до дітей. З одного боку, дорослі забавлялися, тішилися з маленькими дітьми, а з іншого – «виправляли» їхню гріховну сутність і очікували «другого народження» справжньої людини. Теорія гріховності дитячого віку не зникає безслідно у XVIII ст., але розвиток філософської думки, природничих, медичних наук, трансформації родинного життя часів Просвітництва сприяли секуляризації образів дитинства і новому баченню місця і ролі дітей у повсякденному житті.

«Дитина як чистий аркуш» і чим його потрібно наповнити за Джоном Локком

Між образом «дитини-Діонісія» і «дитини-херувиму» лежить більше ста років. Саме стільки часу мало пройти, щоб у свідомості дорослих дитинство постало як найкращий і найбезтурботніший період життя, і цей відрізок часу припав на добу Просвітництва. Уявлення про невинність дітей від народження, так само як і гріховність, походить з християнської традиції, але остаточно вкоренилося і стало переважати лише в часи Романтизму. Натомість XVIII ст. можна схарактеризувати як час, коли відбувався перехід від однієї категорії до іншої.

Наприкінці XVII ст. розуміння функціонування світу поступово секуляризувалося, хоча християнська доктрина повністю не зникла з життя людей. Поступово на другий план відійшла теорія первородного гріха, а разом із нею і образ «дитини Діонісія». У дискусіях про дитячу сутність акцент змістився з божественного незмінного втручання до законів природи. Дитинство вже не виглядало настільки безпорадним і «перехідним» періодом життєвого циклу. У світській літературі воно постає як окремих, цінний сам по собі період¹². Починає переважати думка, що характер дитини формується із впливу зовнішніх чинників і за допомогою виховання. Останнє тепер націлене на відкриття внутрішніх сутнісних рис дитини, розвиток її розуму, свідомості, а не формування майбутнього дорослого¹³.

У 1693 р. в Англії Джон Локк видає трактат «Деякі думки про виховання», який пропонував ідеальну модель виховання джентльмена, сина заможної родини. У книжці філософ акумулював все, що знав із цієї проблематики, і вписав власні міркування щодо дитинства у контекст свого розуміння людської природи, ілюструвавши прикладами з досвіду спостережень і спілкувань з дітьми¹⁴.

Наприкінці XVII ст. починається поступова переорієнтація з турботи про майбутнє доросле чи потойбічне життя до піклування про індивідуальність, ментальність дітей, розвиток добрих якостей. Відмовляючись від стандартизованого виховання, Джон Локк закликав батьків спостерігати за своїми дітьми, намагатися визначити їхні природні схильності, особливості характеру і темпераменту, щоб якнайкраще використати всі закладені в дитині природні потенціали. Замість виправлення Джон Локк пропонує акцентувати увагу на розвитку всіх тих позитивних рис і звичок, які дитина має від народження і, разом з тим, навчати всього, що допоможе їй стати гідним членом спільноти, зайняти у ній своє місце¹⁵. Загалом усі поради Джона Локка щодо догляду і виховання дітей об'єднує принцип формування звичок¹⁶. Прищеплення звичок замінювало необхідність виправляти душевні пороки, краще привчити людину їх контролювати, підкоряти рації розуму. Період дитинства у теорії Джона Локка вже не постає як перехідний, підготовчий стан, а виявляється часом формування дорослої людини, якому треба приділяти багато уваги, щоб суспільство стало добре впорядкованим.

Поряд із піклуванням про духовний і ментальний розвиток дітей Джон Локк приділяє увагу й питанням здоров'я дитини, фізичному стану тіла, тому що це є запорукою доброго розумового розвитку. Лікар за освітою, він негативно ставився до використання ліків і допомоги медиків, що не дивно, зважаючи на стан тогочасної медицини. «Дамо можливість природі формувати тіло так, як вона вважає за краще: без людського втручання, природа працює набагато краще і точніше, ніж якби вона слідувала нашим вказівкам»¹⁷, – тобто, що наслідки усіх старань батьків сповивати, вирівнювати чи переформовувати тіло дитини будуть тільки негативними.

Найвідоміше висловлювання, про яке згадують у контексті загальної оповіді розвитку ідеї дитинства і пов'язують передовсім із Джоном

Локком, стосується поняття дитини як *tabula rasa*. Метафора чистого аркуша не вперше звучала у подібних книжках XVII ст., хоча у тлумаченні Джона Локка чистим/білим від народження людини лишався не характер, темперамент чи дух дитини, як трактували раніше, а, перш за все, розум, який необхідно розвивати, щоб «наповнити» думками¹⁸.

Дитина подібна до «чистого листка паперу чи воску, з якого можна виліпити будь-що»¹⁹, тому велика відповідальність в інтелектуальному розвитку покладається на вчителя/вихователя незалежно від того, чи це рідні батьки, чи чужі люди. У свою чергу це пояснює прискіпливу увагу Джона Локка до вихователів, людей і середовища навколо дитини. Концепт дитячого інтелекту як *tabula rasa* свідчить також про секуляризацію і «вибілювання» образу дитини як такої. Чистота розуму означає відсутність як хороших, так і поганих ідей, а значить і компонентів образу «дитини Діонісія». Відповідно, весь негатив набувається у процесі соціалізації. Поступово інтелектуальна складова у процесі виховання перемагає духовну: «правильне вдосконалення і тренування нашого розуму є вищою досконалістю, якої людина може досягти в цьому житті»²⁰.

Прищеплення дітям гарних звичок, викорінення негативних рис, дисциплінування так чи інакше пов'язане із наріжним каменем дискусій XVII ст. навколо виховного процесу: ролі і частоти застосування покарань. Позиція Джона Локка у цьому питанні відрізнялася від попередників, перш за все, своєю впевненістю у тому, що «звичний метод впливу тілесними покараннями і різками, який не потребує ані зусиль, ані часу [...], є найменш дієвим з усіх відомих прийомів виховання»²¹. Наслідком може бути лише формування «рабського характеру», з неприродною скромністю і спокійністю, непристосованого до життя. Натомість апеляція до сорому, батьківського засмучення, втрати довіри, доброї репутації, словесне засудження мають стати основними засобами виховання. Простір для можливості, часом необхідності, застосування тілесних покарань у теорії Джона Локка лишається для встановлення батьківського авторитету і пов'язаного з ним дисциплінування дітей, подолання впертості. Хоча філософ тут же застерігає і пояснює, яким саме має бути покарання, щоб воно досягло своєї мети і не принесло шкоди²².

Погляди Джона Локка на принципи виховання не були кардинально новими для його часу, в багатьох аспектах вони перегукувались із вже існуючими, але з-поміж інших саме його трактат цитуватимуть наступні півстоліття. До середини XVIII ст. книжка неодноразово перевидавалась англійською й іншими мовами. Її популярність, окремі акценти роботи, часто повторювані пасажі свідчать про усталеність у суспільстві протилежної до запропонованої Джоном Локком практики. Поряд з тим, практична відсутність прямої апеляції до реалігійної складової виховного процесу говорить про рівень світськості трактату, про винесення теми сімейного життя з теологічної площини.

Концепт персоналізації тіла, разом із вірою у досконалість людини, яка криється у силі розуму, стають основою для моделі виховання Джона Локка. Навчання як перевага дитячого віку стає тим інструментом, який здатен проявити цю досконалість, передовсім моральну, а звичка навчить пристосовуватися до соціальної структури і оточення²³. У трактаті Джона Локка чітко проартикульовано, що перший етап життя є важливим періодом для людини, тому що діти народжуються із чистим розумом, але також з природною схильністю до пізнання всього, що їх оточує. Попри це, основним, хоча і «примарним», героєм трактату лишається доросла людина (чоловік). Поняття *tabula rasa* означало передовсім, що цей білий аркуш наповниться таким змістом, який сформує відповідальну і моральну людину. Опонування Джона Локка образу «злої сутності» дитини стало підґрунтям для Просвітницької ідеї індивідуальності. Правильно навчаючи дітей від самого народження, батькам в майбутньому не доведеться їх виправляти²⁴. Починаючи з цього трактату, дитинство стануть називати «часом навчання», коли людина вчиться жити у цьому світі.

Жан-Жак Руссо: дитинство – час для природного розвитку і пізнання світу

Зміна суспільної організації у XVIII ст. сприяла чіткому виокремленню приватної сфери, основним змістом якої стала родина, інтимне життя, народження і виховання дітей, емоційні переживання, стосунки між членами сім'ї. Філософія доби Просвітництва по-новому трактувала тіло людини, її особисте життя. Структура родини змінилась з

розширеної до нуклеарної, що сприяло її гуртуванню навколо дитини і усталенню нових практик і традицій²⁵.

Філософи доби Просвітництва намагались покращити суспільство, і одним зі способів вважали оновлення традицій виховання дітей, основною метою якого мало стати формування раціонального чоловіка, громадянина. Такий підхід замінив допросвітницьку теорію виховання доброго християнина і передбачав винагородити людину ще в цьому світі на додаток до життя після смерті²⁶. Починають множитися трактати і поради з виховання дітей, ґрунтовані на попередніх напрацюваннях і вставлені у контекст просвітницької філософської думки щодо побудови суспільства, ідеї свободи індивіда.

У 1762 р. Жан-Жак Руссо видав трактат «Еміль або Про виховання», де артикулював проблему вибору між приватним і публічним вихованням, тобто дихотомію природного і соціального в людині. Конфлікт двох понять означав, що завжди доводиться вибирати: чи виховувати індивіда, чи громадянина (*citoyen*). Намагаючись знайти рівновагу, філософ пропонував починати інтегрувати індивіда у спільноту лише з настанням юності, а до того часу ізолювати дітей від «нездорових» впливів соціального життя, що можуть знищити природне в людині. Подібні погляди Жан-Жака Руссо опонували більшості симпатиків теорій публічного/суспільного виховання того часу. Попри це «Еміль...» швидко став знаним серед читацької публіки і до кінця століття перевидавався не один раз, перекладався, цитувався й імітувався. Початково популярними ставали ті теми, які стосувались порад щоденного догляду за дітьми: годування, правила гігієни, негативне ставлення до міцного сповивання і корсетів, поради щодо загартовування і фізичних вправ, а найголовніше, заклик до жінок виконувати призабутий ними материнський обов'язок. Втім, вже за двадцять років після друкування трактату ім'я Жан-Жака Руссо стало поважним у справі виховання дітей, а «Еміль...» асоціювався не тільки із практичними порадами щодо догляду, але й з поняттями природи, свободи і людяності, сімейними, моральними цінностями²⁷.

Жан-Жак Руссо розділяв дитинство на окремі періоди, відповідно до основних потреб дітей і можливостей їхнього розвитку – вік інстинктів, вік чуття, вік мислення. Філософ вважав, що у перші роки

життя діти, на відміну від дорослих, керуються переважно своїми чуттями й інстинктами, а «пам'ять і уява [...] ще не працюють»²⁸. Відтак, інтелектуальний розвиток людини потрібно відкласти на пізніший час, не перевантажувати розум дитини тим, що вона не зможе збагнути. Люди народжуються не повністю сформованими, із нерозвиненою свідомістю і мисленням, але, що важливіше, зі здатністю до навчання²⁹. Таким чином, філософ ще більше за попередників «подождував» безтурботний період дитинства.

На відміну від Джона Локка, Жан-Жак Руссо вважав, що успішним є така модель виховання, яка дозволить дитині навчитися в майбутньому легко сприймати і переносити як блага, так і біди, пристосовуватись до життя, а не лишатись прив'язаною до свого соціального статусу. У своїй теорії він писав, що у процесі виховання вчитель має формувати людину, яка в майбутньому буде піддаватися різним випадковостям життя і зможе адекватно реагувати на зміни навколо³⁰.

З перших хвилин життя діти починають пізнавати світ, і цей досвід важить для людини набагато більше за всі знання, набуті пізніше. Тому на вихователя покладається велика відповідальність – він має уважно спостерігати за внутрішніми схильностями дітей і направляти їхній розвиток відповідно до найбільш природнього стану. Основними турботами вихователя у перші роки життя дитини мають стати догляд за дитиною та її фізичне благополуччя. У засновку «ідеальна» дитина Жан-Жака Руссо від народження має гарну міцну конституцію, сповнена сил, і ці якості він намагається розвивати й підтримувати у своєму вихованці. Його міркування щодо медицини перегукуються із поглядами Джона Локка, покликаючись на якого, філософ закликає відмовитися від допомоги лікарів в усіх випадках, крім життєвої загрози дитини. Він вважає, що єдина користь, яку дає медицина, це практики загартовування і правила гігієни, до яких необхідно привчати дітей від народження. Адже здатність переносити хвороби закладена в людині природою і не потребує втручання ззовні³¹. Зваживши на тогочасний стан медичної науки і практики, категоричні позиції філософів у цьому питанні не видаються аж надто несподіваними. Впродовж XVIII ст. кількість медичних трактатів і практикуючих лікарів, що спирались на емпіричні й раціоналістичні

принципи, зростала, однак, прогресу у цій сфері, і тим паче у питанні лікування дітей, практично не було³².

Із засудженням говорить Жан-Жак Руссо про традиційні практики догляду за дітьми, а саме, про туге сповивання дітей, що, на його думку, є наслідком не менш негативної практики віддавати дітей годувальницям (мамкам). Останнє було досить популярним серед заможних родин Франції XVIII-ого ст. і викликало гостре заперечення багатьох авторів, які писали про виховання дітей. Жан-Жак Руссо закликав як жінок, так і чоловіків не нехтувати своїми природними обов'язками перед дітьми, інакше буде втрачено емоційний зв'язок між батьками і дітьми, а що головніше – це може порушити батьківський авторитет. Проте, паралельно із «жахливими картинками» наслідків послуг годувальниць, моралісти часто давали поради, як вибрати хорошу жінку на цю роль у разі потреби. Зокрема Жан-Жак Руссо радив віддавати дітей мамкам, коли матір слабка здоров'ям або хвора, щоб дитина разом із молоком не всмоктала «зіпсовані» життєві соки матері³³.

Слабкість і безпорадність дітей, описана в «Емілі...», відіграє важливу роль, оскільки є аргументом на користь однієї з основних ідей – образу безгріховності дітей. Для історії дитинства трактат Жан-Жака Руссо важливий тим, що в ньому чітко проговорюється ідея безневинності дітей від народження. На відміну від попередників, він повністю заперечував гріховність дитини від народження, так само як і концепт *tabula rasa* за Джоном Локком. Натомість Жан-Жак Руссо артикулював ідею «дитини Аполлона», яка попри першопочаткову критику, стане основною у добу Романтизму. «До початку віку мислення ми робимо добро і зло несвідомо, в наших діях немає морального елементу»³⁴, – писав Жан-Жак Руссо. Це означало, що вчинки дітей, які дорослим видаються вираженням злості чи інших пороків душі, насправді, є несвідомими. «Тільки розум вчить нас розпізнавати добро і зло»³⁵, – вважав філософ, а за його теорією раціональне мислення розвивається лише з приходом юності, отже і негативні риси формуються пізніше, під зовнішніми впливами виховання і суспільства.

Теорія Жан-Жака Руссо остаточно «вибілила» образ дитини, і в цьому контексті доба Просвітництва є справді «поворотним моментом» в історії дітей і дитинства. Іммануїль Кант писав про

«Еміля...», як про роботу, що акцентувала проблеми відновлення природних людських прав, і за значущістю порівнював її з Французькою Революцією. Сам Жан-Жак Руссо вважав свою роботу одною з найважливіших, яка дозволить змінити суспільство не шляхом політичних реформ, а завдяки реформі навчання і сім'ї³⁶. Поряд з тим, вже сучасники філософа відзначали неможливість практичного застосування запропонованих ним методів педагогічної програми. Справді, трактати з виховання переважно описували «ідеального» вчителя, учня і сам процес виховання загалом. Крім прикладів невдалих спроб практичного застосування теорії Жан-Жака Руссо, варто також пам'ятати, що жодного зі своїх п'яťох дітей він не виховував за власною моделлю³⁷.

Завдяки роботам просвітників, і зокрема Жан-Жака Руссо, раннє виховання дітей закріпилося за приватною сферою життя людини. Формування родини нуклеарного типу, поряд із теоріями філософів щодо природного обов'язку жінок, сприяли інтимізації стосунків матері і дитини. Концепцію гріховності дитини з часом замінила теорія про чистоту і невинність дітей від народження, яка лишається основною для пояснення дитячої сутності дотепер. Саме у добу Просвітництва з'являється бачення дитини як «іншого», порівняно з дорослими, члена соціуму, а дитинство стає окремим самоцінним періодом життя. Різні ідеї філософа матимуть продовження у емпіричних досліджах, спостереженнях за дітьми, практичному розвитку педагогічних та медико-психологічних практик, пошуках відповідей на питання про природу людської ідентичності, думки у наступних століттях. Трактат «Еміль або Про виховання» залишався найбільш впливовим і авторитетним у контексті проблеми дитинства до початку ХХ ст. і далеко за межами Франції.

Теоретичний і практичний виміри виховання дітей у Речі Посполитій ХVІІІ ст.

В останній чверті ХVІІІ ст. у Речі Посполитій поряд із друкованою літературою релігійних спільнот з'явилися нові світські видання, які поширювали просвітницькі політичні й культурні ідеї. Більшість знакових текстів доби Просвітництва з'являлися в Речі Посполитій

через досить короткий проміжок часу після їхнього видання в інших країнах. Часом оригінали трактатів, яких бракувало, замінювались полемічними творами або публіцистикою польських авторів³⁸. Іншим «джерелом» просвітницьких ідей були іноземці, особливо люди з Франції та німецьких земель, а також шляхетська молодь, що приїздила після освітніх подорожей.

Внутрішня нестабільність, економічна, політична і демографічна кризи, загроза розподілу, випробовування шляхетської свідомості, необхідність в «оздоровленні» суспільного організму – такою була атмосфера в Речі Посполитій другої половини XVIII ст. Серед теоретиків поширюється зміна віри у те, що гармонізація суспільства можлива через його узгодження з природними законами. Станіслав Август Понятовський, який попри все підтримував «дух змін», вважав, що єдиною надією країни на позитивні переми є добра освіта³⁹. Ідея оновлення освітніх традицій як запоруки «оздоровлення» спільноти стосувалась не лише публічних навчальних закладів, але й родинного виховання, ставлення батьків до освіти своїх дітей. Продукт польської просвітницької думки щодо виховання дітей так чи інакше творився на ґрунті іноземної теорії, яку часто намагались підлаштувати до місцевих умов. У більшості випадків трактати і поради з виховання були польськими перекладами, коментарями, переробками іноземних авторів. Наприклад, публіцистика Адама Казимира Чарторійського «Початкові нариси до плану публічного навчання» часом нагадує короткий «конспект» робіт Жан-Жака Руссо і/або Джона Локка⁴⁰. Іноді читачів відсилали до оригіналів чи перекладів французькою мовою, як наприклад Ігнатій Потоцький, який радив читати праці все тих же Джона Локка і Жан-Жака Руссо⁴¹.

Публіцисти доби Просвітництва в Речі Посполитій намагались знайти варіант «доброго виховання» на заміну звиклим традиціям, які виглядали неправильними і такими, що лише псують і людей, і суспільство⁴². Критика на сторінках нових педагогічних проєктів в основному стосувалась кількох головних тем: нехтування батьківськими обов'язками, недостатня увага до морального виховання, неправильний вибір вихователя, оточення дитини, занадто раннє відлучення дитини від дому, родини тощо. Просвітники, зокрема і

Станіслав Важивець Сташіц, вважали сім'ю найкращим середовищем для підготовки індивіда до соціального життя, прищеплення йому «обивательських» цнот, моральних і суспільних правил, тобто всього того, що знадобиться йому у майбутньому дорослому житті⁴³. Хоча, на відміну від французьких чи англійських мислителів доби Просвітництва, польські автори часом пропонували, аби приватне виховання, для його успішності, на рівні з публічним контролювала новоутворена Едукаційна комісія.

Поради адресувались передовсім шляхетським родинам, і польські моралісти намагались «навчити» дорослих «добре виховувати» дітей і тим самим формували образ ідеальних батьків. Важливою частиною такого образу були мати і батько, які спільно виховують дітей, як хлопчиків, так і дівчаток. Теоретики вважали батьків першими природними вчителями дітей і тому писали, як вони мають готувати дитину для майбутнього навчання і служіння своїй вітчизні. Попри все, у повсякденному житті батьки частіше послуговувались традиціями і правилами, засвоєними від своїх батьків. Особливо жінки, які переймали знання, швидше, від старших жінок, аніж з книжок, а з дітьми проводили більше часу за чоловіків⁴⁴.

Отже, спробуємо порівняти повсякденні практики із думкою теоретиків виховання в Речі Посполитій. Зупинимося на окремих елементах життя дитини в сім'ї, зокрема тих, що знайшли відображення у мемуарах поряд з інформацією про суспільне, політичне життя, діяльність, подорожі, пригоди і тріумфи автора.

Діти в родинному колі

За доби Просвітництва раннє виховання дітей відійшло до приватної сфери в сімейне коло і стало невід'ємним обов'язком як матері, так і батька. Поза тим, оточення дитини мало важливе значення для теоретиків виховання, так як з часів Джона Лока утвердилась думка, що всі негативні риси характеру людини формуються під впливом зовнішнього середовища, у процесі соціалізації. Станіслав Сташіц запозичав від теорії Жан-Жака Руссо пояснення процесу формування мислення у людини: «Від народження людина нічого не знає і не мислить», вона приходить у цей світ тільки з чуттєвими реакціями, а свідомість, як і

її фізичні можливості, розвиваються поступово, завдяки різним впливам знавкола. Відтак, подібно до французького філософа, він радив не поспішати із навчанням і писав, що для правильного формування особистості діти найбільше мають контактувати з батьками, а не найманими людьми⁴⁵. Подібні міркування означали заклики до батьків більше часу проводити з дітьми, самостійно дбати про них і, по-можливості, відмовитися від послуг няньок, мамок, годувальниць. Поряд з тим, трактати і поради з виховання адресувались переважно заможній частині спільноти, шляхті, тому практично всі автори, всупереч прихильності до природнього батьківства, передбачали можливість найму сторонніх осіб для догляду за дітьми і неодноразово підкреслювали важливість правильного вибору кандидатів на ці ролі.

Жінки у житті немовляти: матір, годувальниця, няня

Перші роки життя немовлята, як хлопчики, так і дівчатка, проводили в оточенні жінок. Крім матерів це могли бути годувальниці, няні, слуги, наймані у поміч попри те, що філософи доби Просвітництва наголошували, що народжувати і виховувати дітей є першочерговим завданням жінок. Жодні аргументи, на думку Жан-Жака Руссо, не могли виправдати жінок, які ігнорували материнство. «Жінка, яка замість свого, годує чуже дитя – погана матір; як же вона може бути хорошою годувальницею?»⁴⁶, – запитував філософ. Адам Казимір Чарторийський писав, що «найперше треба піклуватися про дітей обидвох статей в тому віці, коли зовсім не дивляться [за ними], або коли покладаються на няньок і мало освічених слуг». Перші враження, отримані в цей час, впливають і формують все подальше мислення людини⁴⁷. Станіслав Сташці визначав, що матері «дають нам перші думки, перше виховання» і, якщо можливо, саме вони мають годувати своїх дітей⁴⁸.

Одночасно з реформуванням системи навчання і виховання, польські просвітники вважали за необхідне вчити самих батьків виховувати своїх дітей. Найбільш знаковими подібні міркування були для жінок, оскільки популярною стала думка щодо необхідності їхньої освіти⁴⁹. Казимір Чарторийський вважав, що «Потрібно, щоб матері самі були свідомі важливості свого обов'язку перед дітьми»; що «погано той вчить, хто сам погано знає»⁵⁰. Як прихильнику теорії Джона Локка

про образ дитини як *tabula rasa* йому йшлося про те, що «писати» на цьому аркуші має добре освічена людина. З іншого боку, Станіслав Сташіц обмежував виховання і освіти жінок до вмінь і знань необхідних для того, щоб бути добрими матерями, дружинами і господинями⁵¹.

Поради лікарів, філософів, моралістів щодо вибору годувальниць були однотипними і практично не змінювались з часом, тільки доповнювались тими чи іншими аспектами з огляду на розвиток філософської думки про людину. Основне, на що належало звертати увагу, було фізичне здоров'я жінки, її вік, конституція, кількість власних дітей, якість молока, а також риси характеру, темперамент⁵². Станіслав Сташіц сумнівався, і небезпідставно, в освіченості годувальниць, а тому радив, щоб вони менше контактували, розмовляли з дітьми, аби не передати дітям шкідливих звичок і думок. Годувальниці-няні мали забавляти дітей, піклуватися про їхнє фізичне здоров'я, але аж ніяк не починати розвивати їхнє мислення: «Найбільше помилок на світі від мамок і ляльок»⁵³.

Попри всі настанови, застереження теоретиків, послугами годувальниць в шляхетських родинах продовжували користуватись, а порадами щодо їхнього вибору керувались рідко. Часом за годувальницею могла наглядати інша жінка – бонна⁵⁴. До прикладу, у Виридiани Фіше-рової це була «худа панянка, із жовтою шкірою, виглядала цнотливою, бо трималась просто»⁵⁵. Мамка Юзефа Рудіковського була «жінкою двадцяти років, добра і лагідна, прихильна і уважна; здорова, скромна і проста любила мене як матір, доглядала мене як власну дитину»⁵⁶. Хоча останній опис більше схожий на «ідеал», змальований теоретиками образ «доброї» годувальниці, аніж справжні спогади.

Крім матері і мамки, поряд з дітьми від народження знаходились й інші жінки, які мали про них дбати – няньки, гувернантки, виховательки. Юзеф Рудіковський згадує свою няньку, від якої тікав гратися з сільськими хлопцями⁵⁷. Нерідко годувальниці виконували обов'язки гувернанток, няньок і тоді лишались з дитиною на довше, ніж період годування. Так, наприклад, Виридiана Фішєрова писала про свою мамку, що та була першою, хто її навчав⁵⁸. Генрієта Блендовська почала вчити французьку мову «від колиски», тому що при її сестрі була гувернантка панна Рукс, яка розмовляла з дітьми лише французькою⁵⁹.

Пані Ожеховська доглядала Юзефа Косаковського в ранньому дитинстві й далі під час навчання⁶⁰.

Вихователі, гувернери, наглядачі

У міру дорослішання дітей в дім запрошували вихователя чи гувернера/гувернантку, які продовжували піклуватися і вчити їх. У теоретичних роботах передбачалося, що від вихователя, вчителя залежить поступ у розвитку дитячого мислення. Джон Локк і Жан-Жак Руссо дуже прискіпливо ставились до вибору людини на цю роль, хоча й були наперед впевнені, що «ідеального» кандидата не буває. Діти вчать з прикладів і через наслідування, і оскільки «погані приклади безперечно мають сильніший вплив за гарні правила», то обов'язком «доброго вихователя», поза іншим, було оберегати дитину від поганих прикладів⁶¹. Свої поради щодо якостей «ідеального» вихователя польські теоретики виховання засновували на теоріях Жан-Жака Руссо і Джона Локка. Францішек Белінський писав, що гувернер буде вчити і виховувати дітей з огляду на власний життєвий досвід і свої знання. Тому «добрий вихователь» повинен мати три головні риси: гарні манери, визнання віри, обізнаність в науках⁶².

Особливістю поглядів польських теоретиків виховання було виразне виокремлення ідеї належності індивіда до спільноти і ширше – «Вітчизни» (Ojczyzna). Головною умовою «доброго виховання» ставало навчити дітей усьому, що потрібно знати «обивателю» Речі Посполитої, закласти основи «патріотизму» – «щоб з молоком ту науку всмоктали, що шляхтич для вітчизни маєток, кров і життя має щодня віддавати, як би важко це йому не було...», і тому що «по релігії це – перший обов'язок»⁶³. Подібні переконання спричинялись до того, що польські просвітники негативно ставились до вчителів і вихователів іноземців, наголошували на першочерговості вивчення польської мови й історії. Так, на думку Францішика Белінського, іноземці не можуть виростити шляхтича, готового вірно служити Ojczyźnie⁶⁴. Казимір Чарторійський радив батькам не користуватися послугами «*la madame*»: «Не раз доводилося мені бачити [...] панянок в руках таких гувернанток, від яких вони могли переймати початки всякого недоброго»⁶⁵, крім іншого і тому, що часто не розуміли їх, а ті, в свою чергу, могли викладати небез-

печні «науки». Наступним кроком теоретиків був заклик відмовитися від освітніх подорожей, які здійснювала шляхетська молодь.

Як і у випадку з годувальницями, батьки, попри всі настанови теоретиків, рідко їх дотримувались при виборі гувернерів, вихователів, і важливу роль продовжував відігравати особистісний фактор, рекомендації знайомих. Діти в родині Чарторийських жили з матір'ю і при цьому мали своїх вихователів. Єжи Чарторийського у ранньому дитинстві «доглядав француз пан Боісі», який вчив його шляхетським манерам і поведінці. Коли прийшов час віддавати хлопця «на науку», француза замінив полковник Станіслав Чешельський, а пан Боісі став доглядати молодшого брата Єжи⁶⁶.

Матір Виридіани Фішерової та її молодшої сестри Катажини найняла дівчаткам першу гувернантку пані Грегорі, коли їм було п'ять і чотири роки відповідно. Щасливим випадком мати змогла знайти освічену кандидатку в час, «коли [виховательки] дівчат без знань намагались вчити того, чого самі не вміли. Вірили їм наслово, тим паче, що мало хто міг перевірити»⁶⁷. Пані Грегорі була вимогливою і строгою вихователькою, але, що важливіше, мала добру освіту. Не зупинив батьків Виридіани найняти «*la madame*» до своїх дітей і той факт, що вона була лютеранського віровизнання, попри застереження теоретиків⁶⁸.

Місце пані Грегорі з часом зайняла пані Ле Марі, яка не стільки вчила дітей, як забавляла їх: «казала нам співати і танцювати в “колі”». Приблизно з семи років мати вирішила сама виховувати дівчат, втім, її світське життя забирало багато часу і спричинилось до того, що нагляд за ними послаб. З часом у навчанні дітей французької мови гувернанток заступили вчителі, хоча не всі були вдалим кандидатурами. Так, один з викладачів, «німецький росіянин», замість уроків тільки пив і спав. Князь Перетті, італієць за походженням, став чи не першим досвідченим вчителем Виридіани, як і її молодших сестер, заслугами якого вона вважала свої «добрі засади»⁶⁹.

На прикладі з вихователями і гувернантками в родині Виридіани Фішерової стає помітно, що її мати у виборі кандидатур не керувалась порадами, запропонованими теоретиками виховання. Визначальним фактором лишались персональні зв'язки, рекомендації знайомих або родичів. Також цей випадок свідчить про тенденції до змін у ставленні

до жіночої освіти, яка стала тепер бажаною для молодих дівчат, хоча і не завжди якісною. Джерела свідчать, що шляхетські родини переважно користувались послугами французьких чи німецьких вчителів, гувернерів, які вчили дітей іноземним мовам з раннього дитинства, коли теоретики виховання наголошували на необхідності досконалого вивчення спочатку польської мови, історії, а вже потім усього іншого⁷⁰.

Роль батька й інших членів родини у вихованні дітей

Просвітницька теорія виховання чоловіків, так само як і жінок, закликала проводити більше часу з дітьми, піклуватися про них, вчити. Поради щодо виховання дітей у більшості випадків адресувались чоловікові як голові родини. Батько і мати, писали автори педагогічних проєктів, мають спільно виховувати дітей, як хлопчиків, так і дівчаток⁷¹. Однак у спогадах про дитинство інформація щодо батька значно поступається кількістю історій про матір, її життя і звички.

За традиційною родинною ієрархією, основні рішення щодо виховання дітей приймав чоловік, втім, цим його участь у житті дитини й обмежувалась. Завдання рости дітей, особливо перші 5-7 років, і вирішувати більшість повсякденних проблем, пов'язаних з цим, відводилось матері. Станіслав Сташціц, зокрема, визначав для чоловіка важливість участі у публічному житті, а для жінки – у приватному, частиною якого були діти⁷². Початковою освітою синів Казимира Чарторийського займалась мати. Про батька Єжи Чарторийський у своїх спогадах писав переважно те, що вже знав у дорослому віці, тобто заняття, посади, зв'язки, участь і роль Казимира Чарторийського у житті посполитої спільноти⁷³.

На практиці хлопчиків в шляхетських родинах лише з часом починали залучати до публічного життя, справ батька, знайомити зі «світом». Дівчатка, натомість, лишались з матерями, де вчилися «мистецтву» бути гарною дружиною, матір'ю, господинею⁷⁴. Перша поїздка Єжи Чарторийського з батьком на Сейм у 1782 р., у віці 12 років, символізувала, що син перейшов в чоловіче товариство і тепер більшість часу проводитиме з батьком в його подорожах і справах. Наступним епізодом, що підтверджував це, була подорож князя Чарторийського своїми володінням на Волині, Поділлі, загалом в Україні, у якій знову брали

участь Єжи «з братом, паном Чешельським і всіма нашими *metrami*». Тим часом його сестри залишились вдома з матір'ю⁷⁵.

Виховання дочок все більше вважалось жіночим обов'язком, і чоловіки брали у ньому все менше участі. Розповідаючи про людей, які оточували її в дитинстві і юності, Виридіана Фішєрова зазначала: «Щодо тата, не багато можу написати», він добре ставився до своїх дітей, але «початки їхнього навчання і турботи про здоров'я покладав на бабусю» і часом навіть не міг відразу згадати імен дочок⁷⁶. Попри все, авторка згадувала батька з повагою.

Виридіана Фішєрова, розповідаючи про родину свого дядька, описувала, що буває, якщо нехтувати своїми батьківськими обов'язками. Маршалок Казимір Рачинський ніколи не був «чуйним батьком» і не піклувався про виховання своїх доньок, натомість лише використовував їх для реалізації власних шлюбних планів. Пані Рачинська так само не мала часу доглядати доньок з «материнською уважністю» і більше уваги приділяла «товариському життю». У результаті такої байдужості їхня донька Михайліна «під впливом поганих прикладів і нездорової лектури піддалася деморалізації». Через «інтриги» виховательок вона перестала шанувати батьків і глузувала з них⁷⁷. Така історія мала проілюструвати, як безоглядна довіра такої тонкої справи вихователям, нянькам чи інших найманим людям може призвести до сумних наслідків.

Як протиставлення цьому прикладу, у мемуарах Виридіани Фішєрової знаходимо інший випадок вже в родині княжни Каштелянової. Жінка народила дочку Терезу, «потворне дитя», але однаково доглядала її з «чуйністю, розважливостю і терпінням», і навіть подальша «деформація» доньки не відвернула від неї матір. Авторка підсумовувала, що подібна опіка врятувала дитині життя, і більше того, княжні вдалося знівелювати «наслідки вибриків натури» доньки, «розвинути її інтелігентність, і потворка перетворилась на цікаву особу»⁷⁸. Цей випадок, крім виопуклення чеснот княжни Каштелянової як доброчесної християнки, показує також, яким чином виховання може змінити безнадійну, на перший погляд, дитину, як за його допомогою розвинути в людині добрі якості і сформувати «доброго обивателя».

Помітне місце у вихованні дітей, крім рідних батьків і найманих людей, займали також інші близькі члени родини: тітки, дядьки і най-

більше бабусі⁷⁹. Юзеф Руліковський перші п'ять років свого життя провів з бабцею і тільки потім повернувся у батьківський дім⁸⁰. Так само Виридіану Фішерову після народження «як старшу» серед сестер, віддали в дім до «бабуни», де вона пробула до п'яти років, хоча в тому ж маєтку багато часу проводила і її матір. Про дядька Казимира Виридіана пише, що їх з сестрою «пестив як своїх дітей, а ми дивились на нього, як на другого батька»⁸¹. В обов'язки тітки Естер також входило доглядати племінниць. Любили дівчатка і другого чоловіка «бабуни», який часто бавився з ними, і у відносинах з родиною дружини був «батьком чутливим і розуміючим»⁸².

Незалежно від того, хто доглядав, виховував і вчив дітей, польські теоретики пропонували встановити контроль над процесом домашнього виховання з боку публічних установ, зокрема Едукаційної комісії. Францішек Белінський виступав за те, щоб екзаменувати дітей, які виховувались приватно. Казимір Чарторийський у своєму проекті пропонував спільноті наглядати за приватним вихованням дітей і карати батьків, які нехтують своїм обов'язком, а особливо тих, чії діти гинуть через недбалість⁸³. Подібні пропозиції, крім іншого, були намаганням спільноти втрутитись у приватне життя людини.

Моральна і релігійна науки

З ранніх років життя людина переймала від оточуючих світоглядні цінності, моральні настанови, правила суспільного життя, тобто ту основу, на якій у майбутньому будуть формуватись її поведінка і ставлення до інших людей. Подібні, важливі для встановлення соціальних контактів, правила були елементом, в першу чергу, домашнього виховання, обов'язком передовсім батьків, далі вихователів, опікунів і вчителів дітей. «Моральна наука є найпершою поміж інших», тому що витворює зв'язок людини з іншими людьми, спільнотою, і нарешті, Богом, писав Станіслав Сташці⁸⁴. Основою таких настанов слугували духовні цінності і чесноти доброго християнина, а відтак авторитетом у цих питаннях залишалась Церква.

Слово духівництва у питаннях суспільного життя лишалось вагомим у Речі Посполитій і у XVIII ст. Католицька Церква вважала подружнє життя і виховання дітей, стосунки між чоловіком і дружиною питаннями

своїєї компетенції. У проповідях, катехізисах, різних порадниках доброго християнина, перекладах і тлумаченнях іноземних авторів духовництво адресувало мирянам свої погляди і настанови⁸⁵. У таких виданнях традиційні взірці родинного життя, утверджені католицькою Церквою після Триденського собору, поєднувались із просвітницькою думкою. У свою чергу мислителі у своїх проектах і трактатах покликалися на авторитет Церкви, особливо у питаннях моральних цінностей. Казимір Чартгорийський визначав ті моральні настанови, якими мала керуватися людина у своєму житті. Їхній зміст був квінтесенцією християнських заповідей, обов'язків шляхти Речі Посполитої, її цнот і моральних правил⁸⁶.

Польські просвітники наголошували, що релігійне виховання слугує першочерговою умовою для формування характеру «доброго обивателя». «Пошанування релігії» було джерелом всіх інших прав, «вчило людину доброчинності, сердечності» уважності до виконання своїх обов'язків перед спільнотою, навчало дотримуватись Божих законів і бути вдячним за «Його безмежну доброту» до людей⁸⁷. Зрештою, часто найперше, що діти вчили напам'ять, були молитви, а побожність виявлялася рисою, про яку важливо було згадати, описуючи ту чи іншу людину.

Наразі спробуємо коротко підсумувати спостереження щодо співвідношення між бажаною моделлю виховання, яку окреслювали польські просвітники, і реаліями життя шляхетських родин. У більшості випадків, пишучи про моралізаторську або настановчу літературу, доводиться використовувати умовний спосіб, адже теорія нерідко лишалася тільки теорією, а у повсякденні люди продовжували користуватися традиціями і звичаями, перейнятими від своїх батьків. Така закономірність виглядає справедливою і для випадку з порадами і поглядами на виховання дітей у добу Просвітництва в Речі Посполитій. Намагання польських теоретиків навчити батьків «доброго виховання» на практиці лише формувало образ «ідеальних» батьків, опонувало поширеним практикам і традиціям аналогічно до французького чи англійського випадків.

Народження дітей очікувала кожна шляхетська родина, але після того батьки віддавали доглядати їх іншим родичам або найманим людям. Утім, навіть тоді, в більшості випадків не йшлося про слідування

порадам теоретиків щодо вибору вихователів. Відмінною рисою в оновленні традиції виховання в Речі Посполитій було наголошення на необхідності закладати основи «патріотизму», відчутті обов'язку перед вітчизною вже з дитячого віку. Зокрема це зумовлювало негативне ставлення до вчителів і вихователів іноземців. Однак у повсякденні шляхетських родин подібними порадами теоретиків переважно нехтували. Наприкінці століття з'являються свідчення того, що батьки, зокрема матері, декларують бажання виховувати дітей *a la Rousseau*, та це не означало, що вони стали більше часу проводити з дітьми⁸⁸.

Помітна роль Церкви у житті сім'ї і вихованні нового покоління в Речі Посполитій XVIII ст. виявляється ще однією специфічною рисою польської педагогічної думки на фоні просвітницької секуляризації цієї сфери життя людини в інших країнах Європи. Крім того, що моральне виховання ґрунтувалось на релігійних чеснотах, світські теоретики у своїх роботах покликалися на авторитет духовників і наголошували на важливості «шанування релігії».

Станіслав Шашці, подібно до поглядів Жан-Жака Руссо і Джона Локка, писав, що потрібно приділяти увагу обом складовим виховання: муштруванню як духу, так і тіла⁸⁹. Цікавим спостереженням є те, що попри стан тогочасної медицини і медичних практик, і негативно-го ставлення до медицини французьких і англійських просвітників, у випадку хвороб сім'ї неодмінно звертались за допомогою до лікарів. Казимір Чарторийський навіть радив не використовувати традиційних методів лікування, але кликати «цирульника»⁹⁰.

У Речі Посполитій XVIII ст. приватна сфера життя людини все ще лишалась відкритою для спільноти, чие слово було вагомим. Ідея оздоровлення соціуму за допомогою виховання і навчання, формування шляхтича, «доброго обивателя», вірного своїй вітчизні, виправдовували втручання спільноти у приватне життя людини. Дещо утопічними можна назвати бажання «створити» супільство, засноване на моральних законах, де немає ізольованих міжособистісних стосунків і де добро одного індивіда означає добро для всіх і навпаки⁹¹. Однак запозичини у французьких теоретиків поради щодо виховання ґрунтувались на протиставленні публічної і приватної сфер, а значить, обмежували участь спільноти у вихованні дітей і наголо-

шували на інтимізації їхніх стосунків з батьками. Тож, на рівні теорій, мета «оновлення» суспільства за допомогою покращення процесу виховання суперечила засобам, які пропонували польські просвітники.

Отже, у XVIII ст. дитинство стає популярною темою для обговорення у колах філософів, лікарів, моралістів, з'являються нові трактати, порадики з виховання. Найбільш впливовими і популярними практично до XX ст. серед подібної літератури були праця Джона Локка «Деякі думки про виховання» і трактат Жан-Жака Руссо «Еміль або Про виховання». Завдяки роботам просвітників концепція гріховності дитини заміщується теорією про чистоту і невинність дітей від народження, яка лишається основною у поясненні дитячої сутності дотепер. Дитинство вже не виглядало безпорадним «перехідним» періодом до «повноцінного» дорослого життя, але стало важливим часом «для навчання», розвитку розуму. Саме у добу Просвітництва з'являється бачення дитини як «іншого», порівняно з дорослими, члена соціуму.

У Речі Посполитої теорії з виховання дітей формувалися під значним впливом поглядів Жан-Жака Руссо і Джона Локка, що загалом не заперечувало певних особливостей. Попри більшу зацікавленість у реформуванні шкільної освіти, раннє домашнє виховання було важливим тому, що слугувало за основу для майбутньої освіти, часом, коли діти засвоювали моральні й суспільні правила і обов'язки. Порівняння теорії і практики виховання дітей в польських шляхетських родинах дозволило визначити, що у більшості випадків вони розходились. Батьки швидше слідували звичкам і традиціям спільноти, рекомендаціям знайомих, моді, аніж дослухались до порад теоретиків.

Поява дітей завжди означала заперуку неперервності родової лінії і повторення життєвих циклів спільноти. У добу Просвітництва діти отримали індивідуальність, а дорослі – можливість зрозуміти себе, свою ідентичність за допомогою спостережень за ростом і розвитком дітей.

ПРИМІТКИ:

¹ Jackson M. *New-Born Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-Century England*. Manchester: Manchester University Press, 1996. – P. 47; Andrew, Donna T. *Philanthropy and Police: Lon-*

don Charity in the Eighteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 1989 – P. 115–127.

² Cunningham H. The History of Childhood // Images of Childhood. – New Jersey, 1996. – P. 12–13.

³ Heywood C. Growing Up in France: From the Ancien Régime to the Third Republic. – Cambridge, 2007. – P. 1, 45–46.

⁴ Элиас Н. О процессе цивилизации. – М., 2001. – Т.1. – С. 113, 123–124, 132–135.

⁵ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society since 1500. – London, 1995. – P. 42–45.

⁶ Gelis J. The Child: From Anonymity to Individuality // A History of Private Life. Passions of the Renaissance. – P. 322; Pollock L. Forgotten Children: Parent-child Relations from 1500 to 1900. – Cambridge, 1983. – P. 98–99.

⁷ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society... – P. 46; Fletcher A. Growing Up in England. The Experience of Childhood 1600 – 1914. – London, Yale University Press, 2008. – P. 3–5.

⁸ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society... – P. 57.

⁹ Heywood C. Growing Up in France... – P. 39.

¹⁰ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society... – P. 48–49.

¹¹ Fletcher A. Growing Up in England. – P. 55–57; Wrightson K. English Society, 1580-1680. – London: Routledge, 1993. – P. 80–81.

¹² Cunningham H. The History of Childhood. – P. 58-59.

¹³ Ezell M. J. M. John Locke's Images of Childhood // John Locke: Critical Assessments / ed. by Ashcraft R. – London, New York: Routledge, 1991. – P. 231–232.

¹⁴ Yolton J. W., Yolton J. S. Introduction // Locke J. Some Thoughts Concerning Education / ed. By John W., Jean S. Yolton. – Oxford, 1989. – P. 3–5.

¹⁵ Locke J. Some Thoughts Concerning Education. – Режим доступу: www.bartleby.com/37/1/, відвідано 03.02.09. – § 66, 100–102.

¹⁶ Yolton J. W., Yolton J. S. Introduction ... – P. 23.

¹⁷ Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 1, 11–12, 29 (Тут і далі переклад з англійської мій – О. Г.).

¹⁸ Ezell M. J. M. John Locke's Images of Childhood. – P. 238; Cunningham H. The History of Childhood. – P. 60; Heywood C. A History of Childhood. – Cambridge, 2001. – P. 23. Benzaquén A. S. Childhood, Identity and Human Science in the Enlightenment // History Workshop Journal. – Volume 57, № 1, 2004. – P. 38.

¹⁹ Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 216.

²⁰ Там само. – § 122, 146.

²¹ Там само. – § 51.4.

²² Cunningham H. The History of Childhood. – P. 60; Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 42, 52, 56, 78–80, 131.

²³ Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 93; Houswitschka C. Locke's Education or Rousseau's Freedom. Alternative Socializations in Modern Societies // Fashioning Childhood in the Eighteenth Century. Age and Identity / ed. by Muller A. – Ashgate 2006. – P. 83.

²⁴ Popiel J. Jennifer Rousseau's Daughters: Domesticity, Education, and Autonomy in Modern France. - Hanover: University Press of New England, 2008. – P. 31.

²⁵ Roche D. France in the Enlightenment. – P. 424–425. Cunningham H. Children and Childhood. – P. 59.

²⁶ Popiel J. Jennifer Rousseau's Daughters. – P. 33–34.

²⁷ Bloch J. Rousseauism and Education... – P. 15, 18–20, 58–59. Heywood C. Growing Up in France. – P. 52.

²⁸ Heywood C. A History of Childhood. – P. 24; Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании. – Режим доступа: <http://marsexx.narod.ru/tolstoy/russo-emil1.html>, відвідано 03.02.09. (Тут і далі переклад з російської мій – О. Г.)

²⁹ Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании...

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Benzaquén A. S. The doctor and the child: medical preservation and management of children in the 18th century // Fashioning Childhood in the Eighteenth Century. Age and Identity / Edited by Anja Müller. – Otto-Friedrich University Bamberg, Germany, 2006. – P. 13, 20.

³³ Heywood C. A History of Childhood. – P. 64–65, 67. Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании ...

³⁴ Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании ...

³⁵ Там само.

³⁶ Popiel J. Jennifer Rousseau's Daughters... – P. 27–28.

³⁷ Adriana S. Benzaquén Childhood, Identity and Human Science ... – P. 44; Cunningham H. Children and Childhood... – P. 64.

³⁸ Lukowski J. Liberty's Folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century, 1697 – 1795. – London and New-York, 1991. – P. 219.

³⁹ Там само. – P. 218, 220–221, 234.

⁴⁰ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej // Pisma i Projekty Pedagogiczne Doby Komisji Edukacji Narodowej / K. Mrozowska – Wrocław, 1973. – S. 146–150.

⁴¹ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach w Oświeceniowej Polskiej Publicystyce Edukacyjnej // Nauczanie Domowe Dzieci Polskich od XVIII do XX wieku: zbiór studiów / pod red. K. Jakubiaka, A. Winiarza. – S. 42–44.

⁴² Żołądź D. Rodzina Szlachecka Jako Środowisko Wychowawcze (XVI – XVII w.) // Wychowanie w Rodzinie od Starożytności po wiek XX / pod.red. J. Jundziłła. – Bydgoszcz, 1994. – S. 182.

⁴³ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach.... – S. 36–44. Staszic S. O Edukacji / Źródła do Historji Wychowania. Od Początku w. XVIII do Początku w. XX // S. Kot.– Warszawa. – Część I. – S. 205.

⁴⁴ Wrightson K. English Society. – P. 78.

⁴⁵ Staszic S. O Edukacji. – S. 193, 195, 200.

⁴⁶ Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании...

⁴⁷ Czartoryski A. K. Drugi list J. M. Pana Doświadczynskiego do Przyjaciela Swego Względem Edukacji Córek // Pisma i Projekty Pedagogiczne Doby Komisji Edukacji Narodowej / K. Mrozowska – Wrocław, 1973. – S. 331. (Тут і далі переклад з польської мій – О. Г.)

⁴⁸ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach... – S. 36–44.

⁴⁹ Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany, Które do Komisji Edukacji Narodowej od Bezimiennego Autora Były Przesyłane / Pisma i Projekty Pedagogiczne Doby Komisji Edukacji Narodowej / K. Mrozowska – Wrocław, 1973. – S. 125.

⁵⁰ Czartoryski A. K. Drugi list J. M. Pana Doświadczynskiego... – S. 330, 338.

⁵¹ Staszic S. O Edukacj. – S. 205

⁵² Żołądz-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – Poznań, 2002. – S. 112–116.

⁵³ Staszic S. O Edukacj. – S 198–199.

⁵⁴ Żołądz-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – S. 206.

⁵⁵ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne i Osób Postronnych: Wiązanka Spraw Poważnych, Ciekawych i Błahych. – Warszawa: Świat Książki, 1998. – S. 26

⁵⁶ Urywek Wspomnień Józefa Rulikowskiego Wydany z Obszerniejszego rękopisu (1731 – 1792). – Waszawa, 1862. – S. 98

⁵⁷ Там само. – S. 103

⁵⁸ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 25.

⁵⁹ Błędowska H. z Działyńskich Pamiętka Przeszłości. Wspomnienia z lat 1794 – 1832 / Kostenicz K., Makowiecka Z. – Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960. – S. 35.

⁶⁰ Pamiętniki Józefa Kossakowskiego Biskupa Inflanckiego 1734 – 1788 / Darowski A. – Warszawa, 1891. – S. 12.

⁶¹ Locke J. Some Thoughts Concerning Education ... - § 67.

⁶² Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany... – S. 123, 125.

⁶³ Там само. – C. 123; Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej... – S. 145– 146, 153; Staszic S. O Edukacj. – S. 193.

⁶⁴ Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany... – S. 124.

⁶⁵ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej... – S. 337.

⁶⁶ Czartoryski A. J. Pamiętniki i Memoriały Polityczne 1776 – 1809 / Skowronek J. – Warszawa, 1986. – S. 78, 80–81.

⁶⁷ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 31.

⁶⁸ Там само. – S. 31–32.

⁶⁹ Там само. - S. 40, 42, 46, 53.

⁷⁰ Staszic S. O Edukacj. – S. 195; Szybiak I. Idea Społeczeństwa Wykształconych w Pismach Stanisława Staszica // Wiek Oświecenia. Stanisław Staszic – Myśliciel, Pisarz, Uczony / Cieniuszek H. – № 20. – Warszawa, 2006. – S. 29.

⁷¹ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach... – S. 36–44.

- ⁷² Staszic S. O Edukacji. – S. 198.
- ⁷³ Czartoryski A. J. Pamiętniki i Memoriały Polityczne... – S. 80.
- ⁷⁴ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach. – S. 40.
- ⁷⁵ Czartoryski A. J. Pamiętniki i Memoriały Polityczne. – S. 87–88.
- ⁷⁶ Там само. – S 19, 23, 26.
- ⁷⁷ Там само. – S. 100–101.
- ⁷⁸ Там само. – S. 108.
- ⁷⁹ Żołądź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – S. 202.
- ⁸⁰ Urywek Wspomnień Józefa Rulikowskiego. – S. 103–104, 108; Żołądź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – S. 203.
- ⁸¹ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 16–17.
- ⁸² Там само. – S 12, 14, 42.
- ⁸³ Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany... – S. 125; Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej. – S. 151.
- ⁸⁴ Staszic S. O Edukacji. – S. 193–194.
- ⁸⁵ Bartnicka K. Wychowanie Rodzinne w Polsce w XVIII wieku w Świetle Wydawnictw o Typie “Poradnik Dobrego Chrześcijanina” // Wychowanie w Rodzinie od Starożytności po wiek XX / pod.red. J. Jundziła. – Bydgoszcz, 1994. – S. 225–226, 228–230; Główna D. Staropolscy Kaznodzieje o Wychowaniu Dzieci // Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce. – Warszawa, 2002.– Część 1, Od średniowiecza do wieku XVIII / pod redakcją Dąbrowskia M., Klonder A. – S. 110.
- ⁸⁶ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej. – S. 149–150, 155–156.
- ⁸⁷ Czartoryski A. K. Drugi list J. M. Pana Doświadczynskiego... – S. 338.
- ⁸⁸ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 217–218; Błędowska H. z Działyńskich Pamiętka Przesłości. – S. 37.
- ⁸⁹ Szybiak I. Idea Społeczeństwa Wykształconych w Pismach Stanisława Staszica. – S. 28.
- ⁹⁰ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej. – S. 149.
- ⁹¹ Staszic S. O Edukacji. – S. 194.; Deszczyńska M. Staszic a Polskie Utopie Oświeceniowe // Wiek Oświecenia. Stanisław Staszic – Myśliciel, Pisarz, Uczony / Cieniuszek H. – № 20. – Warszawa, 2006. – S. 102–104.

Олександра ФЕДОРКО

СПРИЙНЯТТЯ ПОЛЬСЬКОЮ ШЛЯХТОЮ
ПОЛІТИЧНИХ КАТАКЛІЗМІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVIII СТ. У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
(НА МАТЕРІАЛАХ МЕМУАРИСТИКИ)

Кризові явища, що охопили Річ Посполиту в останній третині XVIII ст. та, врешті, стерли її з політичної мапи Європи, з висоти сьогодення здаються однорідними і в своєму перебігові, і в реакції на них шляхетського загалу мешканців. Натомість при ближчому ознайомленні стає очевидним, що сучасники бурхливих подій по-різному сприймали негаразди в краї та по-різному оцінювали їхнє місце у власному повсякденному житті, причому шкала оцінок у проміжку від початку Барської конфедерації до остаточного зникнення держави, тобто впродовж 1768-1795 рр., зазнавала суттєвих коливань під впливом довгої низки факторів як зовнішньополітичного, так і внутрішнього характеру. Роль катализатора, що сприяв піднесенню політичної свідомості та патріотичного ентузіазму, судилося відіграти першому поділові держави 1772 р., який підштовхнув до реформ і жвавої реакції на радикальні нововведення т. зв. Великого Сейму 1788-1792 рр. Проте й ця хвиля охопила далеко не всіх громадян, занурених у приватні справи, а після другого поділу держави – ще й у складну ситуацію пристосування до нових влад та порядків на відкраєних від Речі Посполитої теренах. Те саме можна сказати й про момент найвищого спалаху патріотичних почуттів – повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 р., завершене ліквідацією держави.

Політичним аспектам цих подій присвячена величезна література, не менш детально вивчені й біографії та погляди головних акторів історичної сцени Речі Посполитої передня її зникнення. Натомість

до сьогодні, за винятком кількох зондажних праць, не досліджувалися стратегії поведінки та позиції рядової шляхти, активно чи пасивно втягненої у вир подій, хоча саме в її середовищі невдовзі почне формуватися протестний рух, що виллється у затяту й тривалу боротьбу за відновлення польської державності. Отже, метою даного дослідження є аналіз ставлення польської шляхти до кризових подій у Речі Посполитій останньої третини XVIII ст.

Для розкриття теми було використано низку спеціальних наукових розвідок, серед яких: монографії сучасного французького історика Д. Бовуа¹ та американського дослідника Л. Вулфа²; праці польських істориків І. Ю. Крашевського³ та Д. Вавжиковської-Верchoвової⁴; робота англійського сучасника-спостерігача подій Д. Барнета⁵; статті сучасного польського історика Д. Рольніка⁶ та білоруської дослідниці Н. Гардзієнки⁷ та ін. У новітній українській історіографії єдиним дослідженням, де бодай побіжно згадується ставлення польської шляхти до поділів Речі Посполитої, є праця Л.О. Зашкільняка та М.Г. Крикуна «Історія Польщі»⁸.

В основу роботи покладено мемуари польської шляхти. З метою систематизації цих джерел їх можна умовно поділити на три групи: «об'єктивні», «напівсуб'єктивні» та «суб'єктивні». До першої групи ми відносимо ті мемуари, мета й зміст яких полягала у відтворенні подій, ситуацій та людей, а не власних переживань чи вражень. У нашому випадку це мемуари політичного змісту, або, за дефініцією польського дослідника мемуаристики А. Ченського, «мемуари-історія»⁹, де майже або повністю відсутні розповіді про особисте життя автора. Сюди можна зарахувати праці Ю. Немцевича, М. К. Огінського, Ю. Вибіцького, Ю. Сулковського, В. М. Залеського, А. Хжонцевського й Я. Д. Охоцького.

Найбільш численною серед використаних у нашій роботі є група «напівсуб'єктивних» мемуарів, де інформативні акценти розподіляються між постаттю автора й об'єктами його уваги – подіями, ситуаціями, людьми. За нашими спостереженнями, співвідношення інформації обох типів у різних текстах або рівномірне, або нерівномірне. Наприклад, у спогадах мемуаристів Ф. Красінської, Ф. Карпінського, В. Фішерої та Ф. Гаєвського політичним подіям у державі присвяче-

но велику увагу, але разом із тим подано чимало інформації про самих авторів – здебільшого активних учасників описуваних подій. Інша група мемуаристів (переважно початку XIX ст.) набагато менше місця приділяє суспільно-політичним питанням, концентруючись на власних життєвих пригодах. Серед авторів таких текстів є С. Букар, Ю. Джевецький, А. Потоцька, А. Грабовський, Л. Дембовський, П. Лелевель, Г. Дембінський, К. Колачковський, К. Міцовський і К. Накваська.

Врешті, до останньої групи належать «суб'єктивні мемуари», де головний інтерес спрямовано на події власного життя: це спогади Ш. Конопцякого, В. Борейка, А. Тарчевської, французьки Шарлоти де Морі. Ці мемуари, на відміну від попередніх, взагалі позбавлені згадок про військово-політичні події, зосереджуючись довкола приватних справ та епізодів.

Відгінки рефлексій над подіями Речі Посполитої

На прикладі низки різнопланових мемуарів та кількох тогочасних праць історіографічного характеру ми спробуємо реконструювати шляхетську рефлексію на вир військових і політичних сум'ят, що охопили країну. Цей аналіз варто розпочати з мемуарів Віридіани Фішерової (1761-1826)¹⁰, шляхтянки, народженої у великопольському с. Вишина, яку в традиції XIX ст. вважали відомою патріоткою та порівнювали з її молодшою сучасницею, радикальною французькою письменницею Жермен Некер, що писала під псевдонімом «Мадам де Сталь».

Свого роду вступним акордом до спогадів Фішерової є розповідь про Барську конфедерацію. Авторка пише, що факт її проголошення на Поділлі у 1768 р. був широко відомий мешканцям Великої Польщі, але це не сприймалося як привід для хвилювань, позаяк віддаленість від теренів збройного конфлікту давала певність у тому, що його вдасться уникнути. Тим часом хвиля військових заворушень невдовзі перекинулась і на решту території Речі Посполитої, викликавши ентузіазм серед шляхти, яка хапалася за зброю й вступала до лав «захисників вітчизни». Проте, як вважає Фішерова, хоча конфедерати й знайшли різнопланову підтримку серед мешканців Великої Польщі, вони заподіяли радше безлад, анархію та розпач. Причинами цього, як неодноразово повторює мемуаристка, став брак дисципліни серед

конфедератів, необережність у військових маневруваннях та необачне спустошення власного краю¹¹. Росіяни репрезентували себе у такому ж негативному світлі, але все-таки знаходили прихильників серед місцевих мешканців. Це дуже дратувало барських конфедератів, через що вони дедалі прискіпливіше вишукували серед шляхти «зрадників». У підсумку не тільки російське військо, але й «захисники вітчизни» – конфедерати – наводили жах на тутешню людність.¹²

Рятуючись від постійних тривог, пов'язаних із військовими подіями, у 1769 р. родина Фішерової переїжджає до Познані – міста, що на той час було переповнене утікачами з різних теренів Речі Посполитої. Одразу після переїзду минулі жахи швидко забуваються, і родина авторки, як і решта шляхти, втягується у круговерть розваг: костюмовані бали, маскаради, прийоми, спілкування у салонах тощо. Шляхту, яка наповнила Познань, мало цікавили навколишні військово-політичні негаразди: їх обговорюють не частіше, ніж якийсь давно забутий історичний епізод. Така ситуація, як зауважує мемуаристка, змінилася єдиний раз, коли конфедерати взяли в облогу місто й утікачі знову пригадали нестерпне відчуття страху за власне життя¹³.

Суголосне таким настроям негативне ставлення до барських конфедератів бачимо і в спогадах польського поета і письменника Францишка Карпінського (1741-1825). На момент проголошення конфедерації йому було 26 років, тож молодий чоловік поспішив емігрувати з Речі Посполитої, аби уникнути участі у військових діях. Свій учинок він пояснює тим, що хоча палко любив Вітчизну, але до лав «бандитів», себто конфедератів, вступати не збирався. На його думку, це недисципліновані п'яниці, що займались лише грабунками та руйнуванням храмів і нічим корисним вітчизні не прислужилися¹⁴. Після того, як Карпінський провів досить багато часу у Відні, розважаючись у салонах, театрах тощо і нарешті повернувся до Польщі, то мемуарист, за його словами, на radoщах буквально плакав і цілував рідну землю.¹⁵

Барські конфедерати зазнали остаточної поразки в серпні 1772 р., але перемовини про територіальне обкраяння польсько-литовської держави розпочалися ще в червні 1771 р.¹⁶, і це породило лавину чуток. Зокрема, з'явилася карикатура під назвою «Калач королів», що

зображала короля Фридриха II й імператриць Катерину II та Марію-Терезу, схилених над столом із ножами в руках, аби розрізати калач – символ Речі Посполитої¹⁷. Кружляння чуток про можливий розподіл краю мемуаристка Віридiana Фішєрова описує так: спершу цей поголос вважали взагалі безглуздим – таким, “czego nie było i w przyszłości stać się nie może”, а дещо пізніше, мірою того, як правдивість інформації перестала викликати сумніви, почали множитися аргументи на доведення неможливості поділу. Симпатички Росії твердили, що Катєрина II як офіційний гарант цілості Речі Посполитої, не допустить її розкροєння. Інші апелювали до «інтересу Європи», буцімто зацікавленої в існуванні польсько-литовської держави як важливого торгового партнера багатьох країн. Ще інші перебували у солодкому переконанні того, що долею Речі Посполитої переймається «увесь світ», тож немає підстав для хвилювання. Коли ж рішення про перший поділ таки набуло чинності, попередній оптимізм поступився крайньому розпачу, що охопив шляхту¹⁸.

Тєриторія, на якій мешкала родина Віридiани Фішєрової, відійшла до Пруссії: за першим поділом, що був санкціонований трактатом трьох держав від 5 сєрпня 1772 р., Пруссія отримала Королівську Пруссію без Гданського й Торуні та північну частину Великої Польщі й Куявії.¹⁹ Пристосування до нового правління проходило по-різному. Для певної частини шляхти цей процес став безболісним, проте в цілому, як оповідає Фішєрова, сприйняття прусської влади було негативним. Фридрих II перебудовував адміністративну систему в краї на централізований лад, що суперечило звичним уявленням поляків. Поза тим, анексовані терени заповонила хвиля прусських прибульців – від ремісників до чиновників, які поступово витіснили місцевих мешканців з їхніх ніш. Це, зрозуміло, викликало обурення та, як наслідок – ненависть до чужоземного панування загалом, яке мемуаристка називає «ярмом»²⁰. Утім, про відносність цього «ярма» свідчить курйозний епізод, про який оповідає Фішєрова. Якийсь її родич, власник невеличкого фільварку, обурився на прусських фіскальних чиновників за те, що вони зарахували його до категорії “ein armer Edelmann” – бідної шляхти та, відповідно, наклали менший податок. Шляхтич ніяк не міг заспокоїтись через це «приниження» та весь час горлав про

свою заможність, внаслідок чого був оподаткований пропорційно до вигаданих ним багатств, а відтак – цілком розорився²¹.

Одначе, з плином часу незвична адміністративна система засвоювалася, що відкривало полякам шлях до порозуміння й співпраці з новим урядом. Цьому сприяли й звістки про надуживання та безкарність урядовців на теренах, що відійшли до Російської імперії. Разом із тим, період великих реформ, започаткованих у Речі Посполитій після стресу 1772 р. та в ході Чотирирічного сейму 1788-1792 рр., сприяв спалахові патріотичного піднесення. Це відзначає у своїх мемуарах і Фішера, зауважуючи, що внаслідок запроваджених змін поляки усвідомили потребу мислити в загальнодержавних категоріях задля подолання політичної кризи в країні, а не дбати лише про власні інтереси²².

Ця думка мемуаристки виразно перегукується з тезою одного з найвідоміших польських істориків доби Романтизму, письменника й публіциста Юзефа Ігнація Крашевського (1812-1887), який, описуючи великі перетворення загалом на теренах польсько-литовської держави останньої чверті XVIII ст., зазначає, що в часі першого поділу держави ідеї опору ще не було, натомість п'ятнадцятьма роками пізніше вона стає видимою і відчутною "w ustach wielu, w pismach przyszłości", чому посприяли настрої нового покоління, вихованого вже за іншою, реформованою Станіславом Августом Понятовським на європейський зразок, освітньою системою²³.

Возвеличуваний уже сучасниками Чотирирічний сейм, який підсумував згадані переміни, мемуарист Юзеф Джевицький (1772-1852 рр., полковник у повстанні Тадеуша Костюшка, а від 1817 р. – маршалок шляхти Кременецького повіту), порівнює із «електричною іскрою»²⁴. За враженнями Джевецького, Варшава на період діяльності Сейму являла собою згусток різнопланових ідей стосовно реформування уряду, а їх неоднорідність підштовхувала шляхту по всій країні визначатися з власним ставленням до того чи іншого політичного спрямування²⁵.

За згадками Віридіани Фішерової, другий поділ Речі Посполитої, хоча й глибоко обурив шляхту, все ж не став для неї громом середяного неба, як це було у 1772 р.²⁶. Утім, подібність у сприйнятті першого й

другого поділів все-таки була, проявляючись, за спостереженнями сучасних польських істориків, у надзвичайній строкатості реакцій на звістку про повторне обкраяння держави. Так, якийсь Юзеф Боровський писав: “jestem skołatany krajowymi nieszczęśliwościami, iż nie zawsze znaleźć się mogę”, а якийсь Крушевський аж до квітня 1793 р. не міг повірити в те, що сталося, і ходив “z kąta w kąt i łzami się zalewał”²⁷. Загалом же люди почувалися розгубленими і з тривогою очікували прийдешнього дня, про що секретар створеного в 1773 р. першого виконавчого органу держави, Постійної Ради (Rada Nieustająca), а водночас один із фундаторів нової польської історіографії Адам Нарушевич (1773-1796)²⁸ в одному зі своїх листів писав так: “[люди] siedząc po domach w posępnym milczeniu, wzdychając i ręce wznosząc do nieba, a karmiąc się tylko nadzieją polepszenia losów naszych”²⁹.

Дехто був переконаний у тому, що до реального втілення другого поділу справа не дійде. Серед таких оптимістів набула популярності думка, висловлена коронним канцлером Яцеком Малаховським, що Пруссія не зацікавлена у черговому поділі польсько-литовської держави, оскільки, мовляв, втамувала спрагу здобиччю у Франції, а тому боятися нема чого. Інші покладали надію на Катерину II та її повноважного посла у Варшаві Якова Сіверса.³⁰ Ще інші, як згадує у своїх мемуарах польський державний діяч і композитор Міхал Клеофас Огінський (1765-1833), вбачали рятівника держави в королі Станіславі Августі, сподіваючись, що його статус коронованого монарха допоможе зберегти якщо не цілісність, то принаймні суверенітет Речі Посполитої³¹.

Апогеєм політичного й патріотичного пробудження шляхти стало повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 р., але його поразка й остаточний поділ Речі Посполитої, який санкціонував її ліквідацію, у черговий раз пригальмував політичну активність. Тож власне відтоді, як констатує у своїх мемуарах Віридіана Фішєрова, шляхта почала замислюватися над причинами зникнення держави³².

Разом із тим, трагічні, а водночас яскраві події 1794-1795 рр. заклали міцний фундамент під формування польської національної свідомості наступних поколінь. Виразним підтвердженням цього можуть слугувати спогади польських мемуаристів першої половини-

середини ХІХ ст., народжених переважно наприкінці ХVІІІ століття. Так, письменниця й публіцистка Кароліна Накваська (1798-1875) з гордістю розповідає у мемуарах про свого батька, учасника бурхливих подій 1794 р. Адама Потоцького³³. Як вона пише, її батько, палкий патріот, не зміг залишатися за кордоном, де навчався, й на чутки про повстання повернувся до Кракова та приєднався до повстанського війська Костюшка³⁴. За словами доньки, Адам Потоцький залишив по собі кілька творів, сповнених любові до батьківщини та щирого бажання працювати на її благо³⁵.

Інший мемуарист, генерал Генрик Дембінський (1791-1868) також змальовує своїх батьків, сучасників кризових подій, зразковими громадянами, чиею провідною чеснотою була любов до батьківщини “*bez zapału, lecz z przekonania*”³⁶. А його батько, Ігнацій Дембінський – один з послів Чотирирічного сейму, за словами Генрика, “*był w całym znaczeniu przawy człowiek i przawy Polak*” й дбав про благо країни, доказом чого стала його діяльність на сеймі³⁷, а далі й заслання до Сибіру³⁸.

Ще один мемуарист, Францишек Гаєвський (народжений 1792 р. у містечку Margońska Wieś у Великій Польщі) змальовує велику розмаїтість мовного середовища, в якому він зростав: члени родини спілкувались між собою французькою, з прислугою і “*ludem prostym*” – польською, з пруськими чиновниками – німецькою. Як згадує Гаєвський, таке явище було для нього, дитини, незрозумілим, тож його батько, Адам Гаєвський, зробивши короткий екскурс у минуле, “*ze łzami w oczach*” роз’яснив ситуацію так: “*Bośmy przestali być wolnym narodem... Niema już Polski, Niemcy i Moskale rozszarpali ojczyznę naszą*”. Затим батько дав синові настанову, аби той завжди пам’ятав, що народився поляком, і ніколи не переставав любити свою вітчизну, висловивши при цьому певність, що на загарбників рано чи пізно впаде кара Бога³⁹.

Утім, не всі мемуаристи із таким запалом змальовували події, знані їм за переказами батьків. Так, офіцер армії Наполеона Бонапарта Прот Лелевель (1790-1884)⁴⁰ зі співчуттям згадує поділену між сусідніми державами Річ Посполиту, але його текст цілком позбавлений пафосних плачів з цього приводу. Більше враження на мемуариста

справили, очевидно, оповіді про трагічні дні осені 1794 р., передусім про здобуття Александром Суворовим 4 листопада 1794 р. передмістя Варшави – Праги, де було здійснено криваву різанину, в якій, на думку сучасних істориків, загинуло від 10 до 14 тис. «бунтівників»⁴¹. Ця подія мала величезний резонанс серед варшав'ян. Страх зазнати жахливої участі оборонців передмістя, як пише мемуарист, огорнув городян глибокою тривогою і за власну долю, і за майбутнє країни⁴². На родині Прота Лелевеля ці події відбилися тим, що по “zniszczeniu wszystkiego” батько мемуариста залишився без прибутків, тож родина мала виїхати з Варшави⁴³.

Інший мемуарист, державний діяч Леон Дембовський (народжений 1789 р. в м. Пулави Люблінського воєводства), також не вдається до розлогих пасажів про «занепад вітчизни». Для нього поразка повстання Тадеуша Костюшка й поділ країни асоціюються передусім із матеріальними втратами. Зокрема, переказуючи почуте від батьків, він пише, що вже 1792 р., внаслідок діяльності Торговицької конфедерації, лопнули всі варшавські банки, що стало справжнім ударом для мешканців Польського королівства. До цього додалася низка інших негараздів: депортація короля з Варшави, розпорошення його двору, поділ земель Речі Посполитої між сусідніми державами – характерно, що для мемуариста подія пов'язується передусім з обтяжливою плутаниною у паспортних системах. Все це дуже негативно позначилося на житті міст. За словами мемуариста, Варшава найпершою відчула зміни: колись шумні палаци перетворилися на пустки, бо шляхтичі воліли тихо сидіти у своїх маєтках, аніж вливатися у німецьку спільноту, яка зневажала поляків. Відтоді розваги шляхти, що зазнала найбільших збитків через самоліквідацію банків і “dla której życie towarzyskie jest koniecznym istnienia warunkiem”, обмежувалися, констатує з прикрістю Дембовський, мандрівками від одних родичів до інших по різних кінцях краю⁴⁴.

У мемуарах Амброжія Грабовського, народженого 1782 р. в малопольському містечку Кенти, опис буденних реалій взагалі позбавлений будь-якого політичного контексту. У 1797 р. юнак переїхав до Кракова, де вперше детальніше почув про Барську конфедерацію. Мемуарист шкодує, що замолоду його мало цікавили подробиці

діяльності конфедератів – пізніше, коли вже не залишилося живих свідків, він втратив можливість уточнити певні суперечливі моменти, “które już teraz mgła niepewności okryła”, адже навіть по свіжих слідах свідчення про барських конфедератів були плутаними й непевними⁴⁵.

Невеличку репліку про політичні події кінця XVIII ст. знаходимо й у мемуарах варшав'янки Александри Тарчевської (1792 р. нар.), дочки секретаря Королівського кабінету Танського. Розповідаючи про фінансове становище своєї родини, вона побіжно згадує, що в різанині, вчиненій російськими військами восени 1794 р. на передмісті Варшави – Празі, загинули її родичі, а разом з ними зникли «гроші, вітчизна і щастя»⁴⁶.

Цілоком оминає згадок про вир військово-політичних катастроф і волинський шляхтич Шимон Конопацький (1790-1884), секретар комісії, створеної Росією, Австрією і Пруссією у 1772 р. для контролю за торгівлею і судноплавством, з 1844 р. – маршалок Заславського повіту. У його мемуарах натрапляємо лише на дитячий спомин про велику кількість росіян у місцевості, де народився Конопацький, та про контакт з ними: “Okropnie nastraszył mnie Doniec z rudą potężną brodą i z piką w ręku, gdy znienacka wszedł do pierwszego pokoju, gdzie sam bawiłem się, ciągnąc nitką uwiązane z kart małe saneczki ... Było to w 1795 roku”⁴⁷.

Про байдужість до великої політики у середовищі шляхти свідчать згадки парижанки Шарлотти де Морі. Не зазнавши щастя у подружньому житті Шарлотта де Морі виїжджає до Речі Посполитої, де протягом кількох років мешкала в Литві як вихователька генерала Александра Ходкевича, “znanego chemika i estety”, а пізніше була “guwernantką Zosi Chodkiewiczówny”⁴⁸. Під час своїх подорожей “z Litwy do Paryża” французенка зупинялася на гостини в низці шляхетських родин, але в жодному з детальних описів побуту, в тому числі інтимного, ми не натрапимо на бодай найменшу згадку про якісь політичні преференції, ба, просту цікавість до того, що відбувається в державі. Лише єдиний раз мемуаристка згадує випадок, коли чоловіка однієї шляхтянки вислали вглиб Росії через його політичну натуру, але жодних подробиць з цього приводу не вказано⁴⁹.

Решту життя Шарлотта де Морі прожила на Поділлі (померла у Молчанах). Та частина її спогадів, що пов'язана з життям подільської

шляхти показує, що тут, як і в Литві, мало що змінилося після поділів Речі Посполитої, а принаймні не сталося того, що у 1792 р. передвіщав якийсь Свідерський: “nieochybny rozbiór kraju i koniec exystencji Polaka”⁵⁰. Не переймаючись патріотичними стражданнями, далека від політики шляхта продовжувала звичний спосіб життя й дбала передусім про власний добробут та насущні побутові проблеми.

Утім, сучасний дослідник Даріуш Рольнік припускає, що така байдужість до громадсько-політичних питань була притаманна головно шляхті східних теренів Речі Посполитої, для якої внутрішня стабільність і спокій мали набагато більшу вагу, ніж для мешканців Внутрішніх воєводств. Власне тому, на думку Рольніка, дехто з мемуаристів навіть зображав шляхту Волині, Київщини та Поділля як «лякливу і податливу, чия мужність раптово зникала при появі росіян». Показовим науковець вважає і те, що мемуаристи не згадують жодних випадків спротиву під час складання присяги Катерині II, навпаки, змальовують ці події як спокійні. Врешті, ще й до поділів Речі Посполитої, у короткий період реформ, шляхта українських воєводств відзначалася набагато виразнішим консерватизмом, ніж решта шляхетського загалу Речі Посполитої, а відтак – була незацікавлена у реформах Чотирирічного сейму⁵¹.

Ці спостереження підтверджують і кілька проаналізованих вище мемуарів XIX ст., і спогади сучасника кризових подій – Вацлава Борейка, що народився 1770 р. в Луцькому повіті Волинського воєводства. Ми також не знайдемо тут жодних рефлексій політичного змісту, хоча Борейко разом зі своїм швагром, волинським послом на Чотирирічному сеймі, теж “na sejm jeździł i przy boku Kołłątaja grasował”⁵². Залишається припускати, що брак у мемуарах Борейка описів політичних подій чи їх ролі у житті суспільства показують, наскільки справді далеким було питання “losu ojczyzny” для свідомості пересічного шляхтича українських воєводств на тлі повсякденних життєвих інтересів.

«Погані» й «добрі» магнати

Поділи Речі Посполитої не стали катастрофою для всіх її мешканців, адже багато хто зумів скористатися кризовою ситуацією в країні задля своєї користі. Такі люди дбали передусім про задоволення власних

інтересів, здебільшого фінансового плану; інші ж марили реалізацією владних амбіцій на політичній арені. Англійський спостерігач, Джорж Барнет, проживши на початку XIX ст. рік при дворах Чарторизького і Замойського, назвав суцільне запроданство магнатів найбільшим злом, що зруйнувало країну, додавши, що “*więcej zła mocarstwa rozbiorowe uczyniły swym złotem, niż swym orężem*”⁵³.

Особливо успішно використати слабкі сторони Речі Посполитої зміг уряд Російської імперії, який здійснював найбільший вплив на шляхту, яка проживала на східних теренах Речі Посполитої. Тож природно, що й Торговицька конфедерація була проголошена якраз у тій частині України, де троє найбільших магнатів перейшли на службу до імператриці Катерини II⁵⁴. На прикладі кількох найбільш відомих представників проросійсько-орієнтованої верхівки можна зрозуміти, як мало важила для них справа «порятунку Вітчизни».

Один із найпотужніших кланів держави починаючи з середини XVIII ст. складала члени родини Чарторизьких (або т. зв. «Фамілія»), чий величезні маєтки знаходились на території України. Адам Казимир Чарторизький (1734-1823), генеральний староста подільських земель, хоча й прямо не підтримав Торговицьку конфедерацію, все ж після першого поділу Речі Посполитої поклопотався про те, аби російський уряд не конфіскував його маєтки. Для цього він мусив відправити до Санкт-Петербурга своїх синів – Адама Єжи (1770-1861) й Костянтина (1773-1860), які забезпечили собі незлиденне майбутнє кар'єрою при царському дворі.

Співпрацею з Російською імперією вирізнився й руський воєвода, маршалок Торговицької конфедерації Станіслав Щенсний Потоцький⁵⁵, який завдяки Катерині II під час поділів Речі Посполитої зберіг свої величезні землі (312 міст і сіл), а також добудував у 1805 р. Софійський парк, названий на честь його третьої дружини Софії де Вітте⁵⁶.

Ще одним з тих, хто поставив свій підпис під Торговицькою конфедерацією, був польський гетьман Северин Жевуський⁵⁷. Він особливо відзначився виступом проти запровадження спадковості польського трону й проти ухвалення Конституції 3 травня 1791 р. на Великому Сеймі 1788-1792 рр. За допомогу російському уряду він також отримав чималі землі на українських теренах⁵⁸.

Не зволікав і великий коронний гетьман Францишек Ксаверій Браницький⁵⁹, учасник двірських інтриг в Санкт-Петербурзі середини XVIII ст., командував загонів торговичан проти барських конфедератів у 1768-1772 рр. У 1781 р. Францишек Браницький одружився із Александрою Енгельгардт, котра належала до однієї з найзаможніших родин імперії, збагативши таким чином свої статки⁶⁰.

Детальнішу характеристику магнатів містять мемуари сучасників. Так, історик і політик Юліан Немцевич (1757/1758-1841), наводячи низку прикладів, раз за разом підкреслює ганебність зв'язків впливових поляків із російським урядом. Зокрема, розповідаючи про віленського коад'ютора Косаковського (Kossakowski)⁶¹, автор констатує, що той ніколи відкрито не виступав проти ухвал Великого Сейму, однак за допомогою російських посередників здійснював всілякі перешкоди реалізації тих, що були йому не до вподоби, або, не маючи змоги повністю їх знешкодити, намагався "ile można zepsuć"; так само чинили й інші⁶².

Суспільний діяч, поет і літературний критик Вацлав Міхал Залеський (1799-1849) вбачає витоки втручання Російської імперії у справи Речі Посполитої ще з часів коронування Станіслава Августа Понятовського у 1764 р. Він запевняє, що магнати зуміли використати довготривалу кризу в польсько-литовській державі задля поліпшення свого матеріального становища. Залеський підкреслив, що найбільше спільників мали саме проросійсько-орієнтовані вельможі⁶³.

Інший мемуарист, польський офіцер й ад'ютант Наполеона Бонапарта Юзеф Сулковський (1773-1798), також різко відзивається про тих, хто пішов на контакт із Російською Імперією. Він вважає це джерелом усіх нещасть польсько-литовської держави й засуджує імператрицю Катерину II, котра "deptała ... najświętsze prawa własności i prawa publiczne narodów". Утім, як пише автор, партнерами цариці виступали самі магнати, які "ubiegały się oddawna na jej dworze o honor stania się zdrajcami ojczyzny własnej", тож вона змогла їхніми іменами виправдовувати свої загарбницькі дії перед Європою⁶⁴.

Втіленням найбільшого зла виступає нобілітет і в очах мемуариста Францишка Карпінського, який писав, що "żadnego nieszczęścia krajowego nie było, do którego by, o sobie tylko myślący, magnat nasz nie

należał⁶⁵. Він переконаний, що магнати ладні були піти на все, аби задовольнити власні інтереси, нехтуючи і релігійними й моральними принципами⁶⁶.

Побутувала й менш категорична точка зору. Так, Францишек Карпінський оптимістично зазначає, що на тлі суцільної зіпсованості польського нобілітету все-таки залишались особи, варті кращих оцінок і поваги. Передусім він називає руського воєводу Августа Чарторизького; до числа пристойних вельмож зараховано також великого коронного маршалка Станіслава Любомирського, генерала подільських земель Адама Чарторизького, коронного рефередарія Станіслава Малаховського, литовського великого маршалка Ігнація Потоцького, хелмінського воєводу Чапського та віленського каштеляна Мацея Радзивила⁶⁷.

Отже, іноді в мемуарах все-таки можна натрапити на позитивні відгуки про вельмож, передусім про Адама Чарторизького, який зумів зберегти репутацію, незважаючи на свої зв'язки із російським урядом. Так, польський генерал Клеменс Колачковський (1793–1873) із захопленням описує свою зустріч із 70-річним Адамом Казимиром Чарторизьким. Передусім в його словах бринить повага до людяності та гречності вельможі: “wrodzona grzeczność z uprzejmością nadzwyczajną połączona, miłe na każdym czyniły wrażenie”. Поза тим, генерал підкреслив також значимість заслуг магната перед країною, вказавши на його досягнення в культурному й політичному просторі⁶⁸. Його відгуки набувають особливої виразності, коли взяти до уваги те, що Клеменс Колачковський вельми неприязно ставився до прибічників Російської імперії⁶⁹. Подібний випадок можна відзначати у мемуарах шляхтича Кароля Міцовського, який переповів історію контактів свого родича Яна Крукви, луцького підстоля з князем Адамом і констатував людяність та приступність магната, причому без будь-якого політичного підтексту⁷⁰.

Отож, незважаючи на свою проросійську політику, родина Чарторизьких викарбувалася у пам'яті спільноти не в такому вже й негативному світлі. Вкрай протилежною постає оцінка іншого представника польського аристократичного світу – Станіслава Щенсного Потоцького. Як пише Карпінський, цей магнат починав свою

публічну кар'єру як добрий громадянин і патріот (“ [był] kiedyś najlepszym obywatylem”)⁷¹, але пізніше “do zguby ojczyzny przyczynił [się]”⁷². Мемуарист також запевняє, що Потоцький сподівався за підтримки Санкт-Петербурга детронізувати Станіслава Августа Понятовського й одягти його корону, “na szum i sam się oszukał, i naród zgubił”⁷³.

Саме після другого поділу Речі Посполитої за провідниками Торговицької конфедерації назавжди закріпився образ «руйнівників Вітчизни». Спеціальне дослідження Даріуша Рольніка переконує, що після другого поділу шляхта ремствувала на Торговицьку конфедерацію та, зрозуміло, на Щенсного Потоцького, вважаючи, що саме він і його спільники стали головними винуватцями подій, а їхні подальші спроби поправити заплямовану репутацію зазнали краху⁷⁴.

Осуд зв'язків Щенсного Потоцького з російським урядом із плином часу став дедалі гострішим. Так, Немцевич прямо називає торговичан “nagrodzonych wyrodką”, котрі “wstyd i dobrą cześć za blahe zaprzedałi korzyści ... wraz z Moskwą i Prusami dzielili się łupami rozszarpanej ojczyzny”⁷⁵. Потоцький викликав на себе ганьбу й поступово ставав податливим інструментом в руках своїх же прибічників⁷⁶. Починаючи з 1793 р. різко зменшилася кількість тих, хто явно підтримував Торговицьку конфедерацію, а в період повстання 1794 р. діяльність торговичан вже однозначно трактувалася як “zbrodnie wyrodnych ojczyzny synów”. Зокрема, офіцер Петро Ожаровський (1723-1794), який перейшов від Тадеуша Костюшка на царську службу, прокоментував це в листі до Щенсного Потоцького так: “słabsze umysły opuszczają nas”⁷⁷.

Проте, знайшлися і такі, хто намагався виправдати торговичан і, зокрема, Щенсного Потоцького. Антоні Хжонцевський⁷⁸ у спогадах характеризує свого пана як надзвичайно доброго господаря й чемну людину, що з повагою ставилася до оточуючих (членів родини та знайомих). За оцінкою мемуариста, чоловік з такими рисами просто не був здатен здійснювати негідні вчинки на політичному поприщі. Автор намагається переконати читачів у тому, що єдиною провинною Потоцького стала недалекоглядність та надмірна легковірність до обіцянок Катерини II, яка нібито гарантувала йому непорушність кордонів польсько-литовської держави та збереження шляхетських вольностей⁷⁹. Хжонцевський запевняє, що Щенсний Потоцький завжди залишався

«почтивим шляхтичем», якого банально ошукав російський уряд: “Nie on więc był zdrajcą, ale sam był zdradzony”⁸⁰.

Одначе варто підкреслити, що політичні погляди самого Хжонщевського не збігалися з переконаннями його пана, адже мемуарист згадує, що замолоду вітав реформи Великого сейму і був “najzarapleńszym Konstytucji 3 Maja storonnikiem”. Утім, з часом позиція автора змінилася, і спробою порятунку держави він називає вже не Чотирирічний сейм, а діяння Торговицької конфедерації, хоча й не заперечує, що вона дезорганізувала політичне становище в краї. У такий спосіб Хжонщевський знімає з торговичан відповідальність за скоєне і стверджує, що недосконалість реформ Чотирирічного сейму й недопрацьованість Конституції рано чи пізно мали призвести до занепаду країни⁸¹.

Інший мемуарист – Северин Букар (1733-1753), колишній офіцер, а згодом власник маєтку Янушпіль Житомирського повіту, також прихильно ставився до торговичан. Ще у 1792 р. він брав участь у битві Костюшка проти росіян, а незабаром змінив політичні погляди й у 1793 р. вже супроводжував польського генерала Стефана Любовидзького у делегації до Санкт-Петербурга,⁸² яка мала клопотатися про збереження маєтків низки великих землевласників в Україні. Щенсного Потоцького автор зобразив зразковим громадянином, що здійснив чимало добрих справ на користь Речі Посполитої. Букар засуджує тих, хто мав інакшу, негативну думку про Потоцького, називаючи їх псевдопатріотами, які під виглядом публічного добра сіяли ворожнечу у сеймових залах та “rozrywali jedność i zgodę, bez których nic dobrego przedsięwziąć niepodobna”⁸³.

Підсумовуючи можна констатувати, що більшість сучасників кризових подій кінця XVIII ст. вбачали корінь усіх негараздів саме у запроданстві можновладців, особливо коли це стосувалося їхньої співпраці із російським урядом; на противагу цьому, натрапляємо й на поодинокі спроби виправдати заплямовані репутації декого з магнатів.

Шляхтянки на політичній арені: патріотична риторика й повсякденні реалії

Аналізуючи бурхливі події кінця XVIII ст., слід згадати й про участь у них жінок, позаяк останні не пасли задніх у творенні історії. Певні емансипаційні тенденції у вихованні, освіті та світському житті,

привнесені епохою Просвітництва, сприяли зростанню зацікавленості громадсько-політичними сферами життя в середовищі представниць нобілітету. У світлі таких нових тенденцій в Речі Посполитій почали розповсюджуватися салони, причому не тільки літературно-мистецькі, а й політичного спрямування, де жінки почали освоювати раніше суто чоловічу ниву⁸⁴.

Утім, на перших порах інтерес серед жінок до політики обумовлювався зазвичай просуванням власних сімейно-кланових інтересів. Яскравим прикладом може послугувати обрання королем Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського, адже його кандидатура перемогла деякою мірою внаслідок впливу зацікавлених магнаток. Згодом король навіть не цурався говорити про себе, що він *“woła kobiet polskich na tron został powołany”*⁸⁵, а в листі до мадам Жофрен, господині найславетнішого паризького салону доби Просвітництва, він писав: *«Я мав приємність бути названим вустами всіх жінок і всіх чоловіків мого народу, присутніх на цих виборах; адже коли примас проїжджав повз їхні екіпажі, він робив їм ласку, питаючи, кого вони бажають за короля...»*⁸⁶.

З плином часу дедалі більше жінок із заможного середовища занурюються в політку, тим паче що остання давала невичерпні можливості проявити себе. Так, до організації фінансових та ідейно-політичних питань Барської конфедерації 1768-1772 рр., долучилась нечувана доти кількість представниць нобілітету⁸⁷. З цієї причини, як відзначає білоруська дослідниця Наталя Гардзійенка, рух барських конфедератів іноді навіть називають *«жіночим»*⁸⁸. Певна частина заангажованих у події жінок здобула навіть горде звання *«патріоток»*, прикладом чого може стати діяльність Францишки Красінської (1743-1796), яка провадила особливу місію на підтримку Барської конфедерації у 1769-1772 рр., жваво листуючись з маршалками, воєначальниками, дипломатичними агентами тощо⁸⁹.

Жінки допомагали барським конфедератам як морально, так і матеріально. Наприклад, Анна Яблоновська екіпірувала власним коштом 60 жовнірів і відправила їх до Бару; в одному зі своїх містечок (Коску) вона влаштувала своєрідний осередок конфедерації, де лікувала й відгодовувала поранених, споряджала їх та готувала до

подальших боїв. Окрім того, вона дбала про налагодження політичної підтримки барських конфедератів з-за кордону: виїжджала у Відень, Венецію, Рим, а також до Франції та Голландії. У схожий спосіб діяли й інші магнатки – Маріанна Скужевська в Потсдамі, а Геновефа Бжостовська (яку Юзеф Вибіцький назвав “*spotliwą Sarmatką*”⁹⁰) і Зофія Любомирська – у Дрездені⁹¹.

Високу оцінку патріотичній діяльності жінок у часи Барської конфедерації надав її сучасник Юзеф Вибіцький (1747-1822), генерал, політик і письменник, співавтор Конституції 3 травня. Дуже теплими словами мемуарист відзначив Анну-Марію Радзивилову (1730-1795), у “*której dusza i obszerne wiadomości wielce ważną rolę w sprawie Ojczyzny miały*”⁹². До зразкових громадянок він залічив також Констанцію Сангушкову, відзначивши її рішучість і запал у справах порятунку Вітчизни. На думку Ю.Вибіцького, з цієї громадянки мали би брати приклад чоловіки, й особливо ті польські магнати, що лише “*o swoje mizerne jestestwo byli tylko troskliwemi*”. Тож за словами Вибіцького, пані Сангушкова була щирою патріоткою і “*chciała dobrze swojej Ojczyźnie*”⁹³.

На думку Н. Гардзійко, підтримка жінками Барської конфедерації була зазвичай викликана особистими мотиваціями. Так, Францишка Красінська мала родинні зв'язки з керівниками конфедератів; Марія Амалія Мнішкова (1736-1772) вбачала у конфедерації можливість детронізувати ненависного короля Станіслава Августа й посадити на його місце когось іншого, на її погляд придатнішого; Теофіла Сапега (1742-1816) пояснювала свою участь у конфедерації патріотичними мотивами боротьби проти російського втручання у справі Речі Посполитої⁹⁴.

У часи Великого Сейму (1788-1792) зацікавлення державницькими питаннями дедалі більше ставало актуальним серед жінок. Під час Сейму вони брали участь в окремих засіданнях посольських груп, що збирались в салонах. Там ділилися найсвіжішими відомостями щодо порушених на Сеймі питань й дискутували з цього приводу; часто засиджувались до ночі у галереях на засіданнях того ж Сейму, ознайомлювались із проектами реформ і ставали їх завзятими поборницями⁹⁵.

Ян Дуклан-Охоцький (1766/1768-1837), польський мемуарист і письменник з Волині, згадував один цікавий прояв жінками

патріотичної позиції: наступного дня по ухваленні Конституції 3 травня 1791 р. група жінок із привілейованого стану зібралась у Саксонському парку (Saskim ogrodzie) на передмісті Варшави; вони виражали свою радість з приводу ухвалення Конституції тим, що прикрасили свої капелюшки стрічками й пов'язками “jasnoniebeskiego kologu”, на яких великими літерами було написано “Król z narodem, naród z królem”. Одразу ж після цієї демонстрації всі фабрики почали день і ніч виробляти такі стрічки, а магазини конкурували між собою, аби закупити цю продукцію. Зрозуміло, таке кипуче виробництво пов'язок із написами було зумовлене попитом, котрий швидко поширився і на провінції, і на шляхетські маєтки⁹⁶.

За словами мемуариста Міхала Огінського, навіть Європа гідно оцінила патріотизм польських жінок. Останні активно взаємодіяли між собою на громадської-політичній арені й “chwałyły tylko to, co było narodowem”. Мемуарист підкреслює, що таке завзяття було надзвичайно корисним для суспільства, позаяк своїм прикладом жінки надихали молодь, “niecierpliwe znoszące panowanie cudzoziemskie”⁹⁷.

Францішек Карпінський, втім, у своїх спогадах руйнує ідеальний образ “guserek i samarytanek”, на якому наполягають інші мемуаристи. Так, він з жалем оповідає як після другого поділу Речі Посполитої в день присяги на вірність імператриці Катерині II були влаштовані бали, де безтурботно витанцьовувала польська шляхта, хоча й знала, чому присвячено розваги. Зокрема у Вільні була така ситуація з балом: вся шляхта бавилась, і тільки одна громадянка, “piękna Gorecka” не танцювала і відмовила одному генералові у запрошенні на танок, “zawszy się łzami”, зі словами: “Czegoż pan chcesz, ażebym na pogrzebie matki mojej, ojczyzny, tańcowała?”. Така відповідь шляхтянки присоромила решту й ті, що, на думку мемуариста, мали бодай краплю свідомості, припинили танцювати. Закінчуючи переповідати цей сумний (чи все таки найбільш реалістичний?) епізод, Францішек Карпінський робить песимістичний висновок: “Nieszczęście to już narodu, kiedy między tysiącem obywatelów jedna tylko kobieta ojczyzny swojej żałowała...”⁹⁸.

Менше з тим, із вибухом повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка, можна простежити нову хвилю патріотичного пробудження серед шляхтянок. На заклик Костюшка до жінок (*Ode-*

zwa do kobiet), проголошений 24 березня 1794 р. у Кракові,⁹⁹ заможні шляхтянки пожертвували багато коштовних і ювелірних виробів, а кілька магнаток відкрили свої палаци для розміщення в них воєнних шпиталів¹⁰⁰. У таких лазаретах працювали жінки різних станів, але прикметним є те, що крім опікування пораненими воїнами-поляками, польські жінки виходжували й поранених росіян¹⁰¹.

Не жалкувала грошей та часу на повстанську справу й палка патріотка Анеля Венгожевська (1765-1822), яка активно пропагувала засади яacobінських реформ Франції у своєму середовищі. На потреби повстання Венгожевська озброювала своїх селян і, доки вони воювали, матеріально підтримувала їхні родини¹⁰². “Pani generałowa Węgorzewska – писав про неї мемуарист Францішек Гаєвський, – odegrała niepospolitą rolę w powstaniu 1794 r.; jeździła po obozach polskich, dostarczała naszym wiadomości, zagrzewała patrzyotyzmem jednych, podurzała drugich, brała udział we wszystkich knowaniach przeciwko Prusakom, była zagorzałą zwolenniczką rewolucyi francuskiej”¹⁰³.

Інакше сприймала повстання одна з представниць нобілітету – Анна Потоцька (1776-1867, дочка Людвіка Тишкевіча і Констанції Понятовської, племінниця короля Станіслава Августу Понятовського). Під час повстання вона ще була дитиною й у своїх мемуарах змалювала лише дитячі враження від побаченого. Вона досить симптоматично описує своє ставлення до супротивників польських патріотів:

Co rano i co wieczór zachęcała mnie bona, żebym się pobożnie modliła do Boga o błogosławieństwo dla wojsk naszych. Z całego serca oddawałam się temu, co mi kazano robić, ale naprawdę nie rozumiałam, co się to dzieje i dlaczego trzeba się było gniewać na tych pięknych oficerów rosyjskich, na których spoglądałam nieraz z przyjemnością, gdy harcowali na ładnych koniach. Wzięcie Pragi oświeciło mnie...¹⁰⁴.

З опрацьованих матеріалів можна побачити, що кризові події кінця XVIII ст. не обходили оstonoнь і жінок, а їхня участь у «справах вітчизни» була досить поширеним явищем та, хоч і не офіційно, виражалася різними способами: намаганням вплинути на ухвалення того чи іншого рішення на сеймах, налаштуванням свого оточення на певні політичні вподобання й відповідні спонукання, здійсненням грошових пожертв на потреби патріотів тощо.

ВИСНОВКИ

Отже, на основі аналізу низки мемуарів кінця XVIII – першої половини XIX ст. було з'ясовано, що кризові події неоднозначно сприймалися широким загалом рядової шляхти, коливаючись від крайньої апатії, а то й ворожості до ініціаторів опору (наприклад, барських конфедератів), які порушували спокійний плин життя, до не менш палких похвал «оборонцям вітчизни». Паралельно існував й інший нурт мислення, в якому просто оминали все, що стосувалося політичної площини, занурюючись у приватне життя, майнові клопоти та узвичаєні шляхетські розваги.

Певні корективи у цей стан речей вніс перший поділ Речі Посполитої 1772 р., який спричинив шок у суспільстві та дав перший великий поштовх до більш масової активізації патріотичного почуття. Висунута Великим Сеймом 1788-1792 рр. ідея оздоровчих реформ набрала неабиякої популярності, електризуючи піднесену у Варшаві атмосферу й спонукаючи до поширення нових настроїв у країні. Кульмінацією патріотичного пробудження стало повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка, яке, попри поразку, задало параметри героїзації подій цього періоду як у свідомості їх безпосередніх учасників, так і в колективній пам'яті наступних поколінь. Характерно, натомість, що слідів згаданого ентузіазму, зокрема, готовності йти на жертви й страждання задля «порятунку вітчизни», не простежується ні в збережених мемуарах волинської шляхти, ні в репліках на адресу мешканців південно-східних теренів Речі Посполитої з боку шляхти з інших регіонів. У світлі цих подій шляхта українських регіонів постає як цілком аполітична й занурена лише в приватні клопоти.

Утім, набагато гостріші випадки автори мемуарів адресують магнатській верхівці, яка й справді дбала передусім про власні статки та кар'єри на дворах сусідніх правителів, – саме цих людей шляхта, судячи з мемуарів, вважала винуватцями політичних нещасть у державі. Засуджувався, зокрема, їх виключно показний спосіб життя, готовність знехтувати релігійними й моральними принципами заради власних корисливих інтересів, небажання застосувати свій політичний вплив на благо країни. Певним дисонансом до таких оцінок, притаманних більшості проаналізованих нами текстів, є спроби виправдати

«добрих» і «людяних» можновладців, чії наміри буцімто просто не зрозумів шляхетський загал.

На підставі простеження позицій та участі польських шляхтянок у політиці з'ясовано, що жінки, з мірою проникнення просвітницьких емансипаційних тенденцій до виховання, освіти й світського життя, десь з кінця 1760-х – початку 1770-х рр. почали дедалі активніше цікавитися політикою і навіть певним чином впливати на суспільно-політичний клімат у країні. Реалізувалося це, як і в епіцентрі Просвітництва, Франції, через салони, що з осередків літературно-мистецького життя перетворювалися на місце політичних дискусій та обговорення ідей реформування держави. Свої позиції жінки реалізували також шляхом неофіційного лобювання відповідних ухвал та через моральну й матеріальну підтримку повстанських акцій. Утім, сказане стосується лише жінок із вищого світу, які мали відповідні зв'язки в дипломатичних колах та на королівському чи магнатському дворах.

ПРИМІТКИ:

¹ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – Львів, 2007.

² Вульф А. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009.

³ Kraszewski J. I. Polska w czasie rozbiorów 1772-1799: studia do historyi ducha i obyczaju. – Warszawa, 1903.

⁴ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – Warszawa, 1988.

⁵ Burnett G. Obraz obecnego stanu Polski. – Warszawa, 2008.

⁶ Rolnik D. Obraz szlachty polskiej na kresach południowo-wschonich Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich w świetle polskiej literatury pamiętnikarskiej // Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie, Idee, Prawo. – Białystok, 2003. – S. 159-176; Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej // Studia Historyczne. – 2002, № 2. – S. 127-146.

⁷ Гардзієнка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст. // Terra Historica. – 2002, № 1. Режим доступу:

http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/terra/01/01_hardzijenka_n.htm, відвідано 27.11.2008.

⁸ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002 – С. 260-261.

- ⁹ Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. – Wrocław, 1981. – S. 112.
- ¹⁰ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych: wiązanka spraw poważnych, ciekawych i błahych / Przeł. Edward Raczyński. – Londyn, 1975; Polski Słownik Biograficzny. T.VII/1, Zeszyt 31. – Kraków, 1948. – S. 24.
- ¹¹ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – C. 32-33.
- ¹² Там само. – C. 41.
- ¹³ Там само. – C. 48.
- ¹⁴ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem / Oprac. Roman Sobol. – Warszawa, 1987. – S. 59.
- ¹⁵ Там само. – C. 78.
- ¹⁶ Augustyniak U. Historia Polski, 1572-1795. – Warszawa, 2008. – S. 860.
- ¹⁷ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 53.
- ¹⁸ Там само. – C. 57-58.
- ¹⁹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – C. 235.
- ²⁰ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 59-61.
- ²¹ Там само. – C. 57.
- ²² Там само. – C. 59-61.
- ²³ Kraszewski, J. I. Polska w czasie rozbiorów 1772-1799: studia do historii ducha i obyczaju. – S. 419-423.
- ²⁴ Pamiętniki Józefa Drzewieckiego: spisane przez niego samego (1772-1802) / Przeł. J. Kraszewskiego. – Wilno, 1858. – S. 13.
- ²⁵ Там само. – C. 11.
- ²⁶ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 174.
- ²⁷ Цит. за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 130.
- ²⁸ Grabski A.F. Zarys historiografii polskiej. – Poznań, 2000. – S. 72-77.
- ²⁹ Цит. за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – C. 132.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Pamiętniki z ośmnastego wieku. Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od r. 1788 aż do końca r. 1815. T.1. – Poznań, 1870. – S. 125-126.
- ³² Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 211.
- ³³ Nakwaska K. Pamiętnik o Adame hr. Potockim, pułkowniku 11 pułku jazdy Księstwa Warszawskiego skreślony przez jego córkę Karolinę z Potockich Nakwaską. – Kraków, 1862. – S. 3.
- ³⁴ Там само. – C. 7.
- ³⁵ Там само. – C. 4-5.

- ³⁶ Pamiętnik Henryka Dembińskiego, generała wojsk polskich. Część 1. – Warszawa, 1900. – S. 6.
- ³⁷ Там само. – С. 24.
- ³⁸ Там само. – С. 6.
- ³⁹ Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich 1802-1831. T. 1. / Do druku przysposobione przez Stanisława Karwowskiego. – Poznań, 1913. – S. 6.
- ⁴⁰ Polski Słownik Biograficzny. T. XVII/1, Zeszyt 72. – Wrocław, 1972. – S. 26.
- ⁴¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – С. 248; Augustyniak U. Historia Polski, 1572-1795. – S. 900.
- ⁴² Lelewel P. Pamiętniki i diariusz domu naszego / Przygot. do druku Irena Lelewel-Friedmannowa. – Wrocław, 1966. – S. 37.
- ⁴³ Там само. – С. 39.
- ⁴⁴ Dembowski L. Moje wspomnienia. T.1. – Petersburg, 1898. – S. 65-69.
- ⁴⁵ Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego. – Kraków, 1987. – S. 59-60.
- ⁴⁶ Tarczewska A. Historia mego życia: wspomnienia warszawianki / Oprac. Izabela Kaniowska-Lewańska. – Wrocław, 1967. – S. 39-40.
- ⁴⁷ Pamiętniki Szymona Konopackiego. – Warszawa, 1899. – S. 11.
- ⁴⁸ Z życia dworów i zamków na Kresach, 1828-1844. – Poznań, 1924. – S. 4.
- ⁴⁹ Там само. – С. 29.
- ⁵⁰ Цит. за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 128.
- ⁵¹ Rolnik D. Obraz szlachty polskiej na kresach południowo-wschonich Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich w świetle polskiej literatury pamiętnikarskiej. – S. 170-171.
- ⁵² Pamiętniki domowe. Pamiętnik pana Waclawa Borejka “O obyczajach i zwyczajach” / Zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – S. 13.
- ⁵³ Burnett G. Obraz obecnego stanu Polski. – S. 285.
- ⁵⁴ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 16.
- ⁵⁵ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego. – Kórnik, 1992. – S. 196.
- ⁵⁶ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 16-17.
- ⁵⁷ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. – S. 201.
- ⁵⁸ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 16-17.

⁵⁹ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. – S. 159.

⁶⁰ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 17-18.

⁶¹ Urzędnicy centralni i nadworni Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / Opr. H.Lulewicz i A.Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 216.

⁶² Niemcewicz J.U. Pamiętniki czasów moich. / Oprac. Jan Dihm. – Warszawa, 1958. – S. 128.

⁶³ Pamiętniki Michała Zaleskiego, wojskiego Wielkiego księstwa Litewskiego, posła na sejm Czteroletni. – Poznań, 1879. – S. 169.

⁶⁴ Jenerała Józefa Sułkowskiego życie i pamiętniki historyczne, polityczne i wojskowe. – Kraków, 1986. – S. 205.

⁶⁵ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem / Oprac. Roman Sobol. – Warszawa, 1987. – S. 148.

⁶⁶ Там само. – С. 104.

⁶⁷ Там само. – С. 105.

⁶⁸ Wspomnienia jenerała Klemensa Kołaczkowskiego. Księga I. od roku 1793 do 1813. – Kraków, 1898. – S. 60.

⁶⁹ Там само. – С. 44.

⁷⁰ Там само. – С. 90.

⁷¹ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem. – S. 136.

⁷² Там само. – С. 81.

⁷³ Там само. – С. 137.

⁷⁴ Цит.за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 133.

⁷⁵ Niemcewicz J.U. Pamiętniki czasów moich. – S. 185.

⁷⁶ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 171.

⁷⁷ Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 136.

⁷⁸ Chrząszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna / Wyd. Jerzy Piechowski. – Wrocław, 1976; Antoni Robert Felijan, 1770-1851 pp., виходець з середньої шляхти; у віці двадцяти років став помічником в канцелярії при дворі Щенсного Потоцького в Тульчині; в часи Чотирирічного Сейму виїжджав до Варшави як кореспондент і звігував своєму панові. Протягом життя служив у родині Потоцьких в Тульчині.

⁷⁹ Там само. – С. 19-21.

⁸⁰ Там само. – С. 112.

⁸¹ Там само. – С. 22.

⁸² Bukar S. Pamiętniki z końca XVIII i początków wieku XIX. – Warszawa, 1912. – S. 117; С. Букар назвав кількох поляків-учасників делегації, що

приїхали просити за маєтки: Michał Sobański, Dolski podkomorzy koronny, Rzewuski, kasztelan witebski, ksiązę Marceli Czetwertyński, reszty już nie pamiętam; z gubernii Wołyńskiej: ks. Hieronim Sanguszko, wojewoda wolyński, ks. Aleksander Lubomirski, Wyleżyński, regent koronny, Antoni Grocholski i t.d. Podobnie z gubernii litewskich i Kijowskiej.

⁸³ Bukar S. Pamiętniki z końca XVIII i początków wieku XIX. – С. 96-97.

⁸⁴ Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

⁸⁵ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 131.

⁸⁶ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – С. 348.

⁸⁷ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 133.

⁸⁸ Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

⁸⁹ Z życia Księżnej Kurońskiej. Szkic historyczny prez Kazimierza Pułaskiego. – Warszawa, 1890. – С. 82-96.

⁹⁰ Wybicki J. Życie moje oraz Wspomnienie o Andrzej i Konstancji Zamoyskich. / Z rękopisów wydał A.M.Skałkowski. – Kraków, 1927. – С. 83.

⁹¹ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 135.

⁹² Wybicki J. Życie moje oraz Wspomnienie o Andrzej i Konstancji Zamoyskich. – С. 83.

⁹³ Там само. – С. 95.

⁹⁴ Цит. за.: Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

⁹⁵ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 143-145.

⁹⁶ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. Т.3. – Warszawa, 1910. – С. 32.

⁹⁷ Pamiętniki z ośmnastego wieku. Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i polakach. – С. 16.

⁹⁸ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem. – С. 175.

⁹⁹ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 157-158.

¹⁰⁰ Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

¹⁰¹ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. Т.4. – С. 100.

¹⁰² Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 183-188.

¹⁰³ Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich 1802-1831. – С. 7-8.

¹⁰⁴ Potocka A. Pamiętniki. Т.1. – Warszawa, 1898. – С. 17-18.

Василь КЛОК

ПЕРШІ ЛОКАЛЬНІ ОРГАНИ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ (осінь-зима 1918 р.)

Навесні 1918 р. перемога Сполучених Штатів Америки і Антанти у Першій світовій війні уже ні в кого не викликала сумніву. Болгарія капітулювала 29 вересня, а 4 жовтня уряди Німеччини та Австро-Угорщини звернулися до США з проханням про перемир'я на основі «14 пунктів» В. Вільсона. Такий розвиток подій активізував політичний рух у Галичині та на інших землях, де проживало польське населення. На початку жовтня 1918 р. побачила світ декларація польських послів І. Дашинського, С. Гломбінського і Т. Тертіля до австрійського парламенту. У ній містилася вимога відновити польську державу в межах 1772 р.¹ 7 жовтня 1918 р. Регентська рада у Варшаві видала «Маніфест до польського народу», в якому проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях, створення міжпартійного уряду і проведення виборів до Законодавчого Сейму. Уже 15 жовтня польські депутати у віденському парламенті оголосили себе представниками незалежної Польщі².

Проте в середовищі галицьких польських політиків не всі підтримували ідею розриву з Австро-Угорщиною. Консерватори до останнього моменту сподівалися на утворення австро-польського державного союзу під скіпетром Габсбургів. Один з провідних краківських консерваторів В. Яновський так висловлювався з цього приводу: «Якщо ми будемо поводити себе холоднокровно, то австро-польське об'єднання буде реальніше, ніж будь-коли. Німці повинні пом'якшити свою позицію, а Австрія стати на шлях союзу з Польщею»³.

16 жовтня австрійська влада зробила останній крок для збереження цілісності імперії. У цей день імператор Карл I видав маніфест про

перетворення Австро-Угорщини на автономію народів, які її населяли. Проте оголошення маніфесту відбулося занадто пізно. На цей час національні еліти вже не погоджувалися на автономію. У жовтні 1918 р. сподівання поляків, українців, чехів, словаків, словенців та інших народів були уже суто національними, пов'язаними з побудовою самостійних держав⁴. 19 жовтня Чехословацька національна рада проголосила незалежність «Чехословацької області», 21 жовтня 1918 р. у Відні Національні збори висловилися за створення самостійної австро-німецької держави, 24 жовтня 1918 р. було проголошено південнослов'янську державу у Загребі. Фактично почався розпад Австро-Угорської імперії та утворення на її уламках національних держав.

У Галичині цей процес був ускладнений протистоянням українського і польського національних рухів у східній частині провінції та чесько-польськими суперечностями у Цешинській Сілезії. Як польські, так і українські політичні діячі вважали Галичину своїм «П'ємонтом», вбачаючи в ній головну роль у відбудові власних держав. Розпад Австро-Угорщини виявився каталізатором протистояння між двома національними рухами. 18 жовтня у Львові зібрались українські депутати обох палат австрійського парламенту та Крайових сеймів Галичини і Буковини, представники провідних українських політичних партій. На спільному засіданні було проголошено утворення Української національної ради (УНР) – представницького органу частини українського народу, що проживав на території австро-угорської монархії. Того ж дня була опублікована «Програма Української національної ради». Основною ідеєю цього документу було створення незалежної української держави, до якої мали б увійти Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття. Восени у Цешинській Сілезії представницький орган чеського населення краю – Народні Вибор (Національний комітет) – вимагав приєднання цього регіону до Чехословаччини.

У той же час польські політики, які незалежно від своєї політичної орієнтації вважали Галичину невід'ємною частиною Польщі, розпочали процес створення польських органів влади в провінції. 19 жовтня виникла Польська рада Цешинського князівства на чолі зі священником Ю. Льондзіним (1863–1925)⁵. Вона проголосила приєднання Цешинської Сілезії до польської держави. У другій декаді жовтня до Західної

Галичини стали з'їжджатися польські депутати австрійського парламенту. 24 жовтня у Кракові відбулося їхнє спільне засідання, на якому було вирішено утворити польський орган влади, який би перейняв від Відня контроль над місцевою адміністрацією⁶. 28 жовтня польські політики зібралися на ще одну нараду. На ній було ухвалено резолюцію, яка стверджувала, що польські землі, які раніше перебували у складі Австро-Угорської монархії, відтепер належать польській державі⁷. Для урядування цих територій польські депутати вирішили створити Польську ліквідаційну комісію (ПЛК), яка б складалася з двадцяти трьох послів, обраних згідно з партійним принципом, серед них і одного представника Цешинської Сілезії⁸.

Під час наради виникли гострі дискусії щодо місця перебування ПЛК. Ендеки вимагали перенести комісію до Львова⁹. Натомість консерватори, які були членами австрійської Ради панів (А. Голуховський, Л. Білінський), закликали не поспішати з проголошенням ПЛК¹⁰. Ендеки, соціалісти, людовці та демократи здавна були їхніми політичними опонентами. Консерватори не були зацікавлені у створенні органу влади, який би не підлягав їхньому контролю. Швидше, вони хотіли, щоб функції та повноваження австрійської влади в Галичині перебрав на себе Крайовий виділ Галицького сейму, який цілковито перебував у їхніх руках. Не даремно, 30 жовтня 1918 р. представники виконавчого органу Галицького сейму звернулися з листом до Регентської ради. У ньому йшлося про те, що Крайовий виділ готовий передати владу в провінції уряду об'єднаної Польщі і стати представником його інтересів у Галичині¹¹.

Така перспектива не влаштувала інші польські партії в Галичині. Спільними зусиллями вони домагалися обмеження представництва консерваторів у ПЛК до двох осіб та їхньої відсутності в президії комісії. Противники консерваторів пояснювали це лояльністю останніх до монархії Габсбургів, що видавалося несумісним з повноправною участю у структурах влади відновленої Польщі.

28 жовтня ПЛК ухвалила рішення про свій переїзд до Львова на початку листопада 1918 р. Цей крок мав поставити австрійську владу та українських політиків перед доконаним фактом утворення польського органу влади. Галицькі польські політики вважали, що за таких

умов наміснику не лишиться нічого іншого, як передати в руки ПЛК контроль над місцевою адміністрацією, а українцям – визнати належність провінції до Польщі. Відкинувши право українського населення Східної Галичини на власну державність чи хоча б автономію, польські політики знівеливали можливість політичного компромісу між двома національними рухами, що, своєю чергою, спричинило польсько-українське збройне протистояння 1918-1919 рр.

Після довгих дискусій, 28 жовтня, члени ПЛК обрали тимчасову президію в складі В. Вітоса, І. Дашинського, Т. Тертіля. Наступного дня Комісія надіслала листа прем'єр-міністрові Австро-Угорщини Г. Ламашу. У ньому декларувалося, що відтепер Галичина належить Польській державі: «Всі польські землі, які перебували у складі Австро-Угорщини, відтепер належать Польській державі. Для цих земель створюється Ліквідаційна комісія, яка складається з двадцяти трьох польських послів до австрійського парламенту»¹². Місцем перебування ПЛК визначався Львів¹³. Для виконання цих завдань Ліквідаційна комісія просила австрійську владу делегувати їй свої повноваження в Галичині; 29 жовтня ПЛК надіслала листа з аналогічним змістом до австрійського намісника, графа К. Гуйна.

Подібні звернення до австрійської влади у той час були не випадковими. На кінець жовтня 1918 р. Відень не контролював ситуації в імперії і практично не мав засобів протидіяти сепаратистським заходам поляків. Польські політичні сили контролювали всю адміністрацію в Галичині, польське населення провінції вимагало відновити польську державу і ПЛК не потребувала дозволу Австрії на встановлення свого контролю над краєм. Листи комісії до уряду Г. Ламаша були спробою політиків показати світовій громадськості, що комісія мирним шляхом перейняла контроль над Галичиною і стала єдиним легітимним органом влади для цілої провінції. Відтак, усі спроби побудови української держави позиціонувалися як незаконні.

29 жовтня ПЛК оприлюднила своє звернення до всіх урядовців провінції. Комісія закликала працівників державних, крайових та гмінних установ не виконувати наказів чужих властей, які б суперечили польським національним інтересам¹⁴. Такий заклик був передвісником ліквідації австрійського намісництва, а для польських чиновників він

означав заборону підпорядковуватись Українській національній раді. Щоб підняти свій авторитет серед населення провінції, 28 жовтня ПЛК заборонила вивезення продуктів за межі Галичини¹⁵. У цей період населення провінції відчувало гостру нестачу продуктів харчування, які почали довозитися з Угорщини, тому ця постанова мала демагогічний характер і повинна була слугувати доказом турботи про населення провінції.

Як і передбачали польські галицькі політики, австрійська адміністрація жодним чином не протидіяла утворенню ПЛК. Тому комісія зробила наступний крок для утвердження своєї влади в провінції. 30 жовтня ПЛК затвердила відозву до польського населення із закликом добровільно вступати до лав польської армії¹⁶. Тоді ж комісія призначила Б. Рою, полковника австрійської армії, командувачем підрозділів у Галичині.

30 жовтня 1918 р. у Відні сталася подія, після якої польським політикам уже ніщо не заважало перейняти владу в краї у свої руки. У цей день Габсбургів було усунуто з трону та проголошено Австрійську республіку. Польські патріотичні сили під керівництвом Б. Рої перейшли до рішучих дій. У ніч з 30 на 31 жовтня вони роззброїли австрійський гарнізон у Кракові і опанували місто, а згодом – інші населенні пункти Західної Галичини.

Зміцнивши свою владу в західній частині провінції, члени ПЛК планували переїхати до Львова і звідти керувати Галичиною. Водночас, до Кракова дійшли чутки про наміри українців утворити власну державу в східній частині краю. Щоб дослідити ситуацію та підготувати ґрунт для переїзду ПЛК, 31 жовтня до Львова прибув В. Вітос. У цей день він зустрівся з представниками місцевої польської політичної еліти: президентом Львова Й. Нойманом, секретарем торговельно-промислової палати В. Стесловичем, директором поліції Рейландером. Ці польські достойники одноставно запевняли В. Вітоса у тому, що українці просто не здатні захопити владу в провінції і, відповідно, нема потреби робити якісь кроки, аби цьому запобігти¹⁷. Така позиція була наслідком польського стереотипу про українців, яких вважали неспроможними на активну державотворчу діяльність. Переважна частина польського суспільства Галичини вважала український національний рух не

більше, ніж австрійською інтригою проти Польщі. Розпад Австро-Угорщини, на думку багатьох польських політиків, мав призвести до згасання українських державотворчих аспірацій.

У своїх мемуарах голова ПЛК згадував, що австрійський намісник скаржився йому на непередбачувану ситуацію в провінції та наголошував на своєму дружньому ставленні до поляків¹⁸. У свою чергу В. Вітос домагався від намісника Галичини сприяння або хоча би нейтралітету в процесі передачі в руки ПЛК контролю над місцевою адміністрацією. Однак, цей факт не потрапив на сторінки спогадів голови ПЛК, оскільки суперечив пізнішим твердженням польських політиків про допомогу австрійської влади українцям 1 листопада 1918 р.

Переконавшись у «безпідставності» чуток про наміри українців захопити владу в Східній Галичині та заручившись нейтралітетом австрійського намісника, В. Вітос уночі 31 жовтня виїхав до Кракова. Проте політична ситуація у провінції блискавично змінилася: 1 листопада 1918 р. українські збройні підрозділи взяли під свій контроль Львів та майже всю східну частину краю. У столиці Галичини розпочалися сутички між поляками та українцями. За таких обставин ПЛК не поспішала надавати збройну допомогу своїм співвітчизникам, адже під її контролем перебувала обмежена кількість регулярних військових відділів. До того ж, назрівав польсько-чеський конфлікт у Цешинській Сілезії, і комісія була змушена тримати війська в цьому регіоні напоготові. З іншого боку, в самій ПЛК не було єдиного погляду на майбутню долю Східної Галичини. В. Вітос стверджував, що частина соціалістів була згідна віддати Львів українцям задля припинення протистояння. Тож військова допомога для польських сил у Східній Галичині вирушила з Кракова лише 20 листопада.

У ситуації, коли контроль над Львовом встановили українці, а Австро-Угорщина як держава припинила існування, польські політики були змушені пришвидшити формування остаточного складу ПЛК. 4 листопада 1918 р. було обрано Президію комісії у складі В. Вітоса (голови), Т. Тертія, Є. Морачевського, Ю. Птася: до неї не допустили жодного польського консерватора.

Структурно ПЛК була поділена на відділи. Адміністративний підрозділ очолив З. Лясоцький. До його компетенції належало: створен-

ня адміністрації, контроль за поліцією, видача закордонних паспортів, надання громадянства, підготовка виборів до установчого Сейму, видача концесій на утворення нових кінотеатрів, цензура преси, надання дозволів на діяльність громадських організацій і товариств¹⁹. Фактично Адміністративний відділ мав виконувати функції міністерства внутрішніх справ. Військовий відділ очолив В. Тетмаєр, сільського господарства – В. Длугош, юстиції – Ю. Птась, фінансовий – Шмідт, сполучення – Є. Морачевський, соціального захисту – М. Бобровський, гірництва – Г. Діаманд, промисловості і торгівлі – Зеленецький, освіти – І. Рихнік.

ПЛК не визнала Регентську раду, оскільки члени комісії вважали варшавський уряд ендека Ю. Свежинського однобічним з політичної точки зору, а саму раду – надто консервативною. Варшавський уряд 3 листопада 1918 р. ліквідував Регентську раду та запропонував співпрацю соціалістам і людовцям. Проте ці починання не завершилися успішно, тому галицькі польські політики розглядали ПЛК як противагу варшавському уряду до моменту проведення виборів до Законодавчого сейму Польщі.

У цей час у Львові йшли запеклі бої між українськими та польськими військовими підрозділами. За цих умов, щоб забезпечити потреби польського населення, 1 листопада 1918 р. президія ради міста створила Польський національний комітет (ПНК). До його складу ввійшли Т. Ценський (голова), А. Скарбек, Е. Дубанович, Я. Ширек, Ю. Обірек, Й. Шталь та інші громадсько-політичні діячі. Офіційною причиною створення ПНК була заміна магістрату, який припинив свою діяльність внаслідок блокування ратуші українськими військами²⁰. ПНК звернувся до Української національної ради (УНР) з пропозицією провести переговори, на що остання погодилася. Водночас ПНК прийняв таємну ухвалу про допомогу військовій акції, яку розпочали польські підрозділи проти української влади²¹. Це рішення свідчило про те, що вже від початку свого існування члени ПНК категорично не сприйняли факту встановлення української державності на теренах Східної Галичини. Така позиція не сприяла порозумінню з українською стороною, хоча українці були згодні надати широку автономію польському населенню, а взамін вимагали від польських політичних кіл

визнання ЗУНР. У підсумку, через небажання поляків йти на поступки, переговори зайшли у глухий кут.

ПНК розташовувався в частині міста, яка контролювалася українськими військами, тому мав небагато можливостей для контактів з польськими загонами. У частині Львова, яку контролювали польські збройні сили, 7 листопада було організовано Громадянський комітет (ГК) VI дільниці Львова²². До нього увійшли представники ендеків, соціалістів, демократів. ГК опублікував відозву до населення Львова. У ній лунали заклики до збройного опору українській владі, яка зруйнувала плани поляків приєднати Галичину до складу Польської держави. Зокрема у ній ішлося: «Через напад українців, йде боротьба за утримання Львова для Польщі. Ми прагнули демократично вирішити всі непорозуміння між братніми народами. Проте українці обрали шлях насильства. Ми змушені підняти кинуту ними рукавичку та розпочати боротьбу за наше майбутнє»²³.

Таке твердження не відповідало дійсності. 1 листопада 1918 р. українські підрозділи, взявши владу у Львові та провінції під свій контроль, виразили волю українського населення та його політичних діячів побудувати на цих теренах власну державу. Українці прагнули мирним шляхом розв'язати конфлікт з польським населенням. Так, учасник цих подій, український політик М. Лозинський писав: «Однак спроба мирного вирішення конфлікту та уникнення збройного протистояння у столиці Галичини виявилася невдалою. Сторони не змогли домовитися про утворення міліції, складеної з представників різних національностей, та принципів міського самоврядування Львова»²⁴.

Отже, до середини листопада 1918 р. у Львові сформувалися зародки польської цивільної влади, однак цей процес відбувався в умовах польсько-українського збройного конфлікту.

Гостре політичне та військове протистояння між українцями та поляками розгорнулося в листопаді 1918 р. у м. Перемишль, на кордоні між західною та східною частинами Галичини. У цьому адміністративному центрі проживала приблизно однакова кількість українців, євреїв та поляків із незначною перевагою останніх. Водночас українське населення становило більшість у Перемишльському повіті – 54,7%²⁵.

З розпадом Австро-Угорщини українські та польські політичні сили розпочали боротьбу за владу в місті та околицях.

31 жовтня сотня поляків на чолі з генералом С. Пухальським (1867–1931) намагалися зайняти ключові точки Перемишля²⁶. Однак польські військовики не зуміли взяти під свій контроль усе місто. На заваді їм стали 9-й український полк із Журавиці під командуванням М. Федюшки та українці з навколишніх сіл. 1 листопада 1918 р. у Народному домі відбулися збори, на яких було обрано перемишльську Українську національну раду на чолі з Т. Кормошем (1861–1927). До її складу ввійшли 13 осіб. При Раді було створено низку комісій – військову, фінансову, санітарну.

1 листопада 1918 р. Регентська рада у Варшаві призначила С. Пухальського командувачем польських військ у Галичині та Сілезії, а В. Сікорського – шефом штабу. Коли ситуація в Перемишлі виявилася безнадійною, між обома сторонами розпочалися переговори. У результаті яких було створено польсько-українську комісію, до якої ввійшли: з українського боку – В. Загайкевич (1876–1949), директор Каси хворих І. Жолнір, директор гімназії А. Аліскевич, професор М. Демчук; з польського – професор гімназії Ф. Пшиемський та адвокати Л. Тарновський, Й. Мантель, В. Блажовський²⁷. Пізно ввечері того ж дня всі члени комісії підписали угоду про дотримання спокою та порядку в місті. Згідно з цим документом, планувалося здійснити такі кроки: «У майбутньому місто повинно мати автономію, яка би враховувала права національних меншин. У Перемишлі має функціонувати спільна міська міліція та пожежна служба, з командиром поляком і заступником українцем. Польські освітні товариства мають право на діяльність в українських селах і навпаки. Має бути забезпечена особиста свобода та громадянські права для представників усіх громад, заборонена будь-яка націоналістична агітація. Села мають бути роззброєні польсько-українською комісією, забезпечено вільне транспортування харчів до міста та регулярне залізничне сполучення, телеграфний та телефонний зв'язок»²⁸. Діяльність комісії була підтримана Єврейською національною радою.

Комісія не змогла залагодити національних протиріч. Кожна зі сторін виношувала плани повного захоплення влади. У ніч з 3 на

4 листопада 1918 р. українські військові частини роззброїли усі польські підрозділи в місті за винятком району Засяння. Відтак, польські політики надіслали Українській національній раді лист із рішучим протестом: «Польські члени комісії виконували всі умови договору, підписаного 1 листопада, та прагнули залагодити непорозуміння й сутички мирним шляхом. Тим часом українські збройні відділи в ніч з 3 на 4 листопада захопили східну частину міста до р. Сян, у результаті чого пролилася кров. 4 листопада польські члени комісії, підійшовши до магістрату, застали його зачиненим та обсадженим українськими жовнірами. Вимушені таким станом речей, ми урочисто складаємо протест і вважаємо, що ваші дії грубо порушили польсько-українську угоду від 1 листопада 1918 р.»²⁹

4 листопада 1918 р. польські політики виступили з відозвою до населення міста. У ній декларувалося створення Польської національної ради (ПНР) та роз'яснювалося мету її діяльності. Повний текст відозви виглядав так: «До населення м. Перемишля. Цієї ночі у нашому місті розгорнулися криваві бої. Під їхнім впливом усі польські партії створили спільну Польську національну раду. Ми глибоко схвилювані розливом крові. Щосили прагнемо припинити подальше зростання людських жертв та дотриматися договору, підписаного з Українською національною радою. Ніхто крім міжнародного мирного конгресу не має права визначати долю землі, на якій ми живемо. Закликаємо все населення допомогти нам. Ми повинні припинити національну боротьбу в місті, щоб урятувати його від голоду»³⁰. До складу новоствореної ПНР увійшли 53 делегати, які сформували виконавчий відділ на чолі з Ф. Пшиємським.

11 листопада 1918 р. під Перемишль було стягнуто значні польські військові сили, які після важких кількогодінних боїв зайняли місто. Польська військова влада інтернувала близько 1 тис. українців, а на євреїв наклала контрибуцію в розмірі 3 млн. корон. ПНР з ентузіазмом сприйняла прихід польських військ. 11 листопада 1918 р. вона видала відозву до всіх мешканців міста. У ній ішлося про те, що «буде гарантовано безпеку мешканцям усіх національностей та створено нову міську раду, підтримувану всіма соціальними прошарками. Кожне порушення громадської безпеки та права буде суворо покарано. Кожен, хто не є військовиком та міліціонером, повинен негайно здати зброю»³¹.

Однак незабаром у відносинах між ПНР та військовим командуванням почали з'являтися протиріччя. Польські перемишльські політики були невдоволені повільним, на їхню думку, налагодженням військової допомоги для Львова, що, в свою чергу, робило непевним становище їхнього повіту. Під впливом ПНР польська жіноча організація міста надіслала військовому керівництву таку декларацію: «Становище Львова є безнадійним. Ганьба суспільству, яке не хоче надати допомоги співвітчизникам, що гинуть. Для оборони Львова вистачило б і 500 бійців. Але Краків та західні міста сплять. Тому Перемишль мусить надати допомогу. Ми, польські жінки, вимагаємо негайно відправити допомогу для Львова»³².

Іншою причиною для конфліктів були дії польських жовнірів щодо цивільного населення. Вояки грабували перехожих, забираючи гроші, цінні речі, одяг, харчі. ПНР прагнула протидіяти таким ексцесам, інформуючи військове командування про негідну поведінку у війську. Наведемо для прикладу деякі протести до окружного військового командування: «Сьогодні ми отримали інформацію про те, що польські жовніри реквізують у селян харчі, які ті везли на продаж до міста. Вимагаємо суворо покарати винуватців та не допустити до таких дій у майбутньому»; «просимо з'ясувати, чому на вул. Сяноцькій солдат без жодних причин забрав у перехожого 550 корон, годинник та капелюх».

Польське військове керівництво не зробило жодних кроків, щоб налагодити дисципліну. Більше того, воно направило до ПНР лист-відповідь такого змісту: «Військові відділи у повіті потерпають від нестачі одягу та продуктів харчування. Тоді як міські та сільські жителі мають значні запаси, які здебільшого опинилися у їхніх руках нелегально. Ми просимо, щоб національна рада оприлюднила цей лист населенню повіту»³³.

Відносини між ПНР та ПЛК також були складними. Рішення та дії перемишльських політиків викликали незадоволення у Кракові. У ПНР значний вплив мали соціалісти, особливо Г. Ліberman. Під їхнім тиском рада постановила перебрати під свій контроль міську філію Австро-Угорського банку. У відповідь ПЛК визнала недоторканим усе рухоме та нерухоме майно цієї фінансової інституції. Щоб припи-

нити самочинні дії ПНР, ПЛК 16 листопада 1918 р. звернулася до неї з листом такого змісту: «Згідно з договором між Австро-Угорським банком у Відні та ПЛК, остання визнає недоторканність його рухомого та нерухомого майна на терені Галичини та Сілезії. Тому ми наполегливо вимагаємо повернути ключі директору філії в Перемишлі та не перешкоджати його роботі»³⁴.

Задля посилення своєї влади в повіті та зменшенні впливу ПНР, ПЛК 21 листопада 1918 р. ухвалила рішення створити повітову перемишльську ліквідаційну комісію та запровадити посаду повітового комісара. Згідно із задумами краківських політиків, на ці інституції мало бути покладено функцію контролю та гарантування громадської безпеки в повіті. Надалі у відносинах між ПНР та ПЛК зберігалася напруга та недовіра. Дійшло до того, що в листі до ПНР від 3 грудня 1918 р. ПЛК погрожувала застосувати військову силу проти своїх перемишльських колег, через невиконання з їхнього боку постанови про створення єдиного бюро закупівлі шкіряної сировини. У листі до ПНР нагадувалося про їхні обов'язки: «ПНР повинна визнати, що лише бюро для закупівлі шкіри має легальне право купувати та продавати шкіряну сировину на території повіту. Більше того, ПНР не має жодних юридичних підстав критикувати рішення ПЛК, оскільки остання є єдиним легальним органом державної влади на території Галичини до скликання Уставодавчого Сейму. Хочемо нагадати вам, що саме ПЛК створила польські військові підрозділи, які визволили Перемишль і на даний час у руках ПЛК достатньо сили, щоб вас покарати»³⁵. Конфлікти між ПЛК та ПНР припинилися в лютому 1919 р., коли остання склала свої повноваження.

Перед ПНР, з моменту її створення, гостро постало питання забезпечення міста харчами, що значним чином було зумовлене польсько-українською війною. Насамперед ПНР видала постанову про створення на теренах повіту польових судів задля боротьби зі спекуляцією на ринку: «Щоб нормалізувати господарське життя і покінчити зі спекуляцією, ПНР запроваджує в повіті польові суди, які називатимуться народними. До складу суду обов'язково має входити представник від робітників. Рішення суду ухвалюється одностайно і не підлягає оскарженню»³⁶. Проте нестачу харчів у місті ліквідувати

не вдалося, тому 8 лютого 1919 р. ПНР цілковито заборонила вивіз сільськогосподарських товарів з повіту. У разі виявлення таких спроб міська міліція мала конфіскувати харчі.

Важливим досягненням ПНР було формування нової більш демократичної міської ради. 25 листопада 1918 р. під впливом ПНР було цілковито поновлено міську раду Перемишля. Її склад збільшився до 50 осіб, серед яких переважали робітники та інтелігенція.

8 лютого 1919 р. урядова комісія видала рескрипт, згідно з яким ліквідовувалася ПНР м. Перемишля. 15 лютого того ж року її повноваження і майно було передано в розпорядження повітового старства.

Упродовж другої декади листопада 1918 р. у Перемишлі було сформовано військову групу під керівництвом М. Карашевича-Токажевського для допомоги полякам у Львові. 20 листопада 1918 р. ця група прибула до міста. Завдяки її діям, 22 листопада поляки зуміли витіснити українські військові підрозділи зі Львова.

Після 22 листопада 1918 р. перед польськими політичними колами Львова постало завдання сформувати тимчасові органи влади. У цьому процесі першість належала політикам, які входили до ПНК. 23 листопада 1918 р. відбулося його засідання, на якому було проголошено створення Тимчасового урядового комітету (ТУК), який мав виконувати функцію тимчасового регіонального уряду. Його завданням було «забезпечення спокою, майна і життя тисяч людей та розподіл продуктів харчування»³⁷. Формування цього органу влади відбулося поспіхом та без консультацій з ПЛК. Сучасний польський дослідник Л. Мрочка трактує це як недовіру львівських політиків до своїх колег із Кракова³⁸. На думку вченого, ще однією важливою причиною утворення ТУК було прагнення партій декларувати політичну волю польської спільноти у Східній Галичині. Крім цього, наявність польської владної інституції в провінції на майбутній міжнародній конференції могла бути додатковим аргументом на користь приєднання цих територій до Польщі. Не останню роль у формуванні ТУК відіграли політичні амбіції львівської еліти. Формуючи другий після ПЛК орган влади у провінції, політичні кола Східної Галичини свідомо створювали двовладдя у краї, тим самим змушуючи ПЛК розпочати переговори про об'єднання. У такому разі львівські політики мали б своїх представників у спільному органі влади.

Принцип порозуміння усіх політичних сил мав лягти в основу новоствореного ТУК³⁹. Так, до його складу увійшло шість соціалістів, п'ять національних демократів, три представники народного об'єднання, один людовець, один демократ, один представник незалежної ліги, один представник львівських міщан⁴⁰. Однак і цей склад не задовольнив усі політичні групи краю. 6 грудня львівські людовці оприлюднили декларацію про те, що вони не відповідають за діяльність ТУК. Своє незадоволення вони виявили такими словами: «Під час створення ТУК ніхто з її членів не консультувався з ПЛК. Крім того, комітет був утворений згідно з партійною квотою, яка не відображає реального впливу партій у суспільстві. Тому людовці не беруть відповідальності за діяльність ТУК. Ми вимагаємо змінити склад комісії»⁴¹. Причиною такої декларації могла бути вказівка від керівництва партії з Кракова (людовця В. Вітоса), яке хотіло послабити позицію ТУК на переговорах про їхнє об'єднання.

23 листопада 1918 р. було обрано президію ТУК, яка складалася з 4-х членів: Е. Адама, Е. Дубановича, А. Гауснера, В. Стесловича⁴². Кожен з них потижнево, згідно алфавітного порядку, керував президією. ТУК складався з 12-ти комісій, які мали виконувати функції міністерств. Проте польська влада у Східній Галичині поширювала свою компетенцію лише на місто Львів (решта території перебувала під контролем ЗУНР, а декілька комісій не могли виконувати покладені на них обов'язки – сільського господарства, гірництва, відбудови краю, залізниці). Тому створення 12-ти міністерств у структурі ТУК мало політичний характер. Це мало підкреслити статус ТУК як регіонального уряду і, тим самим, посилити його позиції на переговорах з ПЛК.

З утворенням ТУК перед його членами постала низка важливих завдань. Насамперед потрібно було налагодити переговори з українською стороною, за що був відповідальний голова комісії з адміністративних справ А. Скарбек. Спершу він прагнув налагодити контакт з українськими політиками, які залишилися у Львові. 30 листопада 1918 р. А. Скарбек написав листа членові УНР Л. Ганкевичу, в якому висловив прагнення польської сторони до мирного розв'язання конфлікту. У листі значилося: «Поляки прагнуть припинення братовбивчої війни і встановлення миру та спокою в краї. Для цього пот-

рібно сісти за стіл переговорів. Проте через бойові дії нам важко встановити контакт з українським керівництвом. Тому ми звертаємося до вас (Л. Ганкевича. – В. К.) як члена УНР з пропозицією розпочати переговори»⁴³. Л. Ганкевич відмовився від пропозиції, мотивуючи це відсутністю повноважень на такі переговори.

Тоді, 11 грудня, на засіданні ТУК А. Скарбек запропонував делегувати до уряду ЗУНР двох польських представників з пропозиціями розпочати мирні переговори⁴⁴. Проте в обговорення цієї пропозиції втрутився Т. Розвадовський. Він категорично заборонив будь-які контакти з українською стороною. Унаслідок цього, членам ТУК не залишалося нічого іншого, як покласти відповідальність за зрив переговорів на українську сторону. 14 грудня в «Львівській Газеті» з'явилася стаття, в якій українське керівництво було звинувачене у небажанні залагодити конфлікт мирним шляхом. У ній зокрема писалося: «1 грудня А. Скарбек направив до УНР лист, в якому було запропоновано розпочати мирні переговори. Проте він одержав відмову. На подальші прохання про мир українці не відповіли»⁴⁵.

Насправді українські політики прагнули досягнути компромісу з поляками. Так, досліджуючи це питання, львівський історик О. Павлишин встановив, що українська влада протягом листопада 1918 р. провела низку консультацій з представниками польського населення Тернополя, Станіславова, Самбора⁴⁶. На цих переговорах було досягнуто порозуміння щодо взаємодії у сфері місцевого самоврядування та харчового забезпечення.

Протягом переговорного процесу польські представники категорично відмовилися визнавати легітимність ЗУНР, що завело перемовини в глухий кут. Після цієї невдачі польські політики спробували вдаватися до тиску на українську владу. 1 січня 1918 р. ТУК оприлюднила у львівській пресі ультиматум до уряду ЗУНР. У ньому містилися погрози застосувати каральні дії проти українського цивільного населення. Українській владі закидали протиправне інтернування поляків та негуманітарне поводження з військовополоненими. У тексті ультиматуму говорилося: «Ми дотримуємося позиції залагодження накинutoї нам братовбивчої війни з русинами. ТУК разом із Головним командуванням польських військ поводитися якнайкраще з українським мирним на-

селенням. По інший бік фронту ми бачимо протилежні дії української влади. Інтерновано декілька тисяч поляків. Їх розмістили в нелюдських умовах у таборах Тернополя, Стрия, Самбора, Коломиї, Станіславова. Серед них ширяться інфекційні хвороби (тиф, червінка)⁴⁷.

Проте ситуація була дещо інакшою. Українська влада інтернувала багатьох чиновників, учителів, залізничників – поляків за національністю – після того, як вони відмовилися скласти присягу на вірність ЗУНР. Відтак, факт появи польського ультиматуму можна пояснити очікуваним приїздом до Львова військових місії країн Антанти. Своєю заявою польські політичні кола прагнули виправдати перед світовою громадськістю існування таборів для українців на теренах Західної Галичини та скомпрометувати українську сторону напередодні мирних переговорів.

Першою до Львова прибула англійська військова місія на чолі з полковником Г. Вейдом. Вона поставила завдання досягнути перемир'я між сторонами конфлікту. Щоб узгодити спільну позицію польської військової та цивільної влади щодо цього питання, 19 січня 1919 р. було проведено нараду членів ТУК, представників Генерального штабу з Варшави (полковник Ю. Рибак) та місцевого військового командування (Т. Розвадовський). На ній Ю. Рибак, аналізуючи ситуацію на фронті, наголошував: «Генеральний штаб вважає за доцільне укласти з українцями перемир'я. Надалі утримувати Східну Галичину в наших руках неможливо. Тому Генеральний штаб вимушений піти на такий крок з воєнних, а не політичних причин»⁴⁸. Проте такий розвиток подій міг викликати негативну реакцію львівської польської молоді, яка була налаштована проти будь-яких домовленостей з українцями. Тому полковник Ю. Рибак на засіданні 19 січня 1919 р. звернувся до ТУК з проханням вплинути на львів'ян і запобігти самовільним воєнним операціям. Він говорив: «Ми хотіли, щоб ТУК вплинув на львівську молодь. Львівські політики повинні зробити все, щоб запобігти початку нових боїв з українцями. В теперішній ситуації це було б для нас катастрофою»⁴⁹.

Вирішення територіальних суперечностей під час підписання перемир'я Генеральний штаб бачив у поступках на користь української сторони. Оптимальним, на думку військовиків, було утримати в польських руках Львів та найближчі околиці (15 км. навколо міста). З

таким варіантом не погоджувалася значна частина членів ТУК. Вони не підтримували навіть ідею переговорів з українцями. Так, А. Глазевський (голова відділу публічних робіт ТУК) під час дискусій з польськими військовими твердив: «З українцями не можна йти на жодні переговори, доки їх добре не поб'єш»⁵⁰. Його позиція була свідченням того, що значна частина польських політиків вважала Східну Галичину невід'ємною частиною відновленої Польщі та не бажала йти на компроміс з українськими політичними колами.

Проте серед поляків були представники і більш поміркованих поглядів. А. Скарбек (голова адміністративного відділу ТУК) виступив з підтримкою ідеї перемир'я, наголошуючи на політичній та военній доцільності такого кроку. Він, зокрема, говорив: «Треба виторгувати якнайбільше. Наше становище катастрофічне, але й українське – не найкраще. Ми повинні твердо стояти на своїх умовах. Слід показати все панові Вейду в потрібному нам світлі. Тобто довести йому (Г. Вейду), що чим більше території Галичини залишиться в складі Польщі, тим більші шанси боротьби з більшовизмом. Вихідний пункт лінії між нашими сторонами – річка Стир-Бут. Друга лінія можливого кордону – р. Гнила Липа»⁵¹.

Той ж думки дотримувався й керівник польських військових підрозділів у Східній Галичині Т. Розвадовський. Обговорюючи з членами ТУК перспективи розвитку стосунків з українською владою, він казав: «Я маю відчуття того, що Варшава покинула нас напризволяще. У таких обставинах нам залишається сподіватися лише на власні сили, яких на цей момент недостатньо. За 4 тижні наша ситуація покращиться. Дійдуть зброя, боеприпаси, люди. Тому необхідно піти на тимчасове перемир'я з українцями»⁵².

Незабаром потреба в переговорах з українцями відпала. Польські військові підрозділи внаслідок наступу груп генералів В. Сікорського та С. Зелінського на Любінь Великий (на південь від Львова) зуміли відвернути загрозу втратити столицю провінції.

Успішнішими були польсько-українські переговори щодо взаємного ставлення до полонених та інтернованих. Перші консультації з цього питання відбулися в грудні 1918 р.; наступна серія переговорів проходила у Львові з 21 січня по 2 лютого 1919 р. Польську сторону

представляли члени ТУК – В. Стеслович, А. Скарбек, А. Гауснер, А. Глазевський. Уряд ЗУНР делегував на переговори Л. Ганкевича, В. Охримовича, С. Томашівського. У результаті тривалих дебатів 2 лютого 1919 р. було підписано угоду щодо поводження з пораненими, інтернованими та полоненими. Сторони домовилися дотримуватись норм Гаазької та Женевської мирних угод щодо ставлення до противника на полі бою. За виконанням цього пункту мали стежити спеціальні комісії з обох боків. До компетенції цих комісій належала інспекція лікарень і таборів, де перебували військовополонені та інтерновані⁵³.

Унаслідок цих домовленостей у другій половині лютого 1919 р. українські представниці Червоного Хреста відвідали табори у Кракові, Домб'ю, Вадовіцах. Відтак, вони запропонували польським властям здійснити обмін важкохворими та полоненими, старшими від 60 років⁵⁴. На волю випустили українських діячів К. Студицького, В. Яворського, сестер Кульчицьких.

Угода від 2 лютого 1919 р. докладно фіксувала обов'язки зобов'язання щодо поводження з полоненими та інтернованими. Перший пункт цього документу детально регламентував умови проживання полонених. Так, офіцерів та бійців в таборах повинні були утримувати окремо. Солдати мали забезпечуватися одягом і взуттям, а офіцери отримувати платню. Від хорунжого до капітана – 500 корон. Вищим офіцерам – 800 корон. Солдати, згідно з договором, мали перебувати на повному утриманні. Крім цього, їхня платня мала становити 5 корон на день⁵⁵.

Окремий пункт угоди від 2 лютого 1919 р. стосувався поводження з інтернованим населенням. У ньому було задекларовано: «Інтернування має бути обмеженим до виняткових випадків. Тобто, коли існує небезпека дій на шкоду армії. Інтерновані мають бути розміщені в пристосованих приміщеннях. Їхній раціон має відповідати військовому пайку. До того ж слід встановити для них щоденну платню в розмірі 5 корон»⁵⁶.

Підписання угоди від 2 лютого 1919 р. стало гуманітарним та політичним успіхом обох сторін. Не можна говорити про її цілковите виконання у зв'язку з економічними труднощами, спричиненими війною, але завдяки цим домовленостям дещо покращились умови життя тисяч полонених та інтернованих.

Наступним завданням ТУК було відновлення діяльності крайової та автономної адміністрації східної частини провінції. У цій роботі комітет не встановлював нових принципів функціонування, а перебрав на себе функції австрійського намісника краю. 25 листопада 1918 р. відбулася спільна нарада чиновників намісництва та членів ТУК, на якій було прийнято рішення про відновлення діяльності місцевої адміністрації⁵⁷. При цьому обов'язковим було складання присяги на вірність ТУК.

Іншим важливим кроком ТУК стало усунення безладу в правовій сфері провінції. З цією метою ТУК 27 листопада 1918 р. видав постанову про продовження дії австрійських законів на території краю аж до прийняття нових законів майбутнім польським Сеймом⁵⁸. Відновилися діяльність судової влади, а 2 грудня 1918 р. постановою ТУК було дозволено роботу судів усіх інстанцій.

Протягом осені-зими 1918 р. на території Галичини виникли локальні органи польської цивільної влади – Польська рада Цешинського князівства, Перемишльська національна рада, Польська ліквідаційна комісія, Тимчасовий урядовий комітет. Основним завданням, яке поставили перед собою ці інституції, було забезпечити інтеграцію підконтрольних їм теренів до складу відновленої Польщі та налагодити діяльність нового польського адміністративного апарату. Важливою проблемою, що постала на той момент перед польською місцевою владою, були польсько-український у Східній Галичині та польсько-чехословацький на терені Цешина збройні конфлікти. Саме польські політики на місцях в умовах відсутності загальнопольських органів влади були змушені керувати формуванням польських військових відділів та вести переговори з українською та чеською сторонами. Однак відносини між місцевими польськими органами влади не були гармонійними через конфлікти за розподіл повноважень.

ПРИМІТКИ:

¹ Jabłoński H. *Narodziny drugiej Rzeczy Pospolitej (1918-1919)*. – Warszawa, 1962 – S. 131.

² Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000 – С. 10.

³ Mroczka L. Spór o Galicję Wshodnią 1914-1923. – Krakow, 1998 – S. 63. (Тут і далі переклад з польської мій – В. К.).

⁴ Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997 – С. 41.

⁵ Skaradziński B. Polskie lata 1918-1920. – Warszawa, 1993 – Т. 1. – S. 99.

⁶ Jabłoński H. Narodziny drugiej Rzeczy Pospolitej (1918-1919). – S. 153.

⁷ Witos W. Moje wspomnienia. – Paryż, 1964. – Т. 2. – S. 6.

⁸ Ibidem.

⁹ Głębiński S. Wspomnienia polityczne. – PLACET, 2007 – S. 396.

¹⁰ Ibidem. – S. 395.

¹¹ Głębiński S. Wspomnienia polityczne. – S. 395.

¹² ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 211, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 211, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

¹⁵ Там само. – Спр. 5, арк. 1.

¹⁶ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 211, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁷ Witos W. Moje wspomnienia. – Т. 2. – S. 10.

¹⁸ Witos W. Moje wspomnienia. – Т. 2. – S. 10.

¹⁹ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 211, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

²⁰ Mroczka L. Spór o Galicję Wshodnią 1914-1923. – Kraków, 1998. – S. 114.

²¹ Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р. – Львів, 1931. – С. 95.

²² Krysiak F. Z dni grozy we Lwówie. – Rzeszów, 2003. – S. 37.

²³ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 523. – Арк. 20.

²⁴ Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1922. – С. 51-55.

²⁵ Krzyżanowski A. Kumaniecki K. Statystyka Polski. – Kraków, 1915. – Tab. 30.

²⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998 – С. 46.

²⁷ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – С. 47.

²⁸ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 583, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

²⁹ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 583, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

³⁰ Там само. – Спр. 3, арк. 1.

³¹ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 583, оп. 1, спр. 3, арк. 7.

³² Там само. – Арк. 8.

³³ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 583, оп. 1, спр. 4, арк. 18.

³⁴ Там само. – Арк. 1.

³⁵ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 583, оп. 1, спр. 6, арк. 12.

³⁶ Там само. – Арк. 2.

³⁷ Pobudka. – Lwów. – 1918. – 24 listopada.

³⁸ Mroczka L. Spór o Galicję Wshodnią 1914-1923. – S. 131.

³⁹ Pobudka. – Lwów. – 1918. – 24 listopada.

⁴⁰ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 213, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

⁴¹ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 213, оп. 1, спр. 5, арк. 1–6.

⁴² Pobudka. – Lwów. – 1918. – 24 listopada.

⁴³ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 213, оп. 1, спр. 32, арк. 1.

⁴⁴ Там само. – Спр. 32. – Арк. 43.

⁴⁵ Gazeta Lwowska. – Lwów. – 1918. – 14 grudnia.

⁴⁶ Павлишин О. Українсько-польські переговори з гуманітарних питань під час військового конфлікту (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.)//Dzieje militarne Polski i jej sąsiadow od XVI do XX wieku. – Toruń, 2005. – S. 168-169.

⁴⁷ Gazeta Lwowska. – Lwów. – 1919. – 1 stycznia.

⁴⁸ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 212, оп. 1, спр. 51, арк. 15.

⁴⁹ Там само. – Арк. 16.

⁵⁰ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 212, оп. 1, спр. 51, арк. 17.

⁵¹ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 212, оп. 1, спр. 51, арк. 18.

⁵² Там само. – Арк. 17.

⁵³ Gazeta Lwowska. – Lwów. – 1919. – 4 lutego.

⁵⁴ Gazeta Lwowska. – Lwów. – 1919. – 13 lutego.

⁵⁵ Ibidem. – 4 lutego.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Pobudka. – Lwów. – 1918. – 26 listopada.

⁵⁸ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 213, оп. 1, спр. 12, арк. 12.

Олександр ГІСЕМ

«ГАЛИЦЬКЕ ПИТАННЯ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УСРР ТА ПОЛЬЩІ

«Галицьке питання» як комплекс проблем міжнародних відносин після Першої світової війни, пов'язаних з національним самовизначенням і державною належністю Східної Галичини, було важливим чинником міжвоєнної дипломатії в Східній Європі.

Але, незважаючи на важливість, наукова розробка цієї проблематики просувалась вкрай повільно і на початковому етапі вже мала ідеологічне навантаження. Першим бачення «галицького питання» у зовнішній політиці УСРР висвітлив Голова Раднаркому УСРР і за сумісництвом нарком закордонних справ республіки Х. Раковський¹. Уся наступна радянська історіографія лише розвивала його основні тези. Серед радянських дослідників хотілось би згадати праці Ю. Сливки, який на значному фактичному матеріалі намагався висвітлити це питання.

Зі здобуттям Україною незалежності відкрились можливості неупередженого комплексного вивчення «Галицького питання» у тому контексті, в якому воно стояло у 1920–30-ті роки. Серед сучасних українських дослідників можна відзначити праці М. Гетьманчука, О. Павлюка, О. Бетлій, О. Красівського, І. Васюти, З. Захожай, М. Литвина та ін².

Також до цього питання привернута увага і російських дослідників. Серед них можна відзначити праці В. Зубачевського та В. Савченка³.

Завдяки цим та іншим дослідженням було нагромаджено значний фактичний матеріал, визначено концептуальні підходи. Проте зовнішньополітичний курс УСРР у «галицькому питанні» розглядався лише як епізод радянської зовнішньої політики. На нашу думку, дослідника-

ми не врахована та самостійна роль, яку в цьому питанні намагалась відігравати УСРР і, зокрема, її дипломати і партійні лідери.

Під час Першої світової війни ідея національно-територіального розмежування у Європі набула особливої гостроти і актуальності. У цьому контексті постало питання і про долю Галичини, що на той час була у складі Австро-Угорщини. Головним претендентом на цю територію виступала Росія, яка намагалася завершити «справи великого князя Івана Калити», як було сказано у маніфесті головнокомандуючого російською армією великого князя Миколая Миколайовича⁴. Проте дві російські окупації (1914–1915, 1916–1917 рр.) так і не розв'язали даного питання на користь Росії.

Із загибеллю самодержавства і приходом до влади Тимчасового уряду Росія вже не могла ігнорувати гасла права націй на самовизначення, що вплинуло на долю частини Галичини, окуповану російськими військами. Відбулися деякі поступки у національному питанні. Але влітку 1917 р. Росія остаточно втратила Галичину і вже не могла проводити щодо неї активну політику.

У свою чергу правлячі кола Австро-Угорщини, що розвалювалася під тиском національно-визвольних рухів і поразок на фронтах, прийняли рішення про виділення українських земель в окремих Коронний край.

Після жовтня 1917 р., коли до влади у Росії прийшли більшовики, наріжним каменем радянської зовнішньої і національної політики стало те, що національні і територіальні проблеми розглядалися під кутом зору класової боротьби і світової революції. У цьому ключі знаменними є слова В. Леніна: «...Ми не гарантуємо нічого ні одній, ні другій нації, [...] через всі можливі шляхи йдемо до своєї класової мети»⁵.

У період 1917-1920 рр. більшовики активно користувалися цією формулою у боротьбі з національними рухами і національними державними утвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імперії. Не оминула цього і Україна, в якій більшовики лише з третьої спроби змогли утриматися при владі. Так, вже перший радянський уряд (Народний Секретаріат), що постав у грудні 1917 р. в Харкові, заявив, що буде «прагнути до створення таких умов, за яких весь український народ, що живе на Україні, в Галичині, Буковині і Угорщині, незалежно від кордонів, що його розділяє, міг би жити як єдине ціле»⁶.

Ця заява є важливою з огляду на те, що це було перше визнання з боку більшовиків існування єдиного українського народу від Карпат до Дону. До того ж, на VIII конференції РКП(б), що відбулася у грудні 1919 р. було підтверджено, що РКП(б) «стоїть на точці зору самостійності УСРР»⁷.

З початком радянсько-польської війни керівництво УСРР у своєму зверненні до робітників і селян оголосило Галичину частиною української національної території⁸ і, відповідно, мало власне бачення майбутньої долі цієї землі.

Напередодні війни, 26 лютого 1920 р. при ЦК РКП(б) було створено Галицьке бюро. 23 квітня 1920 р. у Києві на конференції галицьких і буковинських комуністів був обраний Галоргком при ЦК КП(б)У. Галоргком через Галбюро постійно інформував ЦК РКП(б) про становище в Галичині та Буковині. З наближенням Червоної армії до Галичини 8 липня 1920 р. у Харкові на спільному засіданні Галоргкому і Політбюро ЦК КП(б)У було створено Галицький революційний комітет (Галревком) на чолі з В. Затонським. По тому, як частини Червоної Армії наступали, Главревком переїхав до Тернополя, де проголосив на частині окупованої території Галичини незалежну Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР). Нове утворення мало стати плацдармом для поширення світової революції. Але поразка більшовиків у війні з Польщею призвела до ліквідації ГСРР (23 вересня 1920 р.). Хоча Галревком офіційно був розпущений, насправді він продовжував існувати і став у майбутньому одним з каменів спотикання у дипломатичних відносинах між Польщею та УСРР.

Під час мирних переговорів у Ризі радянська сторона обстоювала право Східної Галичини на самовизначення і після того, як Червона армія залишить її територію, наполягала на визнанні Польщею її незалежності. Особливо на цьому наполягав відряджений до Риги представник Галревкому М. Баран. Проте, наразившись на рішучий спротив поляків, радянські представники швидко погодилися на кордон, за яким Східна Галичина лишалась у межах Польщі.

Свідченням того, що більшовики не претендують на Галичину мало стати і те, що Комуністична партія Східної Галичини у 1921 р. була визнана частиною Комуністичної партії Польщі.

На нашу думку, таке «легковажне» ставлення більшовиків до кордонів пояснюється тим, що для них, на цьому етапі, вони виступали як символ фіксації межі просування радянської влади, а не природними і умотивованими межами держави.

Підписавши у березні 1921 р. Ризький мирний договір, радянські республіки визнали західний кордон по річці Збруч і відмовилися від «усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаному в статті II цього Договору»⁹. Більшовицьке керівництво примирилося з поразкою прямого експорту революції. Однак це означало не відмову від самої ідеї, а лише видозміну тактики щодо розвитку революційного руху. Віднині на перший план виступили заходи, пов'язані з використанням можливостей Комінтерну, місцевих комуністичних організацій, агентурної роботи розвідки, радянських дипломатичних установ тощо.

Під час переговорів у Ризі, коли стало зрозумілим, що УСРР матиме дипломатичні відносини з Польщею, постало питання про вироблення власного курсу щодо цієї країни. Член радянської делегації Є. Квірінг у своїх листах до Х. Раковського накреслив основні тези такої політики. Так, він зазначав: «Жодним чином ми не можемо залишитися байдужими до подальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині і Холмщини. УСРР стає природним політичним і культурним центром для мас українського селянства цих областей, що підпали під панську руку. Ми не можемо відмовитися від революційної роботи серед цих мас. Я вважаю, що створення самостійного посольства у Варшаві і консульств у Львові, Тернополі, Станіславі... сильно допоможе у цій роботі»¹⁰.

Далі він стверджував: «Відторгнення від УСРР значної частини Волині з українським населенням у декілька мільйонів душ і приєднання Східної Галичини до Польщі – ставлять перед нашою партією та урядом нові завдання: взяти під своє ідейне і організаційне керівництво революційний рух, який в результаті польської окупації буде неодмінно наростати у цих районах...» Говорячи про гасла, під якими має відбуватися революційний рух, Клірінг зазначав: «Гасла руху повинні бути спрощені і неодмінно пов'язані з національною свідомістю селянських мас: проти польського пана, за землю для українського

селянина, за владу рад, тобто українського селянства в ім'я об'єднання відторгнутих районів з УСРР, тобто в ім'я державного об'єднання всіх трудящих мас України і організації Галицької Радянської Соціалістичної Республіки. Національний момент повинен у всій агітації зайняти найпомітніше місце. Засоби боротьби – збройне повстання і, відповідно, організація ревкомів». У той же час він застерігав: «Але окупований район не може перемогти власними силами. Потрібно підтримку і її повинні дати ми... Вся справа, звичайно, в тому наскільки вдало обраний момент». Посилаючись на досвід під час Другої радянсько-української війни 1919 р. він стверджував: «...Ми повинні з відповідними корективами йти тепер тим же шляхом, яким ми йшли тоді»¹¹.

Забігаючи наперед, можна констатувати, що запропонована Клірінгом програма дій у «Задачах партії в окупованих Польщею українських районах» лягла в основу всієї наступної політики УСРР у галицькому питанні.

Як свідчать документи, відправним пунктом у виробленні нової політики стосовно Галичини стало проведене 27 грудня 1921 р. розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке розглянуло «Питання про Галичину». У доволі розгорнутій ухвалі були визначені такі принципові положення: у будь-які угоди з буржуазними угрупованнями не входить; не допускати в межі УСРР українські частини, дислоковані в Галичині, і вести серед них роботу; надавати матеріальну допомогу друкованим органам у Галичині тощо¹².

Таким чином, західноукраїнські землі стали важливим чинником радянсько-польських стосунків. Вони активно використовувалися для генерування комуністичних, прорадянських настроїв на теренах Польщі та протидії силам колишньої УНР.

Стратегічний напрям політики щодо західноукраїнських земель був фактично продовженням політики 1919–1920 рр., але в нових умовах.

Офіційно на міждержавному рівні радянська сторона не торкалася «галицького питання» аж до середини 1922 р., прагнучи не дратувати правлячі кола Польщі в умовах, коли відносини між сторонами і так були напруженими.

Як наслідок, було втрачено кілька сприятливих моментів для розв'язання східногалицького питання з урахуванням радянської по-

зиції. Найбільш сприятливим був момент напередодні проведення Генуезької конференції. Саме тоді позиція Польщі була найбільш вразливою. У той час Франція подала до реєстрації¹³ у Лізі Націй договір між Англією, Францією, Чехословаччиною, Румунією та Королівством СХС, підписаний у Севрі 10 липня 1920 р. про межі держав, що виникли на теренах Австро-Угорщини. 20 серпня 1920 р. цей договір підписав і представник Польщі. З тексту договору випливало, що Східна Галичина є окремим краєм, що межує з Румунією та Польщею. Юридично Польща зрікалася прав на Східну Галичину, визнаючи її окремішність. До того ж прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд-Джордж стояв на позиції розв'язання східногалицького питання шляхом самовизначення, як це було визначено країнами Антанти у їхньому рішенні 25 червня 1919 р.

Небезпека втрати Східної Галичини зчинила справжню бурю у польській пресі. Польський МЗС навіть намагався внести питання про Східну Галичину до розгляду на конференції в Генуї. Але побоювання Польщі виявились марними: великі держави переймалися на той час зовсім іншими питаннями. Радянська ж дипломатія вимагала міжнародного визнання радянських республік і налагодження антиверсальського співробітництва з Німеччиною.

Коли стало зрозумілим, що галицьке питання може бути вирішеним на користь Польщі, радянська сторона вдалася до рішучих дій. У межах другого дипломатичного наступу радянська влада вирішила порушити і галицьке питання¹⁴.

Позиція УСРР була викладена в дипломатичній ноті від 3 жовтня 1922 р. Підтвердивши готовність виконувати умови Ризького договору, уряд УСРР водночас заявив, що не буде вважати законним і обов'язковим жодне рішення, що торкається державного ладу Східної Галичини, яке буде прийняте без його участі і вільного волевиявлення галицьких українців¹⁵.

Поштовхом до цього стала ухвала сеймом 26 вересня 1922 р. з ініціативи міністра закордонних справ Г. Нарутовича закону про принципи воєводського самоуправління у Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах. Закон передбачав утворення воєводських сеймів з певними законодавчими правами, дозвіл на користування в органах адміністрації українською мовою, відкриття у Львові «русько-

го» університету. Будь-яку форму федеративного входження Східної Галичини до складу Польщі політики відкидали: «Коли ми говоримо про федерацію, то тим самим будемо змушені визнати, що ці території для нас чужі, принаймні є чимось відмінним від Польщі. А коли говоримо про приєднання, то ставимося до них як до того, що є польське або буде польське»¹⁶.

На основі цього закону у листопаді 1922 р. у Галичині мали бути проведені вибори до польського і місцевого сеймів.

Польський уряд вважав успішне проведення виборів у Галичині своїм головним завданням. Ю. Новак згодом написав у своїх спогадах: «Особливо важливою справою було спокійне проведення виборів у Східній Малопольщі. Якби вибори там були зірвані внаслідок терористичних заворушень, це могло б уже не тільки поставити під питання суверенітет Польщі над цією частиною держави, бо, власне, він уже був під питанням, але так його підкопати, що в результаті могло б дійти до втрати цих територій [...] Тому вирішення цього питання було найважливішим, якщо не єдиним, завданням кабінету»¹⁷.

Під час виборчої кампанії до польського сейму ситуація в Східній Галичині, яка була і до того вкрай складною, загострилася. «Саботажницький» рух українського населення, що почався наприкінці 1921 р. (підпалювання поміщицьких маєтків, майна польських колоністів, руйнування державних приміщень), з літа 1922 р. набув масового характеру. Для опанування цим рухом утворився ситуативний союз різнорідних сил: Українська військова організація (УВО) Є. Коновальця, уряд ЗУНР в екзилі на чолі з Є. Петрушевичем і спецслужб УСРР (зокрема Закордоту). Питання формування союзу і взаємодія його учасників залишаються відкритими. На основі джерельної бази можливо констатувати наступне: всі вище зазначені сили готували повстання з метою відірвати Східну Галичину від Польщі і вели переговори про взаємодію. Зокрема передбачалось задіяти загони УВО, інтерновані частини УГА в Чехословаччині (близько 10 тисяч), частину інтернованих у Польщі вояків Армії УНР, партизанські загони керовані Закордотом, збройні частини галичан у складі Червоної армії та українські політичні партії Галичини. Головним постачальником зброї виступав Закордот. Головну роль в об'єднанні цих сил відігра-

вало Повноважене представництво (посольство) УСРР у Варшаві, а персонально – О. Шумський, який вважав, що війна з Польщею неминуха і її треба підштовхнути. Крім того, вся підготовка тривала на тлі дипломатичного тиску з боку УСРР на Польщу – другий дипломатичний наступ, який був розроблений і впроваджувався радянськими дипломатами. Цікавим у діяльності Закордоту в Галичині є те, що він не використовував комуністичні гасла, а лише українські національні.

Упродовж 1922 р. на західноукраїнських землях здійснено низку саботажно-диверсійних актів, зокрема 38 на залізничному транспорті. Крім того були спалені військові склади і магазини біля Перемишля; на шляху Львів-Бібрка пошкоджено системи телеграфно-телефонного зв'язку, поруйновано залізничні станції, їхні окремі об'єкти в Сопотові, біля Кутів і в Городку, здійснено 8 спроб підризу залізничної колії, спалено приміщення поліції в Яворові, Городку, Угневі, Судовій Вишні. Цього ж року виконано 20 замахів на зрадників і польських посібників, 10 – на поліцейських та їхніх агентів, 7 – на польських військовиків¹⁸.

Влітку-восени 1922 р. сталося 2300 підпалів польських поміщицьких господарств, фільварків, інших об'єктів польської власності¹⁹.

За офіційними польськими повідомленнями у вересні 1922 р. було підпалено 77 урядових будинків і фільварків, пущено під укіс 6 поїздів, здійснено 7 нападів на великі телеграфні лінії²⁰.

Для підтримки діяльності партизанських груп у прикордонній смузі на території УСРР було розміщено десять таборів під виглядом сільськогосподарських підприємств (комун), створено запаси зброї, яка активно переправлялася в Галичину. До цих груп загальною чисельністю декілька тисяч чоловік добирали лише галичан, які у минулому служили в австро-угорській армії та в Українській Галицькій армії (УГА), переважно у кавалерії. Найвідомішим з них був загін (50 чол.) колишніх чотарів УГА Степана Мельничука, Петра Шеремети та Івана Цепка, який прийшов з території радянської України і здійснював рейд Тернопільщиною, аж поки не був розбитий польськими військами. Галревкомом і Закордот здійснювали координацію дій партизанських груп. Про цілеспрямованість таких акцій радянської сторони свідчить і розпорядження від 12 травня 1922 р. радянським розвідувальним органам: «1. Продовжувати і надалі підготовчу роботу. Здійснити

всі заходи, щоб апарат активної розвідки не розкладався. Визнати одним з завдань активної розвідки вияв настроїв місцевого населення і у випадку стихійного руху взяти на себе керівництво ним за згодою місцевих парторганів»²¹.

Події в Східній Галичині широко коментувалися пресою сусідніх країн. Так, у пресовому звіті уряду ЗУНР за час від 25 липня по 2 серпня 1922 р. повідомлялося про публікації на сторінках часопису «Вечірнє чеське слово» за 27 липня 1922 р. У публікації зазначалося, що виступи українців проти польського панування «перебирають форму партизанської війни», що «озброєні відділи галицьких повстанців підпалюють осідки польських колоністів, нищать залізниці і телеграфні проводи, мости і касарні [казарми. - Авт.] польської жандармерії, вбивають польських командантів, комісарів та інших», що «ціле українське населення підтримує цей рух»²².

Багатьох поляків у Східній Галичині охопила паніка. Преса ендеків біла на сполох, звинувачуючи уряд у бездіяльності і вимагаючи запровадження надзвичайного стану. Наприкінці жовтня ендеки розгорнули у Львові справжній терор проти українців. Сотні молодиків, озброєних кастетами, палицями і вогнепальною зброєю, нападали на українців і на своїх політичних супротивників. Вибухнули бомби у приміщеннях «Просвіти», Наукового товариства ім. Т.Шевченка та в Академічному домі у Львові, будинках української гімназії в Долині та товаристві «Сокіл» у Станіславі²³.

Польський уряд мобілізував усі сили для забезпечення виборів у Східній Галичині. Генералові Ю. Галлеру, армія якого в 1919 р. відіграла вирішальну роль в українсько-польській війні, були надані надзвичайні повноваження, до краю введено додаткові підрозділи військ і поліції, проведено масові арешти. Напередодні виборів газета «Свобода» писала, що арештовано близько 5 тис. українців, а після виборів вона повідомила, що число арештованих перевищило 10 тис.²⁴. За ґратами опинилися редактори газет «Діло» (Ф. Федорців), «Свобода» (М. Струтинський), «Земля і Воля» (А. Головка) та багато інших. До речі, остання газета таємно фінансувалася радянським урядом.

Загалом, протягом 1922 р. польська поліція затримала близько 20 тис. українців. За словами В. Мартинця, було «заарештовано весь ак-

тив УВО, що не встиг перебратися за кордон або укритися в краю. За цього удару УВО ще в 1923 р. не могла опам'ятатися»²⁵.

Важливою, з огляду на придушення руху в Галичині, стала операція польських спецслужб з викрадення і арешту командирів інтернованих частин УГА в Чехословаччині²⁶.

За допомогою військових і поліційних репресій генералові Ю. Галеру вдалося придушити партизанський і саботажницький рухи.

Крім того, Польща звернулася з низкою дипломатичних нот, у яких було викрито причетність радянської сторони до діяльності збройних груп на теренах Галичини (Ноти від 26 жовтня, 9 листопада, 27 листопада, 31 грудня 1922 р.)²⁷. У ноті від 27 листопада польський уряд гостро зреагував на назву Східна Галичина, яка використовувалась у радянській ноті, вважаючи це територіальною претензією. У ноті ця територія однозначно називається Східною Малопольщею, яка є невід'ємною частиною Польщі. І на ці території поширюється все польське законодавство, а мешканці є польськими громадянами²⁸.

У таких складних обставинах вибори до сейму і сенату Польщі відбулись відповідно 5 і 12 листопада 1922 р. У виборах до сейму взяло участь лише 38,2% виборців Східної Галичини, до сенату – 35,3%²⁹. У той час як в етнічно польських воєводствах голосувало від 68 до 87%³⁰.

Завдяки закону про воєводську автономію і проведення виборів польський уряд здійснив кроки, які фактично посприяли тому, аби Верховна рада Антанти вирішила питання Східної Галичини на користь Польщі.

Ще одним фактором, що посприяв реалізації планів Польщі стало завершення у вересні 1922 р. роботи по проведенню радянсько-польського кордону на місцевості. Наприкінці листопада лінія кордону була передана змішаній прикордонній комісії для охорони³¹.

Сприятливою для Польщі була і міжнародна ситуація. У листопаді 1922 р. у Великобританії на виборах перемогли консерватори, ставлення яких до Польщі було прихильнішим, ніж у лейбористів. Польський прем'єр-міністр В. Сікорський (став прем'єром 16 грудня 1922 р.) зробив усе можливе, щоб переконати новий англійський уряд у необхідності зміцнення «санітарного кордону», що мав відділяти Європу від Радянського Союзу.

12 лютого 1923 р. польський сейм у зверненні до західних держав поставив за вимогу узаконити умови Ризького договору від 18 березня 1921 р. як чинника «господарської і політичної необхідності, невідмінної умови стабільності в Європі». Водночас уряд В. Сікорського оголосив декларацію, в якій пообіцяв на підставі Конституції 1921 р. врегулювати відносини у Східній Галичині і захищати права місцевого українського населення. Цього було досить, щоб Рада послів Антанти в Парижі 19 березня 1923 р. надала Польщі всі юридичні права на володіння Східною Галичиною і офіційно визнала східні кордони Польської держави, встановлені Ризьким мирним договором.

Така наполеглива політика Польщі щодо Східної Галичини та інших українських земель має своє пояснення. Так, у документі «Загальні напрямки політики на східних кресах», що датований 7 квітня 1923 р., зазначається: «Для майбутньої могутності держави території східних воєводств мають вирішальне значення. Стосовно складного стратегічного і політичного становища вони мають суттєве значення для захисту держави у випадку війни з Росією. Без них при перенесенні східних кордонів до р. Німан і Буг доля майбутньої польсько-російської війни завжди вирішуватиметься в межах країни над Віслою. Роз'єднання Литви з Ковном і Росією, що означало позбавлення безпосереднього сусідства Німеччини і Росії, наявність сильних кордонів з нашою союзницею Румунією – особливо важливі факти, які пов'язані з остаточним рішенням щодо справи наших східних кордонів. У міжнародному аспекті воно свідчить про могутність Речі Посполитої та її історичну роль на Сході. У випадку перенесення кордону до лінії Керзона, Польща стає другорядною державою, позбавивши того впливу, який вона повинна мати як з огляду на історичні традиції, так і з перспективи розвитку і сучасного становища польського народу»³².

Після рішення Антанти від 15 березня 1923 р. більшовицьке керівництво різко змінило тактику. Зникла обережність у дипломатичних висловлюваннях щодо Східної Галичини і Польщі взагалі. Щодо оцінки подальшої радянської політики слухним є висновок Ю. Сливки: «Щодо міжнародного аспекту, то Сталін і його оточення силкувалися використати “українську карту”, зокрема факт окупації західно-українських земель іноземними державами, як один з дійових засобів

експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної й Західної Європи»³³.

У квітні 1923 р. питання про анексію Східної Галичини Польщею обговорювалося на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У та другій сесії ВУЦВК. Х. Раковський у своєму виступі на сесії вказав, що УСРР протестує проти насильства над населенням Східної Галичини, яке більше, ніж на три чверті, складається з українців. Він назвав приєднання Східної Галичини до Польщі актом насилля і додав: історія свідчить, що жоден акт насильства не буває довготривалим. А голова ВУЦВК Г. Петровський запевнив, що уряд УСРР протестуватиме проти окупації і буде «піднімати питання про вирішення східногалицької проблеми перед народами всього світу»³⁴.

Також голова раднаркому Раковський звернувся з дорученням до заступника наркому закордонних справ Яковлева визначити основні напрямки політики УСРР щодо Польщі. Той переадресував дане доручення Шумському, який уклав «Тези нашої політики щодо окупованих Польщею та Румунією українських областей» (17 травня 1923 р.), в яких, як писав сам Шумський, «накидав основні думки, що б дати більш-менш оформлений матеріал для обговорення цього питання на Політбюро»³⁵.

У своїх «Тезах...» Шумський висловив такі думки: 1) використувати політичну рівновагу, що встановилася в Європі; 2) вести нашу боротьбу з капіталістичними державами двома шляхами: зміцненням революційного робітничого руху всередині цих країн і підтримкою визвольного національного руху в колоніях і багатонаціональних державах; 3) використовувати український рух у Галичині, Волині, Холмщині, Підляшші (у Польщі), Буковині та Північній Бессарабії (у Румунії) з метою ослаблення цих прикордонних держав; 4) накреслити щодо цих областей і зростаючого в них національного руху певну політичну лінію і активно та послідовно її проводити; 5) не визнавати належності цих областей до Польщі та Румунії; 6) підтримувати боротьбу за створення «Галицько-Волинської держави», за умови її зовнішньополітичної орієнтації на УСРР; 7) підтримати приєднання українського руху на Волині, Холмщині та Підляшші до галицького, як найбільш організованого з метою «спільної боротьби проти Польщі»;

8) підтримати український рух у Буковині та Бессарабії з метою створення автономної української області в Румунії; 9) надавати українській еміграції з цих областей право притулку і створити на території УСРР центр цієї еміграції³⁶.

Під впливом нової радянської політики II з'їзд Комуністичної партії Польщі (КПП), що відбувся восени 1923 р., виступив на користь єдності українського і білоруського народів, розділених радянсько-польським кордоном. КПСГ була перейменована на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і її повноваження для діяльності було розширено на Волинь, Холмщину, Полісся. КПЗУ взяла курс на приєднання Західної України до УСРР³⁷. До її лав долучилось чимало колишніх вояків УСС, УГА, членів УВО. У конфіденційному документі від 20 серпня 1923 р. під грифом «Строго довірочно. По прочитанню знищити», адресованому Є. Петрушевичу, повідомлялося: «З усіх областей ВО (мається на увазі УВО – Авт.) приходять звіти про поширення акцій комуністів... В деяких центрах ВО перейшли найкращі члени в комуністичний табір»³⁸.

Питання східногалицької проблеми знайшло своє продовження у радянській зовнішній політиці і в 1924 р. Уряд СРСР порушив питання Східної Галичини на англо-радянській конференції, яка розпочала роботу в Лондоні 14 квітня 1924 р. Радянська сторона запропонувала «проводити політику перегляду державних кордонів на етнічній основі з застосуванням плебісциту у всіх випадках, коли це виявиться необхідним»³⁹. 12 серпня радянська делегація на конференції оголосила «Декларацію про Східну Галичину». У ній вказувалося, що РСФРР і УСРР у Ризі зберегли за Східною Галичиною право на національне самовизначення і відкидають рішення Ради Послів від 14 березня 1923 р.⁴⁰

У конгрес Комінтерну (червень-липень 1924 р.) визнав українське питання одним з найважливіших у Європі, а його розв'язання необхідним в інтересах пролетарської революції в Польщі, Румунії та Чехословаччині⁴¹.

Польський уряд гостро реагував на такі випадки радянської сторони. 23 серпня 1924 р. у меморандумі радянській стороні він звинуватив СРСР у тому, ніби його виступи за розв'язання «неіснуючого питання» про Східну Галичину суперечать тексту і духові Ризького

миру. Відповідаючи на польські звинувачення, радянська сторона надіслала Польщі 5 серпня і 2 вересня 1924 р. дві ноти. Так, у ноті від 5 серпня говорилося, що відмова від прав на територію за Ризьким договором, аж ніяк не означає, що доля населення Східної Галичини байдужа для УСРР. Держави, які підписали Версальський договір, порушили основний принцип своєї політики про вільне волевиявлення населення Східної Галичини, тому радянська сторона залишається у «порушеному питанні на своїй попередній точці зору»⁴². Стосовно Східної Галичини, у радянській ноті від 22 вересня 1924 р. зазначалося, що Союзний уряд не може визнати встановлений для цієї країни міжнародний статус, оскільки він був рішенням трьох держав без залучення до цього рішення уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік⁴³. Тому радянський уряд, говорилося у ноті, не може розглядати східногалицьке питання як внутрішню справу Польщі і бачить у ньому «невирішену остаточно міжнародну проблему»⁴⁴.

Крім дипломатичних заходів, радянська сторона продовжувала використовувати і інші засоби впливу на Польщу. До 1925 р. радянські спецслужби з активної розвідки продовжували перекидати на територію Волині і Галичини диверсійні загони, а революційно-терористична діяльність КПЗУ тривала до 1938 р.⁴⁵.

Упродовж наступних років, як свідчать документи, аж до 1933 р., політбюро ЦК КП(б)У неодноразово звертався до Москви щодо надання коштів на «українську» роботу в Польщі. У 1927 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович обґрунтовував ці потреби таким чином: «Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної державної підтримки з боку УСРР українського національного руху. Необхідно також забезпечити наш вплив через прихильні до нас місцеві культурно-просвітницькі, економічні українські організації в Польщі»⁴⁶.

Надалі вся «українська» робота в Галичині фактично припинилася. Голодомор 1932-1933 рр. остаточно розкрив очі українству за кордоном на те, чим є радянська влада. До того ж УСРР вже втратив будь-яку роль у проведенні політики щодо українства за її межами.

Таким чином, після поразки у війні з Польщею і укладення Ризького миру радянське керівництво взяло курс у межах реалізації ідеї сві-

тової революції на організацію широкомасштабної підривної роботи та території зарубіжних країн. Українська радянська дипломатія взяла найактивнішу участь в організації світової комуністичної революції, діючи у тісній співпраці з розвідувальними органами радянських республік, партійними спецслужбами і структурами Комінтерну. Симптоматично, що керівництво НКЗС УСРР і дипломатичний корпус мали прямий стосунок до структур Комінтерну, розвідувальних служб ВУНК-ДПУ, партійної спецслужби Закордоп, розвідувального управління РСЧА. Об'єктом особливої оперативної зацікавленості розвідслужб радянських республік була територія Польщі. У підривній діяльності повноважне представництво УСРР у Варшаві й українські радянські дипломати відігравали вагомий, а іноді й самостійну роль. Вони виступали координаторами антипольських заходів, надавали необхідну розвідувальну інформацію, прикривали нелегальну роботу спецслужб. Згодом, як згадував Г. Беседовський (повноважний представник СРСР у Варшаві) «політичну лінію» в Польщі визначав не НКЗС, а представник Комінтерну І. Уншліхт⁴⁷.

ПРИМІТКИ:

¹ Раковський Х. Анексія Східної Галичини й УСРР. – Харків, 1923.

² Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів, 1998; Він же. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). – Львів, 2008. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – №3–4; Бетлий Е. Западноукраинская Народная Республика в центральноевропейском контексте // Европа [Журнал Польського інститута міжнародних дел]. – 2004. – Т. 4. – №3 (12); Красівський О. Східна Галичина й Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998; Він же. Польсько-українські відносини в Східній Галичині в контексті польської національної політики (1918–1923 рр.). – К., 1999; Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів, 2006; Захожай З. В. Документи ЦДАГО України про політику більшовицького керівництва щодо західноукраїнських земель (1921–1939 рр.) // Архіви України – 2000. – №4–6; Литвин М. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.

³ Зубачевский В. А. Политика России в отношении восточной части Центральной Европы (1917–1923 гг): Геополитический аспект. – Омськ, 2005; Савченко В. Восточнославянско-польское пограничье 1918–1921 гг.

(Етносоціальна ситуація і державно-політичне розмежування). – М., 1995; Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) // Отечественная история. – №2, 2004.

⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1923– Т.1. Доба Центральної Ради. – С. 6.

⁵ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення / Повне зібрання творів. – К., 1970. – Т. 25. – С. 276–277.

⁶ Никольников Г.Л. Брестский мир и Украина. – К., 1981. – С. 48.

⁷ Восьмая конференція РКП(б). Протоколи. Декабрь 1919 г. – М., 1961. – С. 13.

⁸ Документи і матеріали по історії радянсько-польських відносин / АН СРСР. Ін-т славянознавства і балканістики; в 12 т. – М., 1965. – Т.3. – С. 38. (далі ДМІСПО).

⁹ Traktat pokoju Polska a Rosją s Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później. – Warszawa, 2006. – S. 49.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.4, оп.1, спр.14, арк. 36–37.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.4, оп.1, спр.14, арк. 8–10.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1, оп.6, спр. 16, арк. 11–12.

¹³ Лише зареєстровані в Лізі націй договори набирали законної чинності.

¹⁴ За період 1921–1923 рр. українська радянська дипломатія провела два дипломатичні наступи проти Польщі. Перший у березні–грудні 1921 р., другий – влітку 1922 – навесні 1923 рр. Докладніше див.: Гісем О. Перший дипломатичний наступ УСРР на Польщу (1921 р.) / Наукові записки. 36. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2005 – Т.11. Він же. Дипломатичний наступ УСРР на Польщу в другій половині 1922 – на початку 1923 рр. / Пам'ять століть. – 2005. – № 6.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.4, оп.1, спр.591, арк. 197–197а.

¹⁶ Цит. за Гетьманчук М.П. Українське питання. – С. 140.

¹⁷ Nowak J. Wspomnienia z ławy rządowej. Kraków, 1938. – S. 80–81.

¹⁸ Український революціонер. Рік І. Ч. 4. – 1 листопада 1926. – С. 1–2; Рік ІІ. Ч. 1(7). – 13 лютого 1927. – С. 2–3.

¹⁹ Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994. – С. 40–41.

²⁰ Вісті. – 3 листопада 1922 р. – № 248.

²¹ Цит. за Улунян А.А. Коминтерн і геополітика: балканський рубіж, 1919–1938 гг. – М., 1997. – С. 69; Национальный вопрос на Балканах через

призму мирової революції: В документах центральних російських архівів початку-середини 1920-х років. В 2 частинах. – М., 2000. – Ч.1: май 1922 г. – май 1924 г. – С. 17–18.

²² ЦДАГО України, ф. 269. – Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є. Петрушевича.

²³ Діло. – 1922. – 24, 29 вересня; Свобода – Львів, 1922. – 1 жовтня.

²⁴ Свобода. – 1922. – 5, 11 листопада.

²⁵ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організаційного націоналізму. – Вінніпег, 1949. – С. 53.

²⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України). – Ф.5, спр. 59881, том 27, арк. 323–324.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.67, оп.1, спр.2, арк. 163–165, 162, 166–168.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.67, оп.1, спр.2, арк. 166–167.

²⁹ Підраховано за: Rzeressy T. i W. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1922–1927. Poznan, 1923. – S. 298–325, 404–415 (підрахунки зроблено за територією виборчих округів № 48–55, без урахування Бжозувського і Кросненського повітів, де більшість становило польське населення).

³⁰ Там само. – С. 476–477.

³¹ Змішана радянсько-польська прикордонна комісія встановила 2280 стовпів на лінії кордону загальною довжиною 1412,2 км. ДМИСПО. – Т.4. – С. 192.

³² Цит. за Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблема взаємовідносин. – К., 1998. – С. 257.

³³ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість. Державність. – Львів, 1997. – Вип. 3-4. – С.7–8.

³⁴ Вісті ВУЦВК. – 14 квітня 1923 р. – № 79.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.4, оп.1, спр.615, арк. 46.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.4, оп.1, спр.615, арк. 47–48.

³⁷ Волянук М., Маланчук В. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. – Львів, 1960. – С. 144.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 269. – Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є. Петрушевича.

³⁹ ДВП ССРСР. – Т. 7. – С. 197–198.

⁴⁰ ДВП ССРСР. – Т. 7. – С. 423.

⁴¹ Волянук М., Маланчук В. Поширення марксистсько-ленінських ідей... – С. 144–145.

⁴² ДВП ССРСР. – Т. 7. – С. 444–446.

⁴³ ДВП СССР. – Т. 7. – С. 467–468.

⁴⁴ ДВП СССР. – Т. 7. – С. 468.

⁴⁵ Тарас А. Е. Анатомия ненависти (Русско-польские конфликты в XVIII-XX вв.). – Минск, 2008. – С. 502–524; Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений 1923–1944 гг. // РАН. Ин-т славяноведения и балканистики и др. / ред. И. И. Костюшко. – М., 1997.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1, оп.16, спр. 13, арк. 137

⁴⁷ Biesiedowski G. Z. Pamiętniki dyplomaty sowieckiego. – Katowice, 1929. – S. 51.

Поліна ФЕДОРЕНКО

ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ
ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ
(на прикладі Житомирської дієцезії)

Римо-Католицька Церква (РКЦ) належить до Церков, що здавна існували на українських землях. Однак після поділів Речі Посполитої російська влада почала позиціонувати її як інституцію, а відтак, і віру, силоміць насаджувану українському народу. У часи більшовицького урядування РКЦ переслідувалася жорстокіше, ніж будь-коли: була повністю зруйнована ієрархічна структура Церкви, а більшість священиків загинула мученицькою смертю.

Основною метою цього дослідження є висвітлення політики більшовицької влади щодо РКЦ у першій половині 1920-х рр., зокрема на прикладі Житомирської дієцезії. Нашими головними завданнями є встановлення засад антирелігійної політики, висвітлення перших репресивних заходів проти римо-католицького духовенства і визначення основних форм репресій, які здійснювалися з метою внутрішнього розладу і компрометації Церкви.

Функціонування РКЦ в умовах радянської дійсності досліджували як українські історики – Н. Рубльова¹, Т. І. Єременко², І. Т. Лісевич³, Г. Стронський⁴, так і польські – М. Токажевський⁵, Ф. Шнарбаховський⁶, Л. Краєвський⁷, А. Около-Кулак⁸, А. Вішневський⁹, о. Р. Дзвонковський¹⁰, М. Іванов¹¹, Я. М. Купчак¹². Джерелами нашого дослідження є архівні документи тогочасних органів державної влади, спецслужб, дипломатичних відомств, що зберігаються у центральних та обласних архівах України, а також Російської Федерації та Польщі¹³.

Ідеологічна і законодавча база антирелігійної політики

Антирелігійна ідеологія поряд з розробленою законодавчою системою були міцним фундаментом для впровадження у життя більшовицької політики щодо релігії. Творцем антирелігійної ідеології більшовиків був, як усім відомо, В. І. Ленін, який перетворив загальновідомий вислів Карла Маркса «Релігія – це опіум для народу»¹⁴ на ідеологічне кліше радянської пропаганди. Ленін писав, що всі сучасні релігії та Церкви є органами буржуазної реакції, які служать їй захистом, а також експлуатацією й одурманенням робітничого класу¹⁵. «Ми повинні боротися з релігією»¹⁶, – наголошував Ленін у своїй праці «Про ставлення робітничої партії до релігії», визначаючи релігію як «попівщину», «хвору фантазію», «виверти філософського ідеалізму», «непридатний продукт непридатного суспільного ладу», «духовну сивуху», «один із видів духовного гніту» тощо¹⁷. Загальнопартійною нагальною справою була боротьба з культами, і зброєю цієї боротьби стала матеріалістична філософія¹⁸.

Численні більшовицькі публікації і газети, які видавалися мільйонними накладками, повторювали антирелігійні гасла. Наслідуючи Леніна, цим гаслам надавали щораз більш простацький, брутальний і образливий для віруючих характер. Віра і релігійні практики вважалися не тільки не сумісними з наукою, але і шкідливими для неї. Крім того, оголошувалося, що релігія є головною перешкодою на шляху реалізації нового устрою. «Релігія і комунізм не сумісні ані теоретично, ані практично», – писали у 1925 р. відомі ідеологи комунізму Микола Бухарін і Євген Преображенський у своїй «Азбуці комунізму»¹⁹, додаючи, що боротьба з релігією має два напрями: по-перше, знищення Церкви і, по-друге, викорінення релігійних забобон у масах²⁰. Отже, як бачимо, більшовицька ідеологія була покликана до боротьби з будь-якими релігіями і з релігійністю як такою.

На початку своєї діяльності більшовики не проголошували, що їхньою метою є знищення релігії, і навпаки виявляли толерантність. Навіть наприкінці 20-х років Сталін у інтерв'ю з американською делегацією казав, що партія є нейтральною до релігії, хоча партія й вестиме пропаганду проти релігійних забобонів²¹. Варто звернути увагу на те,

що масові арешти духовенства різних конфесій, а пізніше і розстріли, ліквідація місць релігійного культу завжди супроводжувались офіційними запевненнями про цілковиту свободу релігії в СРСР. У більшості атеїстичних публікаціях наголошувалось, що СРСР це «найвільніша» держава у питаннях віровизнання²². Утім, одночасно зі свободою віровизнання існувала і свобода антирелігійної пропаганди, яка мала на меті ліквідацію «релігійних забобонів».

Для боротьби з релігією, окрім ідеології, у більшовиків існувало відповідне законодавство, фундамент для послаблення Церкви був закладений першими декретами більшовицької влади. «Декретом про землю», від 27 жовтня 1917 р., ліквідовувалась приватна власність на землю, її оголошували «всенародним надбанням». Як результат, будь-які церковні організації, а серед них і РКЦ, втрачали право на земельні володіння²³. Хоча РКЦ в Україні після багаторазових експропріацій у ХІХ ст. і так не належала до найбільших землевласників, проте прибутки від землі, якою вона володіла, до революції забезпечували добробут духовенства і стабільну діяльність католицьких добродійних і релігійно-просвітницьких організацій²⁴.

Наступний акт РНК РСФРР, «Декларація прав народів Росії» від 2 листопада 1917 р., скасовував національні та національно-релігійні привілеї й обмеження²⁵. Ним вирішувалась давня проблема нерівноправного становища РКЦ на територіях колишньої Російської імперії. Проте, треба згадати, що ще уряд Керенського своїм розпорядженням проголосив рівноправність усіх віросповідань і Церков, тому декларація більшовиків не була чимось новим для РКЦ.

Указ «Про свободу совісті, церковні та релігійні громади» безпосередньо стосувався релігії і Церкви²⁶. Він з'явився 23 січня 1918 р. і пізніше був внесений до першої конституції РСФРР як тринадцята стаття, за якою гарантувалось право населення на свободу совісті, а також релігійну й антирелігійну пропаганду²⁷. Невдовзі життя показало, що цим указом відкривалося широке поле для переслідувань Церкви. Указ проголошував свободу совісті та рівноправність громадян, які можуть сповідувати будь-яку релігію чи не сповідати жодної²⁸. Згідно з ним, церковні інституції не мають права володіти приватною власністю, а духовенство втрачало статус юридичної особи²⁹, тобто за-

раховувалося до т. зв. лишенців, осіб, позбавлених виборчих та інших прав. Церква відокремлювалась від держави, а школа – від Церкви. Викладання релігійних віровчень в усіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах не допускалося³⁰.

Крім урядових постанов і указів, радянські установи зайнялися розробкою і подальшою реалізацією різноманітних інструкцій, що мали силу не меншу, ніж закон, зате були позбавлені декларативного лібералізму. Так, підписана 24 серпня 1918 р. наркомом юстиції РСФРР Д. І. Курським інструкція про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви відбирала й ті доволі обмежені права і свободи, що надавалися віруючим і духовенству раніше. Згідно з цим документом, місцевим органам влади належало у стислі терміни здійснити ревізію церковного майна, виселити священиків з їхніх помешкань, припинити діяльність добродійних та освітніх установ та організацій при церквах³¹.

Оскільки Україна проголосила незалежність і мала власний уряд, то видані у Петрограді та Москві урядові постанови РСФРР не повинні були торкатися українських справ. Однак із вторгненням Червоної армії, в Україні почали насаджуватися більшовицькі закони. У січні 1919 р. урядом створеної у Харкові УСРР було видано указ про свободу совісті, текст якого майже дослівно повторював положення указ РСФРР³².

Обмеженням принципу свободи совісті та віросповідання була встановлена регламентація релігійних союзів указом ВЦВК від 3 серпня 1922 р.³³. В основі конфесійної організації лежала релігійна громада, яка могла існувати у формі локальної спільноти, але чисельністю не менше, ніж 50 осіб з місцевого населення. Вона могла діяти на підставі статуту, схема якого була попередньо надана вищою владою. Ці положення давали локальній організації незалежність від розпоряджень центральних чи дієцезіальних організації РКЦ. Нагляд над діяльністю союзів виконував Народний Комісаріат Внутрішніх Справ РСФРР. Проте згадані союзи «п'ятдесятки» не мали права використовувати культові об'єкти – костьоли чи церкви. Для цього група вірних з 20 людей, не володіючи статусом колективної організації, на підставі спеціальної петиції до влади мала отримати право оренди костьола і його власності. Підписи людей, які утворюють т. зв. двадцятку, робили їх особисто відповідальними за матеріальний стан костьола. Оскільки

костюли і предмети культу були свого часу одержавлені, вони могли бути доступними лише на підставі спеціальних угод між органом влади і церковним комітетом на чолі з церковною радою. «Двадцятки», крім того, мали право проведення зібрань і нарад у суто церковних справах. Склад «двадцятки» обов'язково мав бути затверджений владою, разом з тим влада залишала за собою право вилучати певних осіб з її складу. Не могли бути членами «двадцятки» особи позбавлені виборчих прав, а, отже – священики. Відтак, комітет мав право брати та звільняти з роботи священиків, хористів і сакристіаніна, яким відповідно видавали зарплатню. Від церковної нерухомості сплачувалися податки, а прибутки комітету могли походити тільки з грошових зборів з парафіян³⁴.

Це нововведення, яке суперечило всім церковним правилам організації життя парафії, викликало великий спротив з боку духовенства. На відмову реєструвати громади, влада почала замикати храми і навіть погрожувала передати їх у користування православним громадам, які вже були змушені зареєструватися. Не маючи іншого виходу, вища церковна влада РКЦ в СРСР погодилася на створення громад, що «керували» б парафією.

В Україні натомість існували не «двадцятки», а «п'ятдесятки», яким надавалось право винаймати костюл і ціле церковне майно на загальних підставах, прийнятих у СРСР. «П'ятдесятки» мали сплачувати податки за «сакральну територію і об'єкт». На початку 20-х років церковні комітети могли просити про певні пільги у сплаті, але у 30-х роках – не існувало вже жодних пільг. Невчасна сплата податку каралась різними санкціями, аж до закриття і передання костюлу на світські цілі: школу, клуб, бібліотеку чи склад³⁵.

Більшовицькі постанови суперечили сьомій статті Ризького мирного договору, укладеного у березні 1921 р. між урядами СРСР і Польщі³⁶. Обидві сторони брали на себе зобов'язання забезпечити росіянам, українцям і білорусам у Польщі та польському населенню в Україні, Білорусії та Росії вільний розвиток культури, мови, релігійного життя. Одночасно сторони домовилися, що Церкви і релігійні громади, до яких належать особи польської національності в Росії, Україні і Білорусії, мають право, у межах законодавства, самостійно влаштовувати своє внутрішнє церковне життя³⁷, а також володіти і користуватися

церковним майном, необхідним для здійснення релігійних обрядів³⁸. Також було домовлено, що сторони не мають право втручатися у справи релігійних громад на території іншої держави, що церковними колами Польщі розцінювалося як зрада української Полонії.

Як бачимо, попередньо згадані декрети порушували умови Ризького договору. Дуже часто духовенство зверталось до влади, посилаючись на сьому статтю договору, з вимогою не порушувати їхні права і повернути їм майно. Відповідь Відділу Культів Народного Комісаріату Юстиції надійшла 24 грудня 1921 р.:

1. «Декрет про відділення Церкви від держави виданий з метою регулювання державно-церковних стосунків усіх релігійних спільнот і разом з інструкцією Курського є обов'язковими законами у Росії, таким чином, Ризький трактат зовсім не послабить їхніх основних принципів, а тому католицькі церкви і релігійні громади на території СРСР підлягають загальним принципам радянської церковної політики і після укладання польсько-радянського трактату.

2. Католицькі святині віддаються у користування колективам вірян на тих самих підставах, що і святині інших конфесій.

3. Тому майно, конфісковане у РКЦ і релігійних громад, особливо муніципалізовані будинки, збудовані польським населенням, відчуженню на користь польської держави не підлягають»³⁹.

Ще одним каменем спотикання для священників у відносинах з більшовицькою владою була втрата юридичної сили церковних обрядів: вінчання, хрещення і соборування. Влада не лише монополізувала право на реєстрацію актів громадянського стану, відібравши у церкви ці функції, але й заборонила здійснювати відповідні релігійні обряди, поки факт народження, шлюбу і смерті не був зареєстрований у відділі РАГС. Заборона була закріплена у 1922 р. у статті № 123 Кримінального кодексу УСРР. Ця законодавча норма була скасована у 1927 р., проте впродовж п'яти років влада активно використовувала її для переслідування духовенства⁴⁰.

На початку 20-х років радянський держапарат стрімко розбудовувався: створювалися численні комісаріати, ради, комітети, комісії тощо. Було розроблено, зокрема, й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення Церкви від Держави. Видиму

частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР відділ з відокремлення Церкви від держави. До його повноважень належали: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, положень; контроль за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і Церкви; надання консультативної допомоги⁴¹. Цей відділ, більше відомий як «ліквідаційний», займався передусім широкомасштабним збором інформації про різні боки релігійного життя.

У жовтні 1922 р. ліквідаційний та його місцева мережа були передані у звітність Наркомату внутрішніх справ УСРР. Вивчення релігійної ситуації в Україні робилося відкрито й офіційно шляхом реєстрації релігійних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних об'єднань, заяв та скарг громадян, складання угод про передачу храмів у користування вірним тощо⁴².

Протягом 20-х, а пізніше і 30-х років, більшовицька влада використовувала різноманітні звинувачення для переслідування духовенства та вірян: від хуліганства до антидержавних злочинів. Покарання за порушення законодавства про свободу совісті варіювалися від примусових робіт до ув'язнення, від заслання до таборів до смертного вироку. Найчастіше священики потрапляли на лаву підсудних за ст. 54 КК УСРР⁴³ – «контрреволюційні злочини». Ця стаття передбачала серйозні покарання: засудження до максимального терміну ув'язнення (10 років) чи навіть розстріл.

Від самого початку більшовицька влада брутально втручалася у внутрішнє життя всіх Церков і конфесій. Проголошений у радянській конституції релігійний нейтралітет держави був цілковитою фікцією. Насправді радянська держава мала лише одну мету – абсолютний контроль над діяльністю Церкви та її пізнішу остаточну ліквідацію.

Перші репресії проти римсько-католицького духовенства

Репресії проти РКЦ виявилися у закритті храмів і арештах священиків. «Досконале» законодавство завжди мало відповідну статтю для тих чи інших «порушень». Перші репресії з'явилися відразу з появою

юридичних актів більшовицької держави. Так, коли на початку 1923 р. о. Владзімеж Гінофф у Бердичеві почав викладати релігію для трьохсот дітей, то дуже швидко в його домі з'явилися посланці Державного політичного управління (ДПУ) із заборонаю проводити заняття⁴⁴. Інший священик, о. Антоній Трачинський, був навіть заарештований на початку 1925 р. за катехізацію дітей і засуджений до семи місяців примусових робіт⁴⁵.

Після відмови вилучати коштовності з церков велика кількість як православного, так і католицького духовенства була заарештована чи репресована. Акція збору коштовностей була організована, як офіційно стверджувала влада, для боротьби з голодом на Поволжі та у Південній Україні. За чинення опору більшість священиків потрапила за ґрати, а частину було засуджено до страти. Про рішучість влади можемо судити з таємного листа В. І. Леніна до В. М. Молотова, у якому йшлося про необхідність застосовувати жорстокі репресії до духівництва. Ленін писав: «щоб не сталось, необхідно найшвидше провести вилучення церковних цінностей. [...] Чим більше представників реакційного духівництва і реакційної буржуазії вдасться нам розстріляти, тим краще. Саме зараз треба провчити цю публіку так, щоб на декілька десятиріч про жоден спротив вони не сміли і думати»⁴⁶. Як бачимо, влада тільки в офіційних паперах нікого не переслідувала і декларувала нейтральність до релігії, насправді прагнула знищити Церкву.

На всій території ССРР були поширені судові процеси проти католицьких священиків. Центральне місце у цій кампанії зайняв, поза сумнівом, гучний процес Могилевського архієпископа Яна Цепляка та ще чотирнадцяти священиків Петрограду, який відбувся у березні 1923 р. Причиною процесу стала відмова архієпископа видати владі костюльні коштовності. Крім того, архієпископ був звинувачений у нелегальних контактах з представниками польської влади, у проведенні антикомуністичної пропаганди, а також у відправленні богослужінь у місцях для того не призначених (у цей час через відмову віддати коштовності костюли були на деякий час закриті)⁴⁷. Архієпископ і о. Костянтин Будкевич були засуджені до смерті, решта священиків – до ув'язнення від трьох до десяти років. Завдяки втручанням Заходу, смертна кара для архієпископа Цепляка була замінена на десять років

ув'язнення, а пізніше, 9 квітня 1924 р., він виїхав за межі СРСР. Проте втручання Заходу не запобігло смертельному вироку для о. Костянтина, який був виконаний у ніч з 31 березня на 1 квітня 1923 р.⁴⁸ Інші священники були заслані до таборів. Вони стали католицькими «першовідкривачами» Соловків, так званих концентраційних таборів для «релігіозників». Цей судовий процес більшовицька влада використала для ліквідації ієрархії РКЦ в ССРР.

Масова еміграція священників, що були запідозрені у шпигунстві та загальній нелояльності до комуністичної влади, також руйнувала ієрархію РКЦ. Рятуючись від репресій, вони залишали свої парафії і виїжджали з Радянського Союзу до Польщі. Так, о. Калікаст Бутинець і о. Анджей Коберський були заарештовані 1920 (1921) р. за звинуваченням у приналежності до Польської організації військової (ПОВ)⁴⁹. Чимало арештів за звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Польщі було здійснено 4 листопада 1923 р. Зокрема, на теренах Житомирської дієцезії були заарештовані о. Ян Котвицький⁵⁰, о. Анджей Федукович⁵¹, о. Зигмунт Хмельницький⁵², о. Клеменс Словіковський⁵³, о. Октавіан Списацький⁵⁴, а також о. Антоній Трачинський⁵⁵. Вони були протримані у в'язниці до Різдва того ж року, а потім звільнені. Багато священників повертались з таких «короткотривалих» ув'язнень у стані фізичного та морального виснаження. За «шпигунство і контрреволюційну діяльність» були заарештовані о. Олександр Кучинський⁵⁶ і о. Василій Стисло⁵⁷.

З посиленням антирелігійної кампанії в СРСР влада прагнула організувати показові процеси, які можна було б використати як важливий елемент атеїстичної пропаганди. Тому, окрім традиційних звинувачень у шпигунстві на користь Польщі і антирадянській пропаганді, католицьких священників звинувачували ще й у насиллі, привласнюванні грошей парафіян, крадіжці, хабарництві⁵⁸.

Одним з найефективніших засобів атеїстичної пропаганди було примушення священників зрікатися свого сану, т. зв. апостазія, і публічно виголошувати антирелігійні заклики. Для цього ДПУ, як головне джерело примусу, не перебирало засобами: лякали тривалими ув'язненнями, можливістю репресій проти родичів, застосуванням безпосереднього фізичного тиску, а найчастіше – погрозами анонімного

вбивства. Тиск на священників був таким сильним, що часто призводив до трагедій⁵⁹. Найвідоміший випадок – це смерть 4 березня 1925 р. о. Анджая Федуковича, священника Житомирського кафедрального храму, який після перебування у в'язниці ДПУ повернувся до Житомира з порушеною психікою і зчинив акт самоспалення, про що йтиметься нижче.

Агенти ДПУ змушували священників підписувати різноманітні заяви, в яких вони виступали на боці радянської влади, засуджували інших священників за антирадянську і шпигунську діяльність на користь Польщі. Такі листи «написали», зокрема, вищезгаданий о. Анджай Федукович, за ним «у підтримку» о. Юзеф Крушинський з Тираспільської дієцезії, о. Казимир Натовський з Кам'янець-Подільської дієцезії. Наостанок агентам ДПУ вдалось морально зламати найбільш шанованого священника з Києва – о. Юзефа Жмигродзького, настоятеля парафії св. Миколая. У 1925 р. він, під тиском ДПУ, підписав заяву з посиланням на листи вищезгаданих священників, в якій звинувачував польське духовництво у антирадянській діяльності, а також виразив свою лояльність до більшовицької влади⁶⁰. Ця заява була опублікована у польськомовній газеті «Серп» 26 квітня 1925 р. під заголовком протесту проти втручання священників у політику⁶¹.

Крім духовенства, об'єктом переслідування були різноманітні церковні спільноти мирян: від Розарієвих кіл до Третього світського ордену «Терціарів». Після прийняття указу про відділення Церкви від держави їхня діяльність була поставлена поза законом. Влада поширювала указ і на діяльність добровільних католицьких організацій. Об'єднання груп з метою покращення виконання релігійних практик, а також для надання допомоги й освіти незаможним католикам прирівнювалось до контрреволюційної діяльності. Була заборонена діяльність Згромаджень Дітей Марії, Братства Святого Розарію, Братства Святого Скапулярію, Згромадження Братів і Сестер Терціарів. В Україні та Білорусі навіть організовувались масові кампанії «викриття і знищення» цих католицьких спільнот. Одними з найбільш переслідуваних були члени Кола Святого Розарію, вони та їхня діяльність вважалась загрозою для проведення політики атеїстичного виховання молодого покоління. Члени Згромадження Братів і Сестер

Терціарів також зазнавали репресій. Боротьба з ними відбувалась під гаслом «зламати спільний кулацько-терціарський фронт». Зрозуміло, що діяльність у цьому Згромадженні влада розцінювала не тільки як суто релігійну, але антидержавну і контрреволюційну, члени цих спільнот каралися аж до найвищої міри покарання (розстрілу). Звинувачення у таких випадках найчастіше звучало як ворожа шпигунська діяльність на користь «фашистської Польщі»⁶².

Згідно з оцінками науковців, перший період антирелігійних репресій в СРСР закінчився на межі 1922-1923 років. Антирелігійна кампанія, яка провадилась методами кривавого терору і фізичного переслідування, досить хаотична і стихійна, не принесла більшовицькій владі очікуваних результатів, тому саме у цей час посилюється антирелігійна пропаганда та безпосередні репресії.

Серед заарештованих у цей період священників Житомирської дієцезії, окрім згаданих, також був о. Юзеф Бенецький, настоятель нової парафії св. Ігнатія в Києві. Він був ув'язнений у 1921 р. за те, що відмовився видати владі інвентарні книги і цінні церковні предмети⁶³. У 1924 р. був заарештований на певний час о. Францішек Буяльський⁶⁴, а о. Броніслав Ярошинський, який служив у відомому монастирі Ордену босих кармелітів у Бердичеві, неодноразово викликався до ДПУ в Харкові через зміст його проповідей⁶⁵. «Частим гостем» у в'язницях ДПУ був о. Юзеф Уляновський.

Як бачимо, у першій половині 1920-х років більшовицька влада почала застосовувати репресії проти католицького духовенства для боротьби з РКЦ. Використовувались різноманітні засоби для дискредитації духовенства у суспільстві. У більшості випадків священники звинувачувались у шпигунстві на користь Польщі, антирадянській пропаганді і контрреволюційній діяльності.

Справа о. Анджея Федуковича, настоятеля Житомирського кафедрального собору

Красномовним прикладом «доброї» організації боротьби з релігією є доля одного священника з кафедрального храму св. Софії у Житомирі – о. Анджея Федуковича. Його випадок сколихнув громаду Римо-Католицької Церкви в Україні.

Анджей Федукович народився 7 листопада 1875 р. у с. Денисово Деснянського повіту Віленської губернії, навчався у Житомирській духовній семінарії і Санкт-Петербурзькій імператорській римсько-католицькій духовній академії. У 1902 р. Анджей Федукович отримав священницький сан. У 1914 р. був призначений канцлером єпископської курії, а в 1917 р. став каноніком капітули Луцько-Житомирської дієцезії, віце-деканом та вікарієм храму св. Софії в Житомирі.

Постать цього священника привернула увагу комуністичної влади. Як вже згадувалось, 4 листопада 1923 р. він був заарештований разом з о. Яном Котвицьким та ще десятьма житомирцями, співробітниками губвідділу ДПУ УСРР, за звинуваченням у підтримці нелегальних зв'язків з Польщею і належності до таємної польської організації. Майже два місяці він перебував у Житомирському будинку примусових робіт і був звільнений тільки на Різдво 24 грудня 1923 р., у зв'язку з відсутністю доказів у його справі⁶⁶, а головно після згоди таємно співпрацювати з ДПУ. Інші звинувачені були звільнені 26 грудня 1923 р. за браком доказів⁶⁷.

За свідченнями консульських рапортів, о. Анджей Федукович під час ув'язнення перебував у жахливих умовах. За два місяці перебування п'ять тижнів його протримали у «одиночці», де з нього «вибивали» зізнання, морили голодом і холодом, використовували гіпнотичні засоби⁶⁸. Після звільнення священник був фізично і морально виснаженим. Польська влада почала клопотатися про його повернення до Польщі, щоб він міг відновити втрачене здоров'я. Єпископ Луцько-Житомирський Ігнатій Дуб-Дубовський написав листа (15 березня 1924 р.) отцю Анджею, у якому рекомендував йому вертатися до Польщі, проте священник не встиг скористатися цієї можливістю⁶⁹.

9 травня 1924 р. Анджей Федукович знову потрапив за ґрати Житомирської в'язниці, яка «славилась» жахливими способами «нагляду» за в'язнями. Наприклад, о. Анджея змушували цілу ніч перебувати у позиції стоячи тощо⁷⁰. 1 жовтня його передали у розпорядження Контррозвідувального відділу ДПУ УСРР в Харкові, де під впливом кількомісячних психічних і фізичних тортур слідчими Ушаковим і Соколовим, він підписав зізнання, що отримував шпигунські інструкції від польського консула в Києві⁷¹. Там же священник був змушений

підписати відкритий лист до Папи Римського Пія XI, датований 9 листопада 1924 р. і, звичайно, відредагований ДПУ. Спочатку лист був опублікований 10 листопада 1924 р. у Харкові в газеті «Комуніст», а пізніше – в багатьох інших радянських газетах. У ньому містилось твердження, що переслідування Католицької Церкви в ССРР не існує, а священники заарештовувались лише за звинуваченням у політичній діяльності і шпигунстві на користь Польщі. Також о. Анджей просив Папу вплинути на польський уряд, щоб той не втручався у внутрішні справи Католицької Церкви в Україні та не давав політичних завдань священникам.

О. Анджей був звільнений після 16 листопада 1924 р., коли цей матеріал спрямований на дискредитацію і внутрішній розкол РКЦ в Україні, був опублікований на сторінках радянської преси. Повернувшись до Житомира, священник уникав роботи в парафії і спілкування з колегами та віруючими⁷². Польська влада безрезультатно намагалась отримати дозвіл на повернення о. Анджея до Польщі. Після кількох місяців сильної депресії, як свідчать очевидці, вранці 4 березня 1925 р. о. Анджей Федуківич, зібравшись на скелю над р. Тетерів, облив себе бензином і підпалив, після чого вирушив у напрямку міста, де його зустріли парафіяни. На запитання, нащо він собі так учинив, він відповів: «Господь Христос терпів за гріхи людей, а я проти народу згрішив, тому мусив себе покарати»⁷³. Помер о. Анджей після декількох годин перебування у лікарні, де його висповідав вікарій о. Станіслав Яхневич.

Наступного дня, на похороні, прийшло багато священників та простих людей, які його не звинувачували, а, навпаки, вважали героєм і мучеником Церкви. Влада була здивована цим самогубством, але одразу перетрактувала його по-своєму. Так, у газетному повідомленні про причини самоспалення о. Анджея писалося: «попереднім слідством виявлено, що ксьондз Федуківич покінчив самогубством. ... Причина самогубства – переслідування з боку католицького духовенства, що оточувало Федуківича, у зв'язку з листом до папи римського. Федуківич останнім часом одержував погрозові листи»⁷⁴. Проте, як стверджував о. Станіслав Яхневич, який мешкав разом з ним, о. Анджей не отримував жодних листів після повернення з ув'язнення.

Ще довгий час радянська влада використовувала цей трагічний випадок у своїх цілях. Значення його смерті применшувалось і перекручувалось для потреб антирелігійної, зокрема антикатолицької, пропаганди. Проте, незважаючи на все це, пам'ять про о. Андея лишилась світлою: люди вважали його героєм і мучеником Церкви.

* * *

Отже, ставлення більшовицької влади щодо РКЦ ґрунтувалось на антирелігійній марксистсько-ленінській ідеології. Підвалини атеїстичної та антикатолицької політики були закладені ще у перших законодавчих актах радянської держави. У більшості випадків священиків звинувачували в антирадянській контрреволюційній діяльності, а також у шпигунстві на користь Польщі. Найчастішими покараннями були: заслання до таборів і заборонена діяльність різноманітних католицьких гуртків, оскільки вони стояли на заваді антирелігійній агітації та вихованню молодого покоління. Влада не шкодувала коштів і засобів для організації антирелігійної пропаганди, не обмежувалась масовою атеїзацією населення, вона вела і репресивні заходи, які на початку 19–20-х років не набрали ще таких обертів як пізніше. У цей період священики, зокрема Житомирської дієцезії, неодноразово заарештовувались і перебували у в'язницях місцевих губвідділів, де до них застосовувались як психічні, так і фізичні тортури. Проте у першій половині 19–20-х років переслідувана Церква зі зруйнованою ієрархічною системою та опустілими парафіями продовжувала існувати, незважаючи на безжальні засоби боротьби з нею.

ПРИМІТКИ:

¹ Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту». Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ – 1998 – №7/2(6/7) – С. 228–243; Антикостольна кампанія в УСРР причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ – 1999 – № 1/2 (10/11) – С. 388–405; Ліквідація в Україні ієрархи Римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ – 2000 – № 2/4 (13/15) – С. 311–330.

² Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр.

XX ст. – К., 1994.

³ Лісевич І. Т. Духовно спрагі: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. – К., 1997.

⁴ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки. – Тернопіль, 1992; Stroński H. Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // Więź (Warszawa). – 1993. – № 8. – S. 75–85; Стронський Г. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20-30-ті рр. // Людина і світ. – 1994. – № 3/4.

⁵ Tokarzewski Marian. Przyczynek do historii męczeństwa Kościoła Rzymsko-Katolickiego w diecezjach Kamienieckiej i Łucko-Żytomierskiej (1863-1930). – Kraków, 1995.

⁶ Sznarbaczowski Feliks ks. Początek i dzieje Rzymsko-Katolickiej Diecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej, w zarysie. – Warszawa, 1926.

⁷ Krajewski Lucjan ks. Jego Eksceleńcja Ks. Biskup Dr. Ignacy Dub-Dubowski i Jego działalność. – Łuck, 1924.

⁸ Około-Kułaк ks. dr. Bolszewizm a religia. – Warszawa, 1923; Około-Kułaк ks. dr. Ant.. Kościół w Rosji dawniej, obecnie i w przyszłości. – Kraków, 1928.

⁹ Wiśniewski Antoni. Stosunek Państwa do Kościoła w Z.S.R.R. – Wilno, 1938.

¹⁰ Dzwonkowski R. SAC. Kościół katolicki w ZSRR. 1917-1939: Zarys historii. - Lublin, 1997; Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR. 1917–1939: Martyrologium. – Lublin, 1998.

¹¹ Iwanow Mikołaj. Pierwszy naród ukarany: stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938). – Warszawa, 1991.

¹² Kupczak Janusz M. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. – Wrocław, 1994.

¹³ Влада і костьол в Радянській Україні, 1919-1937 рр.: Римо-Католицька Церква під репресивним тиском тоталітаризму: Збірник документів і матеріалів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / гол. ред. Ю. Данилюк. – 2003. – №2 (21). – Спецвипуск.; Polacy na Ukrainie: Zbór dokumentów / Pod red. S. Stępnia. - Przemyśl, 1998. - Cz. 1: Lata 1917-1939. – Т. I. ; Jaruzelski Jerzy. Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej: Stan Kościoła Rzymskokatolickiego na Ukrainie w latach 1922-1927 // Przegląd Wschodni: historia i współczesność polaków na Wschodzie. – Т. 2. – z. 2(6). – 1992/93. – S.435–464.

¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О религии. 2-е изд., доп. – М., 1983. – С. 8.

¹⁵ Kania Władysław. Bolszewizm i religia. – Rzym, 1945. – S. 33.

¹⁶ Ленин В. И. Повне зібрання творів. – К., 1971. – Т. 17. (березень 1908 р. –

червень 1909 р.) – С. 392.

¹⁷ Ленин В. И. О религии и Церкви. – М., 1966. – С. 142–143.

¹⁸ Там само. – С. 240.

¹⁹ Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Популярное объяснение программы Российской Коммунистической Партии Большевиков. // Электронні дані: <http://ua-left.narod.ru/buharin.htm>, відвідано 12.05.2007.

²⁰ Там само.

²¹ Kania Władysław. Bolszewizm i religia... – S. 35–36.

²² див. напр. Бонч-Бруевич В.Д. Свобода совести в СССР. // Вопросы истории религии и атеизма: сборник статей. – Т.2. – М., 1954. – С. 11–28.

²³ Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1. – С. 17.

²⁴ Влада і костюл в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-Католицька Церква під репресивним тиском тоталітаризму: Збірник документів і матеріалів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / гол. ред. Ю. Данилюк. - 2003. - №2 (21). – С. 26.

²⁵ Декреты Советской власти. – Т. 1. – С. 40.

²⁶ Там само. – С. 371-373.

²⁷ Dzwonkowski SAC Roman. Kościół Katolicki w ZSSR... – S. 65.

²⁸ Декреты Советской власти. – Т. 1. – С. 371.

²⁹ Там само. – С. 372.

³⁰ Там само.

³¹ Влада і костюл в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-Католицька Церква під репресивним тиском тоталітаризму: Збірник документів і матеріалів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ - 2003. - №2 (21).– С. 27–28.

³² Там само. – С. 28.

³³ Dzwonkowski SAC Roman. Kościół Katolicki w ZSSR... – S. 64.

³⁴ Kupczak Janusz M. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. – Wrocław, 1994. – S. 264.

³⁵ Kupczak Janusz M. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. – S. 265.

³⁶ Мирный договор между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей – с другой. 18 марта 1921 г., Рига // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1965. – Т. III. – апрель 1920г. – март 1921г. – С. 527–528.

³⁷ Там само. – С. 527.

³⁸ Там само. – С. 528.

³⁹ Цит. за: Iwanow M. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939... – S. 299–300.

⁴⁰ Влада і костюл в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-Католицька Церква під репресивним тиском тоталітаризму: Збірник документів і матеріалів

лів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ – 2003. – №2 (21). – С. 39.

⁴¹ Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 230.

⁴² Там само. – С. 230–231.

⁴³ Кримінальний кодекс УСРР зі змінами на 15 вересня 1935 р.: офіційний текст з додатком систематизованих матеріалів. – К., 1935. – С. 19–22.

⁴⁴ Kurczak Janusz M. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939... – S. 268.

⁴⁵ Dzwonkowski R. SAC. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR, 1917-1939: Martyrologium. - Lublin, 1998. – S. 486.

⁴⁶ Лист В. Леніна В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б) про необхідність застосування жорстоких репресій до духівництва, 19 березня 1922 р. // Документи трагічної історії України (1917-1927) / Редактор-упорядник П. П.Бачинський. – К., 1999. – С. 427, 430.

⁴⁷ Iwanow M. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939... – S. 318.

⁴⁸ Ostrowski Stanisław. Ś. p. Ksiądz Prałat Konstanty Budkiewicz na tle walki w obronie Kościoła Katolickiego i wiary świętej. – Warszawa, 1929. – S. 32–33.

⁴⁹ Dzwonkowski R. SAC. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR... – S. 186, 294.

⁵⁰ Там само. – S. 297.

⁵¹ Там само. – S. 227–230.

⁵² Там само. – S. 190.

⁵³ Там само. – S. 444.

⁵⁴ Там само. – S. 452.

⁵⁵ Там само. – S. 485–486.

⁵⁶ Там само. – S. 315–316.

⁵⁷ Там само. – S. 458–459.

⁵⁸ Iwanow M. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939. – S. 318.

⁵⁹ Там само. – S. 324.

⁶⁰ Dzwonkowski R. SAC. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR. – S. 534; Kurczak Janusz M. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. – S. 284.

⁶¹ Лист отця Жмигродзького див. Skalski Teofil, ks. Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900 -1932: Wspomnienia. / Opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór анексів і фотографії - ks. Józef Wołczański. – Lublin; Rzym; Lwów, 1995. – S. 409–410.

⁶² Iwanow M. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939... – S. 325–326.

⁶³ Dzwonkowski R. SAC. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR... – S. 162.

⁶⁴ Там само. – S. 183.

⁶⁵ Там само. – С. 264.

⁶⁶ Постанова Волинського губвідділу ДПУ УСРР про зміну запобіжних заходів щодо ксьондза А. Федуковича. 24 грудня 1923 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №2 (21). – С. 85.

⁶⁷ Постанова Волинського губвідділу ДПУ УСРР про припинення слідства у справі ксьондза А. Федуковича. 26 грудня 1923 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №2 (21). – С. 85–87.

⁶⁸ Aide Memoire w sprawie ks. Fedukowicza, 20 XI 1924. // Przegląd Wschodni. – Т. 2. – з. 2(6). – 1992/93. – С. 451.

⁶⁹ Там само. – С. 451.

⁷⁰ Там само. – С. 451.

⁷¹ Dzwonkowski R. SAC. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR. – С. 228.

⁷² Skalski Teofil, ks. Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900-1932: Wspomnienia. – С. 234–235.

⁷³ Там само. – С. 236–237.

⁷⁴ Газетне повідомлення про самоспалення ксьондза А. Федуковича. 12 березня 1925 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №2 (21). – С. 102.

Генрік ПОЛЄТАЄВ

ПОЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Найбільша кількість польських поселень знаходиться в центральних і південно-західних районах Житомирщини (Баранівський, Романівський, Червоноармійський, Новоград-Волинський райони). Дослідження історії польських поселень північних і північно-східних районів області ускладнене через їхню належність у минулому до різних адміністративно-територіальних одиниць.

Метою дослідження є охарактеризувати процес переселення поляків на Волинь від кінця XVIII – до початку XX століття, з'ясувати особливості їхнього розселення, господарського та духовного життя, вплив на соціально-економічний та культурний розвиток регіону.

Житомирщина – батьківщина значної кількості поляків в Україні. В останні десятиліття інтерес цієї групи до історії та культури польського народу, історії малої батьківщини Волині та місця і ролі поляків у краї постійно зростає. Українські і польські дослідники теж не оминають це питання, результатом чого є їхні наукові розвідки і праці. І. Лісевич та В. Надольська займалися питання походження польської національної меншини¹. В. Павлюк розкриває в своїх статтях вплив магнатських родів Волині на соціально-економічне і культурно-просвітницьке життя краю².

Працям істориків, які досліджували більшовицьку модернізацію суспільства Східної Волині, і Житомирщини зокрема, була властива ідеалізація радянської системи поруч із замовчуванням соціальних деформацій, зумовлених колективізацією і голодомором. Проте інформація про післяреволюційне життя населення Житомирської області, подана у енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл УРСР», виявилася для нас корисною³.

Полеміку щодо місця, ролі і значення колишніх східних володінь Польської держави ведуть такі сучасні польські історики, як: Збігнев

Фраз, Леопольд Смолка, Міхал Ягелло, Тадеуш Еберхардт, адже саме на кресах виник міф про польського рицаря з Дикого Поля («polskiego guscerza z Dzikich Pól»)⁴. У сучасній польській історіографії досліджуються питання історії України після другого польського національно-повстання 1863 року⁵.

Аналіз чисельності польського населення у селах і містах області, здійснений на основі статистичних матеріалів від початку XIX століття до сучасного періоду, дозволяє нам виокремити у кожному районі Житомирської області низку сіл, що історично були засновані вихідцями з Польщі і населення яких до сьогодні залишається польським.

Чисельність осіб польської національності за останні тридцять років змінювалася таким чином: у 1979 році в області мешкало 82429 поляків, у 1989 році – 69413, і зрештою станом на 5 грудня 2001 року – 49046. Дані про національний склад населення області за підсумками перепису 2001 року виглядають так: українців – 90,3% від загальної кількості населення, росіян – 5%, поляків – 3,5%, білорусів – 0,4% і євреїв – 0,2%⁶.

Станом на 2001 у м. Житомир проживало 13894 поляки (4,9% до всього населення), у м. Бердичів – 4125 поляки (4,7%), у м. Коростень – 990 (1,5%), у м. Новоград-Волинський – 2427 (4,3%)⁷.

У роботі досліджено міграційно-колонізаційні впливи, що поширювалися спочатку з території Речі Посполитої, пізніше з Царства Польського, на Волинь і Полісся. Автором було розглянуто заснування та історію польських поселень на території Житомирщини, подано чисельність населення та проаналізовано його основні заняття на різних історичних етапах. Робота написана на основі широкого кола архівних матеріалів, систематичних географічних і територіально-адміністративних довідників. Ці матеріали були введені в науковий обіг вперше.

Хронологічні межі явища, що отримало в історіографії назву «польської колонізації Сходу», можна умовно обмежити часом від прийняття Люблінської унії до початку Першої світової війни.

Можна виокремити такі етапи польської колонізації:

I етап – від 1569 до 1772 року. Найбільша група переселенців цього періоду – шляхта, а також селяни. У цей час виникає поняття «кресів»⁸.

II етап – від третього поділу Речі Посполитої (1795 рік) до тридцятих років XIX століття. В основному переселенцями були селяни і робітники, які засновували нові скляні гуті, поташні, смолярні. Вони поєднували робітничу працю із веденням сільського господарства.

III етап – друга половина XIX – початок XX століття. Селяни-переселенці, вихідці з Королівства Польського і західних земель Білорусі, прибували в губернію в пошуках вільної землі. Поширеним явищем було декларативне прийняття православ'я задля отримання права володіння землею із пізнішим поверненням до сповідання християнства римо-католицького зразку.

Про посилення польського впливу свідчить поширення офіційної польської мови діловодства та практик мішаних шлюбів між представниками місцевої та коронної аристократії, що розпочалося за правління Ягайла. Водночас руська шляхта Волині була зобов'язана визнати над собою владу монарха Речі Посполитої.

Після Люблінської унії 1569 року король почав широко наділяти шляхту землями з українських володінь. Особи, які отримували від короля землі, нерідко переселяли туди частину мешканців з Корони Польської, обіцяючи таким колоністам особливі привілеї в Україні. Такі землі проголошувалися вільними від будь-яких податків чи зборів строком від двадцяти до сорока років – це залежало від якості землі й віддаленості поселення – слободи засновувалися на них за правом *jure teutonicum*⁹. У цей час формується інститут так званої ходячкової шляхти з осадників незможних шляхетських родів. Вони отримували посади війтів у заснованих поселеннях. Така практика сприяла зміцненню влади місцевої шляхти і перетворювала її на представників королівської влади. Процеси взаємної асиміляції новоприбулого і місцевого населення, що відбувалися протягом XVI – XVII століть, безумовно сприяли налагодженню торгівлі й розвитку ремесел у краї. Мазурські ремісники традиційно спеціалізувалися на виробленні поташу, також розвивалися торф'яні і складувні промисли.

Наступним кроком в освоєнні земель Волині, Поділля і Київщини стали заходи короля Яна Собеського і його наступників Стефана Баторія і Зигмунда III Вази. Починаючи з 1680-х років польські королі особливо піклувалися про заселення даної території вірними і слух-

няними людьми. Так, значних зусиль було докладено для поширення тут християнства римо-католицького обряду. Їхня політика сприяла масовим переселенням, а найбільшу частку переселенців складали селяни-хлібороби¹⁰.

Після Другого і Третього поділів Речі Посполитої більша частина території Волині перейшла під владу російського імператора. Утворена у 1796 році Волинська губернія була поділена за загальноімперським зразком на повіти, стани і волості¹¹. У період 1795–1831 років імператори Павло I і Олександр I наблизили до себе деяких представників польських магнатських родів. Зокрема, відомий меценат мистецтв граф Ілінський був призначений цивільним губернатором Волині. Йому особисто належала ціла Романівська волость, разом із містечком Довбиш¹².

Дослідники польської колонізації відзначають, що подальша боротьба поляків за свої економічні і національні права, у тому числі і повстання 1864 року, була спрямована на повернення старих прав і вольностей, зокрема тих, що були втрачені безземельною шляхтою¹³. Запровадження аграрної реформи створило передумови для формування нового типу землеволодіння у селі. На Правобережній Україні процес виділення приватних селянських господарств мав низку особливостей. Так, реквізовані маєтки, які належали учасникам польського повстання 1864 року, цілком або частинами передавалися у володіння новим власникам.

У середині XIX ст. за ініціативи Київського генерал-губернатора Бібікова було проведено ревізію всіх дворянських родів Київщини, Волині і Поділля. Її наслідком стало позбавлення шляхетських прав і привілеїв шістдесяті чотирьох тисяч осіб¹⁴. Їх було вписано до міщанських (якщо особою було підтвержене право володіння нерухомістю у межах міста) або селянських реєстрів. Таким чином, інститут містечкової шляхти припинив своє існування. Нові умови поставили цих людей перед необхідністю обрати ремесло чи вести власне господарство.

У дореволюційній і радянській історичній літературі наголошувалося на тому, що основною причиною переселення поляків в Україну була політика «колонізації та окатоличення українського народу з

боку шляхетської Польщі». Ця теорія, як і теорія насильницького переселення, не знайшли свого підтвердження. Історія польського осадництва на територіях сучасної України пов'язана із закономірними процесами внутрішнього руху і зміни чисельності населення всередині Польської держави.

На наш погляд, головною причиною польської колонізації було безземелля в Польщі та наявність вільних неосвоєних земель в Україні. Заохочуючи переселення, Олександр I віддав розпорядження для створення «слобод» на території усіх губерній європейської частини Російської імперії, і зокрема на землях Київської і Волинської губерній. Причиною переселення незначної частини поляків було бажання деяких землевласників (поляків або полонізованої української шляхти) мати при своєму дворі вчителів, лікарів, священників та добре вишколену прислугу з Польщі (при дворі графа Іллінського в 1809 році перебувало 328 осіб, серед яких були мажордами, управителі, прислуга, лісники, садівники, музиканти та інші)¹⁵.

З середини XIX століття спостерігається ще одна тенденція – переселення поляків у «польські села» з інших місць України, що сприяло утворенню компактних польських поселень на території сучасної Житомирщини. Цей процес був пов'язаний з поширенням системи хуторів.

Після маніфесту про скасування кріпацтва однодворці та вільні люди, яких на Волині на 1861 рік налічувалось відповідно 46405 та 16081 осіб, отримали змогу бути не орендарями, а власниками земель¹⁶. Поміщики, спираючись на наказ Олександра II від 10 грудня 1865 р., що заборонив полякам купувати землі, ставили вільних орендарів в економічну залежність, підвищуючи плату за оренду, або відмовляли в ній¹⁷. Шляхта, не підтверджена у дворянстві і названа однодворцями чи «вільними людьми», на основі особливо викладених правил, виданих у 1868 році, була зарахована до складу міщан і селян.

Більшість колоністів лишалася жити у сільській місцевості і на хуторах. За даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 року у Волинській губернії мешкало 184161 поляк. З них абсолютну більшість складали селяни (60,8%), близько десятої частини – наймані робітники і ремісники різних професій (відповідно 13,6% і 13,1%)¹⁸.

Додаткові матеріали статистичного перепису губернії містять інформацію про ті області Царства Польського, з яких до Новоград-Волинського повіту прибули колоністи¹⁹:

Область	Чоловіки	Жінки	Загалом
Варшавська	2864	2840	5704
Калішська	2050	1988	4038
Кельцька	36	29	65
Ломжинська	292	281	573
Люблінська	343	393	736
Петраківська	425	444	869
Плотська	621	645	1266
Радомська	201	203	404
Сувалкська	198	189	387
Седлецька	673	674	1347

Абсолютна більшість переселенців була римо-католицького віросповідання (40896 осіб, серед них 20414 чоловіків і 20482 жінки). Польську мову вважали рідною 8267 чоловіків та 8673 жінки, у повсякденному спілкуванні її уживало 97,72% опитаних²⁰.

Офіційні імперські дані, вміщені у згаданому збірнику, можна вважати приблизними для підрахунку кількості поляків на Волині. За висловом історика Теофіла Скальського, людині потрібно було тричі вважати себе поляком, аби визнати свою національність і засвідчити це в книзі Всеросійського перепису²¹.

На території сучасних Романівського і Баранівського районів оформився специфічний тип змішаного за своїм національним складом польсько-німецького поселення. Його характерною ознакою був відрубний тип ведення господарства, званий у народі «колоністським». Переважна більшість колоністів селилася малими групами по хуторах, нерідко члени їхніх родин переходили жити до сусідніх сіл чи до інших колоній, які називали «німецькими слобідками».

Поселенці користувалися землею на правах оренди, відповідна письмова або усна умова укладалася із її спадковим або довічним власником. Дані про загальну кількість орендарів і специфіку відно-

син землеволодіння у цьому регіоні містяться у працях російського дореволюційного історика А. Рембовського. Він вказував, що у Житомирській губернії наприкінці XIX століття нараховувалося 242578 орендарів і вони володіли 207056 десятинами землі. Дослідник пояснює це тим, що в приєднаних від Речі Посполитої до Російської імперії областях сформувалася особлива верства, названа чиншовою шляхтою, яка, не маючи своєї власності, живе на землях інших господарів. Залежні від свого пана, вони, сплачують щорічний чинш або оброк, у сумі загалом не менше двадцяти п'яти, а в деяких місцях і до тридцяти рублів сріблом²².

Інститут аграрних відносин існував у кількох формах: одноосібному володінні, оренді або частковому володінні декількох власників. Столипінська аграрна реформа сприяла суттєвим змінам у житті місцевої громади. Власники окремих господарств могли одержати позики від Державного селянського банку на відкуп своїх ділянок. Посередниками і довіреними юридичними особами при цьому виступали селянські товариства, які створювалися спеціально з цією метою. Запровадження подібної системи кредитування населення дозволило селянам остаточно відійти від чиншового землеволодіння до землеволодіння, яке базувалося на приватній власності. Ці зміни сприяли розмежуванню сільськогосподарського і промислового виробництва, розділили мешканців сіл і містечок на селян та робітників.

Однак певний відсоток селян залишався малоземельним. Поділ селянства на бідняків і заможних на початку XX століття лише загострював соціальні суперечності. Фактично перед початком Першої світової війни колонізація цих територій Волинської губернії припиняється. Це підтверджується значною кількістю літературних і архівних джерел, які вказують на повернення частини польських колоністів до старої батьківщини.

Революційні події лютого 1917 року, зречення Миколи II престолу та встановлення більшовицької влади в Росії в жовтні 1917 року повністю змінили систему земельних відносин в Україні. Пізніше, в умовах гострого політичного протистояння, уряд Української Центральної Ради проголосив принцип національно-персональної автономії, але реалізувати цей закон в життя так і не вдалося. В умовах

політичної і військової нестабільності утримання селянами власних господарств ускладнювалося низкою несприятливих обставин. Більша частина колишніх переселенців з Королівства Польського, асимільована із місцевим населенням, лишилася мешкати на старих місцях, але дехто рятувався втечею закордон, не припинялася і місцева міграція.

Національне питання, порушене Пiлсудським на землях Королівства, знайшло широку підтримку серед усіх прошарків польського суспільства²³. Так, представники обрусілого польського дворянства та інші землеволодільники, що мали маєтки або наділи на землях Волині, переїжджаючи до знову повсталій Польській державі, були змушені лишити своє майно напризволяще. Визначення порядку і розмірів відшкодувань було спочатку відсунене до перших Всеросійських установчих зборів, а пізніше – повністю зняте більшовиками.

Наслідками більшовицького розподілу землі серед сільської бідноти стала бідність, брак зерна і як наслідок: загальна продовольча криза. При цьому основний тягар постачання міст ліг на ті господарства, які за роки революції зберегли потрібний реманент і робочу худобу, а головне – бажання і вміння працювати. Тому справедливим видається припущення, що політика «воєнного комунізму» викликала у населення негативне ставлення до радянської влади. І хоча, як значиться в документах, відкритих проявів бандитизму у межах губернії не спостерігалося, але селяни самовільно рубали ліс, погано виконували розверстку²⁴.

Гостра економічна та політична кризи, спричинені політикою «воєнного комунізму», змусили більшовиків перейти до нової економічної політики (НЕПу). Відмова від «воєнного комунізму» і тимчасовий перехід до гнучкішої економічної політики лише недовго забезпечили вільний розвиток сільського господарства соціалістичної Української республіки. Окрім виділення хуторів за ознаками віддаленості від найближчого населеного пункту, у згаданий період спостерігається об'єднання слобід і хуторів у більші територіальні одиниці зі змішаним національним складом.

Заходами радянської влади на початку двадцятих років ХХ століття було здійснено низку реформ з адміністративно-територіального перерозподілу земель області. Так, у 1920 році замість дев'яти колишніх царських губерній в Україні було утворено дванадцять нових. Склада-

лися вони зі ста двох повітів. Через три роки повіти було реорганізовано в округи, в кількості п'ятдесяти трьох, а замість колишніх волостей організовано 706 районів.

Польське населення в цілому прохолодно зустріло захоплення влади більшовиками. Чи не тому керівництво СРСР одразу приділило значну увагу питанню радянзації представників національних меншин. У 1923 році почалося впровадження політики коренізації, яка, за задумом партії, повинна була сприяти підготовці й вихованню партійних кадрів з представників національних меншин. При формуванні місцевих органів влади представництво від національних меншин ставало обов'язковим. Створення національних сільрад розпочалося із ухвалення широковідомої постанови РНК УРСР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і сільрад»²⁵. Для них лімітом була така кількість населення: для райцентру – 10000 осіб, для сільрад – 500. Цей норматив був у 2-2,5 рази менший, ніж при створенні аналогічних українських адміністративно-територіальних одиниць.

14 червня 1925 року в селі Биківка Новоград-Волинського повіту делегатами селянських зборів і партійним керівництвом округи було ухвалено рішення про утворення Довбиського польського національного району ім. Ю. Мархлевського з центром у селі Довбиш, про що було опубліковано відомість у газеті «Радянська Волинь» за 18 червня того ж року²⁶. Район був названий на честь Юліана Мархлевського, радянського революціонера, одного з засновників соціал-демократичної (з 1893 року) і комуністичної (з 1918 року) партій Польщі. Значним чином цей суто пропагандистський крок був покликаний залучити на свій бік польське селянство Волині.

Проект польського національного району на Житомирщині був розроблений Житомирською адміністративно-територіальною комісією і затверджений Президією ВУЦВК. До нового району увійшло 107 сіл і хуторів, які було об'єднано у 34 сільські ради (з них дві було українські і одна німецька)²⁷. До цього часу дані населені пункти входили до складу Новоград-Волинського, Пулинського, Баранівського, Чуднівського і Миропільського районів.

Територія новоутвореного району становила 650 км², і на ній мешкало 42161 особа, у тому числі 30907 (73,3%) поляків, 7679 (17,9%)

українців, 3907 (7,4%) німців, 476 (1,1%) євреїв і 166 (0,4%) росіян. Згодом до Мархлевського району було приєднано ще декілька сіл, і на кінець 1933 року його площа становила 856,4 км², а кількість населення – 54319 осіб²⁸. До цього району входила і частина населених пунктів сьогоднішнього Романівського району, у тому числі і сс. Дреницькі Хатки, Жовтий Брід, Сяберка, Улянівка, Людвиківка, про які йтиметься далі. Радянською владою було створено умови для соціально-економічного розвитку місцевих колгоспів, проте населення з недовірою поставилося до їхнього запровадження: темпи колективізації в районі залишалися низькими. Як доповідав керівник Мархлевського райвиконкому, поблизу Генріхівки, Сяберки, Улянівки, Буди Жуєцької діяли «збройні банди», які чинили опір колективізації²⁹.

Того ж 1925 року було введено трьохступеневий адміністративно-територіальний розподіл колишньої губернії на округи, райони і сільради. Наступного, 1926 року, з'їздом рад Мархлевського району у Довбиші було прийняте рішення про перейменування районного центру села Довбиш на Мархлевськ³⁰.

У районі було відкрито машинно-тракторні станції, для покращення врожайності земель проведено меліоративні роботи, додатково створено чотири меліоративні товариства.

З 1926 по 1927 роки кількість МТС району зросла з п'яти до тринадцяти. До кінця двадцятих років з союзного бюджету на кредитування сільського господарства району було виділено 139225 рублів³¹.

Створення нових адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі ста сімдесяти польських сільських рад, в іншій державній системі, безперечно, сприяло б задоволенню національно-культурних потреб поляків в Україні, однак розбудова цих одиниць співпала у часі із сталінською політикою остаточної ліквідації «експлуататорських класів», приватної власності й одноосібних господарств.

Розпочата трохи згодом суцільна колективізація села, разом із здійсненням культурної революції, призвела до занепаду сільського господарства і зубожіння селян. Незадоволення населення незважаючи і відірваною від життя політикою послугувало для владних структур приводом для розгортання масових репресій проти українців і поляків.

Іншим подразником для радянського та партійного керівництва було нехтування поляками офіційних заходів, а особливо – виборів до різних органів влади. Польське селянство Мархлевщини ігнорувало вибори, швидше, не з політичних чи ідеологічних міркувань, а через свою неписьменність, проте пасивний опір насильницькому наві'язуванню радянської системи ведення господарства теж міг мати місце. Так, поляки села Дреницькі Хатки зірвали вибори до польської національної сільської ради. Цікавим є той факт, що на вибори не з'явився і голова комітету незаможних селян Поляковський³². Та ж газета повідомляє про зриви виборів до сільських рад у 1930 році у таких селах Мархлевського району, як: Вила, Константи́нівка, Турова, Ожгів Хутір і Товща³³.

Штучно організований голод став відповіддю на опір селянства УРСР колгоспній системі. На території Житомирської області було зафіксовано численні випадки людоджерства³⁴.

Аналіз джерел з фондів колишніх партійних архівів доводить, що пізніше, в період ліквідації Мархлевщини, під гаслом реорганізації національних сілрад проводилися масові депортації тисяч місцевих мешканців. Так, 23 січня 1935 року було прийняте рішення Політбюро ЦК КП(б)У «Про виселення з прикордонних районів 8300 господарств з оборонних поглядів і про переселення до прикордонних районів 4000 найкращих колгоспників із Київської та Чернігівської областей». Отож, ті села, які входили до складу Мархлевського району, було зліквідовано або введено до складу сусідніх районів. Так, села Сяберка, Ольшанка, Улянівка, Генріхівка відійшли до Баранівського району; Жовтий Брід, Соболівка – до Житомирського; Прутівка і Константи́нівка – до новоствореного Червоноармійського району³⁵. Спроба ідеологічного впливу на населення Житомирщини, у тому числі на поляків, залишилася невдалою.

28 квітня 1936 року ЦК КП(б)У ухвалив нову постанову «Про виселення з Української РСР і розселення в Карагандинській області Казахської РСР 15000 господарств польських і німецьких»³⁶. Поняття «виселення» дає нам уявлення про ступінь ворожості влади стосовно означених національних груп. За підрахунками Генрика Стронського, з Мархлевського району було переселено понад десять тисяч поляк-

ків³⁷. Однак, кількість репресованих у Мархлевському і Дзержинському районах залишається для нас невстановленою. Тут можна лише зазначити, що в цілому в Україні було репресовано 2,5 млн. поляків, більшість з яких, як відомо, походила з Житомирщини³⁸.

Теза про те, що ліквідація району спрямована на зміцнення економіки місцевих господарств і їхній майбутній соціалістичний розквіт, з'явилася на черговому – і останньому – пленумі райкому партії, який відбувся 11 листопада 1935 року³⁹. Цей крок засвідчив намагання влади повернути життя округи до загальносоюзних політико-економічних стандартів.

У період з 20 травня по 5 червня 1936 року з колишнього Мархлевського району було виселено 2767 сімей (майже тринадцять тисяч осіб), з них 1960 сімей було польськими. Для транспортування використано шістнадцять ешелонів та 1142 вагони⁴⁰.

Основними соціальними групами, що потрапили під удар репресій, були інтелігенція і заможне селянство. Нерідко жертвами чекістських фальсифікацій ставали священнослужителі римо-католицької церкви. Їх, і зокрема членів так званої POW, звинувачували у підготовці до організації антирадянського повстання⁴¹.

Політика радянської влади змінила демографічну ситуацію в селі. Порівняно із 1897 роком, населення польських сіл зменшилось у три рази, а у порівнянні із 1927 роком – більше ніж у вісім разів. Втрати, яких зазнали поляки внаслідок голодоморів 1921-1922, 1932-1933 років, сягають ста тисяч чоловік. Загалом, у період з 1921 по 1939 рік, чисельність осіб польського походження в Українській республіці зменшилася більше, ніж на двісті тисяч, що засвідчили результати передвоєнного перепису 1939 року⁴². Ці дані пояснюються не лише фізичним знищенням представників польського народу, але й приховуванням своєї національності через страх переслідувань. Відсутність інтелігенції, яка раніше емігрувала на історичну батьківщину, негативно позначилася на формуванні національної самосвідомості. Отже, польська громада області опинилася без того об'єднуючого ядра, довкола якого формується колективна ідентичність. Справедливим у такій ситуації здається твердження Ольгерда Чарновського, що міжвоєнний період змінив обличчя польських сіл, сформувавши новий тип

радянського селянина, позбавленого права господарської ініціативи, не навченого мислити поза межами партійно-класових настанов⁴³.

Зменшення питомої частки поляків у населенні Житомирщини було безпосереднім наслідком спрямованих проти даної національної групи репресій. Невдала спроба колективізації Мархлевського польського національного району наочно засвідчила індивідуалізм селянства у питаннях власності на землю, його нехоть до нав'язаної колгоспної системи. Ілюзії представників більшовицького керівництва щодо можливості «перевиховання» мешканців польських поселень розвіялися разом із занепадом і банкрутством колективних господарств, що були створені при колгоспах сільрад.

Партійне керівництво, позбавлене інших можливостей до здійснення контролю над ситуацією, було змушене вжити заходи насильницького впливу. Залякуванням і репресіями щодо місцевого населення передбачалося одночасне досягнення одразу двох результатів: по-перше, витравити в людях прихильність до старих звичаїв і традицій, і, по-друге, виховати нове покоління селян, яке стало б сліпим і вірним виконавцем усіх настанов партії.

Кінець мирному часу поклало вторгнення нацистських військ до Польщі, а після входу Червоної Армії Військо Польське опинилося у стані війни на два фронти: при цьому, як відомо, польські частини були змушені пропускати радянські частини і піддаватися інтернуванню. Для більшості населення порубіжного із Житомирською областю регіону означені події мали визначний характер, оскільки польське населення Речі Посполитої раптом опинилося за кордоном власної держави і одразу підпало під удар радянської репресивно-каральної системи.

Із початком війни більшість чоловіків, які за віком і станом здоров'я підлягали призову, були мобілізовані до лав армії. Певна річ, що серед них опинилися і місцеві поляки, частина з яких, після формування на території СРСР Війська Польського, були переведені в його стройові частини. Після війни їхня значна частка залишилась жити у Польщі.

Війна завдала господарству області величезних збитків і призвела до демографічної кризи. Було спустошено сотні сіл, у більших містах і містечках знищено до 90% будівель.

Після смерті Сталіна становище поляків, як і інших народів Радянського Союзу, суттєво змінилося на краще. Покоління, народженому після війни, було складно уявити життя 30-х років, не кажучи вже про масові розстріли 1937–1938 рр. і виселення польських родин до Сибіру і Центральної Азії. Політика комуністичної партії, спрямована на стирання національних ознак та утворення єдиної спільності – радянського народу – призвела до остаточної асиміляції польського населення. Серед багатьох негативних наслідків цього явища можна назвати такі: польську мову практично всюди було витіснено із ужитку; значна частина поляків при отриманні паспорту називали іншу національність, російську або українську; в регіоні не діяло жодної польської школи, а всі костьоли були знищені (костьоли у Романові і Чуднові були зруйновані, костюол у Мирополі перетворено на спортзал і т.д.).

З іншого боку, ті польські сім'ї, що вціліли після років Голодомору, репресій і війни, усе ж частково зберегли своє національне обличчя, мову і традиції батьківщини. Далеко не останню роль у цьому відіграв римо-католицький костюол. Заборонений офіційно, він завжди підтримував людей у вірі.

Зі здобуттям незалежності України в 1991 році релігійне життя активізувалось. У дев'яностих роках на Житомирщині діяло декілька польських культурологічних організацій, сімдесят чотири римо-католицькі парафії, двадцять два факультативи з вивчення польської мови⁴⁴.

Нині в Україні нараховується чотириста шістнадцять римо-католицьких дієцезій, зокрема Житомирській підпорядковується сімдесят три парафії. У костюолах України в 1993 році відправляли богослужіння сто чотири ксьондзи⁴⁵.

Сьогодні польська національна меншина Житомирщини отримала правові і соціальні гарантії забезпечення власних культурних, національних і релігійних потреб. Свою діяльність відновили римо-католицькі релігійні общини, з'явилися недільні польські школи, до курсу загальноосвітніх шкіл запроваджено факультативні заняття з польської мови.

Бажання батьків прилучити дітей до вивчення мови прадідів свідчить про глибокі зрушення в національній самосвідомості польського

населення, які відбулися в останні роки. До того ж вивчення польської мови в школі дає можливість не лише полякам, а й дітям з українських родин долучатися до вивчення мови сусідів, збагачувати себе знаннями культури польського народу.

Розширення конституційно-правових свобод і забезпечення національних культурно-освітніх потреб громадян України, і в тому числі національних меншин, в дев'яностих роках відбувалося в умовах зміни старої політичної системи мислення. 7-9 жовтня 2005 року в Житомирі відбулася III Міжнародна конференція під назвою «Поляки і політика», присвячена вісімдесятиріччю створення району ім. Ю. Мархлевського⁴⁶. На засіданні цієї конференції обговорювалася проблематика радянсько-польських відносин та було презентовано результати історико-краєзнавчих досліджень науковцями з Варшави, Вільно, Вінниці, Запоріжжя, Івано-Франківська, Кракова, Любліна, Рівного та Харкова.

На Житомирщині діють польські організації і товариства, зокрема польська громадська організація «Відродження» («Odrodzenie»), товариство польської культури імені Юліана Люблінського в Новограді-Волинському, товариство поляків імені Яна Павла II в Довбиші, Романівське польське культурно-освітнє товариство, районна громадська організація «Товариство польської культури «Пулини»» (сmt. Червоноармійськ) і багато інших⁴⁷. Метою їхньої діяльності є не лише консолідація польської спільноти Житомирщини і задоволення її національних потреб, але й сприяння плідному багатонаціональному діалогу, підтримка дружніх польсько-українських відносин.

ПРИМІТКИ:

¹ Лісевич. І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні // УІЖ. – 1997. – № 2; Надольська. В. Національні меншини на Волині. – К.: Либідь, 1996.

² Павлюк В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // УІЖ, 2000. – № 1. – С. 102–108.

³ Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Житомирська область. – Київ: Інститут історії Академії Наук УРСР, 1973.

⁴ Beauvois D. Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-

Skłodowskiej, 2005.

⁵ Działalność kulturalna Polski na Ziemiach Wschodnich: rys historyczny. – Warszawa: Wydaw. Departamentu Informacji Delegatury Rządu na Kraj, 1942; Leopold Smółka. Kresy - dylemat Wschodu i Zachodu w myśli i polityce polskiej. – Olsztyn: Pomorze, 1995.; Jagiello. M. Partnerstwo dla przyszłości. – Warszawa: zakład poligraficzny BIS, 2000.

⁶ Національний склад та мовні ознаки населення Житомирської області. – Житомир: видавництво державного статистичного управління, 2003. – С. 7–8.

⁷ Там само. – С. 16–19.

⁸ Madera A. J. Na bocznych drogach Europy. Polacy na Ukrainie. – Rzeszów: Grzegorz Bytnar: Muzeum Regionalne PTTK [Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego] im. A. Fastnachta w Brzozowie, 1994. – S. 83–101.

⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Просвіта, 1991. – Т. I. – С. 361.

¹⁰ Постоев П. Вольнская округа. – Житомир: издание губернской статистической управы, 1926. – С. 3.

¹¹ «Pani Kasztelanowa Troska» – pamiętnik Berlicza Sasa // Dziennik literacki, 1870. – № 3 – S. 13.

¹² Epsztein. T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku. – Warszawa: DiG, 1998. – С. 14–18.

¹³ Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863: krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem jeograficznym i statystycznym. – Drezno : J. I. Kraszewski, 1870. – С. 85.

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України.– Т. I. – С. 279.

¹⁵ Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863. – S. 86–91.

¹⁶ Chłowiecki E. Od Bugu do Bohu, wspomnienia z podróży // Kłosy. – 1875. – S. 74.

¹⁷ Beauvois D. Walka o ziemię, Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim. 1863–1914. – Sejny: «Pogranicze», 1996. – S. 144.

¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Вольнская губернія – С.-Петербург: издание Святейшего Синода, 1904. – Т. 8. – С. 44.

¹⁹ Очерки крестьянского хозяйства Новоградволинского уезда. – Житомир, 1911. – С. 40–41.

²⁰ Там само. – С. 84–86.

²¹ Skalski T. Terror i cierpienie : Kościół katolicki na Ukrainie 1900-1932: wspomnienia / Teofil Skalski ; oprac., wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór aneksów i fot. Józef Wołczański. – Lublin: «Norbertinum», 1995. – S. 32.

²² Рембовский А. История и значение чиншевого владения в западном крае. – С.-Петербург, 1886. – С. 8–10.

²³ Davies. N. *Boże igrzysko. Historia Polski* – Kraków: Znak, 2002. – S. 877.

²⁴ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 28., оп. 5., спр. 15., арк. 4.

²⁵ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 413, оп. 1., Спр. 305., арк. 53.

²⁶ ДАЖО. – Ф. 1044., оп. 1., спр. 631., арк. 11–14.

²⁷ ДАЖО. – Ф. 1044., оп. 1., спр. 631., арк. 15.

²⁸ Stroński Henryk. *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*. – Warszawa: Świat, 1998. – S. 17.

²⁹ Mikołaj Iwanow. *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1921–1938*. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991. – S. 339.

³⁰ Радянська Волинь. – 1926. – 10 січня, арк. 2.

³¹ Stroński Henryk. *Represje stalinizmu*. – S. 33.

³² *Marchlewszczyzna Radziecka* – 1930. – 6 грудня, арк. 3

³³ ЦДІАУ. – Ф. 413., оп. 1., спр. 318. арк. 4–7.

³⁴ Mikołaj Iwanow. *Pierwszy naród ukarany*. – S. 102.

³⁵ Stroński Henryk. *Represje stalinizmu*. – S. 136.

³⁶ ЦДІАУ. – Ф. 413., оп. 1., спр. 318, арк. 118–119.

³⁷ Stroński Henryk. *Represje stalinizmu*. – S. 190.

³⁸ Konracki Adolf. *Terror i prześladowania Polaków na Ukrainie w warunkach totalitaryzmu // Polska droga do Kazachstanu*. – Warszawa: BIS, 1998. – S. 213.

³⁹ ДАЖО. – Ф. 42., оп. 1., спр. 138. арк. 75.

⁴⁰ Stroński Henryk. *Represje stalinizmu*. – S. 190.

⁴¹ ДАЖО. – Ф. р. 5013-П. – Оп. 2., спр. 5721, арк. 5.

⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1., оп. 20., спр. 1542, арк. 2.

⁴³ Постоев П. *Волынская округа*. – С. 3.

⁴⁴ Madera A.J. *Na bocznych drogach Europy. Polacy na Ukrainie*. – S. 83–101.

⁴⁵ Там само. – С. 72.

⁴⁶ *Gazeta Polska*. – 2005. – 10 жовтня, арк. 1–2.

⁴⁷ Полонія Житомирщини: інформаційно-аналітичне видання / за ред. Рудницького С. В. – Житомир: Полісся, 2007. – С. 22–104.

Марія ПАНЬКІВ

ФЕНОМЕН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Політичні зміни наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., пов’язані з кризою та падінням Радянського Союзу, зробили тему імперій надзвичайно популярною серед світової наукової спільноти. За останні 10 – 15 років швидко розвинулася і здобула наукову легітимність нова, міждисциплінарна за своєю сутністю, сфера досліджень – імперіологія, яка репрезентує багатомірний погляд на імперську проблематику. Історія Російської імперії посідає в ній помітне місце й досліджується вченими багатьох країн. На сьогодні є очевидним, що в межах однієї моделі, одного метанаративу неможливо розглянути феномен імперської Росії. «Побачити» загальноімперську перспективу можливо лише поєднуючи перспективи окремих національних історіографій і враховуючи різні дослідницькі оптики. У зв’язку з цим, праці польських авторів викликають особливий інтерес.

Польська національна історична думка значною мірою розвивалася в опозиції до Росії. Своєю чергою, Польща була присутня в російському публічному та академічному дискурсі в якості «головного іншого». Історія Російської імперії до сьогодні становить одну з найбільш проблемних ділянок польської історіографії, оскільки містить такий істотний і багатозначний символ історії Польщі, як поділи Речі Посполитої, пов’язані з широким спектром російсько-польських стосунків кінця XVIII – початку XX ст. Суспільно-політичні перетворення в Польщі в 1989 р. створили нові умови для розвитку польської історичної науки, зокрема в галузі вивчення російської проблематики. У даній статті ми спробуємо окреслити сучасну польську перспективу російського імперського феномену. Основна увага буде приділена до-

слідницьким парадигмам, концепціям та інтерпретаціям, які домінують у польській історіографії при зверненні до російської проблематики.

Слід відзначити, що польська історична русистика сьогодні лише формується в окремих академічних напрям. У польській історіографії історії Росії після 1989 р. можна виокремити два умовні дослідницькі підходи: «націоналістичний» («традиціоналістський») та «новаторський» («ревізійністський»). Перший з них відзначається негативною оцінкою Російської імперії, її державних інституцій, політичних практик, віктимізацією долі поляків у державі Романових після поділів Речі Посполитої. Польський національний історичний наратив можна вважати за варіант «регіонального підходу» до вивчення історії імперської Росії. У ньому імперія найчастіше виступає як зовнішня, ворожа сила, і є не так предметом дослідження, як тлом, контекстом для вивчення процесу визрівання польської нації та національної держави. У той же час, польська історіографія надає нового виміру історії Російської імперії, оскільки виводить її за вузькі межі власне російської історії та вписує в ширший загальноєвропейський контекст. «Новаторський» напрям представлений істориками, які налаштовані на ревізію традиційних поглядів і вихід за межі польської національної парадигми у дослідженнях російської історії та широкого спектру проблем польсько-російських стосунків XIX – початку XX ст.

Перспектива польської національної історіографії накладає специфічний відбиток на інтерпретації феномену Російської імперії, який польські дослідники хронологічно виводять за межі класичного імперського періоду в історії Росії 1721-1917 рр. У центрі історичного наративу знаходиться теза про безперервність і спадковість традицій, закладених правлінням Івана Грозного в середині XVI ст. Ця концепція російської історії в польській історіографії була сформована в міжвоєнний період у праці Я. Кухаржевського «Від білого до червоного царизму» і з новою силою відродилася в польському історіографічному дискурсі після 1989 р., зайнявши в ньому панівну позицію¹. Таким чином, для польських істориків феномен Російської імперії не замикається в межах класичного імперського періоду 1721–1917 рр., а локалізується між правлінням Івана Грозного в XVI ст. та падінням СРСР 1991 р.

Феномен Російської імперії в польській історіографії розглядається в кількох площинах: як явище цивілізаційне, ідеологічне і політичне.

Цивілізаційні детермінанти історії Російської імперії вивчалися польськими науковцями починаючи з XIX ст. Головним мотивом цих досліджень було цивілізаційне протиставлення Сходу і Заходу. Імперська Росія ототожнювалася з азійським варварством і деспотизмом, наголошувалося на її антиєвропейському характері. Після Другої світової війни, у комуністичній Польщі, історія Росії в цивілізаційній оптиці не вивчалася, з огляду на цензурні обмеження. Починаючи з 1989 р., увага польських дослідників до цієї проблематики зростає. Цивілізаційний підхід дозволяє охопити практично всі сфери російського імперського феномену. Сьогодні польські історики використовують дефініцію «цивілізація» досить широко, розуміючи під нею складне переплетення соціальних, економічних, політичних, релігійних, ідеологічних і світоглядних чинників. Вивчення культурно-цивілізаційних аспектів російської історії на сьогодні зводиться до двох позицій. У першому випадку Росія розглядається як локальна самобутня цивілізація, а центральною стає теза про її цивілізаційну відокремленість і чужість Заходу. Цей напрям репрезентований монографією Йоанни Догонської «Цивілізаційна сутність Росії»².

Натомість в другому випадку Росія позбавляється цивілізаційної цілісності і розглядається як «субцивілізація», «конгломерат цивілізацій», «неоднорідне сегментарне суспільство». Такий підхід запропонував Анджей Андрусевич³. Він зазначає: «Від початку свого існування Русь/Росія не була єдиним народом (нацією), а була великим цивілізаційним простором, в значній мірі етнічно і культурно сформованим великорусами, але без їхньої домінації»⁴. Слід відзначити, що на погляди історика вплинули подібні концепції, розроблені його російськими колегами, на праці яких він посилається у своїй монографії⁵. Андрусевич трактує російську цивілізацію як поліетнічну і поліконфесійну, з провідною роллю держави (імперії) в забезпеченні єдності та функціональних можливостей Росії. Він підкреслює, що взаємопроникнення культур було основою цивілізаційного життя імперії. На відміну від Й. Догонської, А. Андрусевич стверджує, що російська цивілізація не була закритою локальною структурою, а брала

участь у міжцивілізаційному (міжкультурному) діалозі, що надавало їй глобального характеру. Обидва дослідники підкреслюють наявність двох основних традицій (погансько-ординської та християнсько-візантійської) у формуванні російської цивілізації. Однак Андрусевич звертає увагу також на вагомий вплив Заходу на Російську імперію, який був особливо сильним у XVIII-XIX ст. і який не можливо не враховувати. Характерно, що Андрусевич постійно проводить паралельне порівняння розвитку Росії з розвитком європейських країн, зокрема Польщі. Дослідник зауважує, що хоча царська Росія ніколи не досягла стандартів Західної Європи, але вона не була і азійською тиранією. Росія з запізненням проходила ті самі стадії, що і Західна Європа.

Слід звернути увагу на проблему виникнення Російської імперії, яка в польській історіографії розглядається з двох перспектив: формування імперської ідеї та практики (державного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики), символічного і політичного простору імперії.

Після 1989 р. проблематика саморепрезентації Російської імперії привернула увагу польських дослідників. Початки формування імперської ідеології, яка стала важливим і самостійним аспектом функціонування імперської Росії, вчені одноставно відносять до періоду Московської Русі XV-XVI ст. Якщо серед істориків роль ідеології Третього Риму в формуванні та утримуванні російської імперськості не викликає сумнівів, то політологи вносять певні корективи до цих поглядів. Ця полеміка носить імпліцитний характер і не стала темою відкритої багатосторонньої дискусії. Першим політологічним дослідженням, в якому містилися критичні зауваження щодо ідеї «Москва – Третій Рим», була монографія Войцеха Пельтца «Суверенність держави в практиці і політичній доктрині Московської Русі (XIV – XVI ст.)»⁶. Однак вона залишилася не зауваженою.

Наступна репліка належала Кристині Хойніцькій, яка розглянула формування і генезу державної доктрини Московської Русі на фоні суспільно-політично-релігійної ситуації в цій державі в XV – XVI ст.⁷. Дослідниця стверджує, що ідея «Москва – Третій Рим» виникла в церковному середовищі, виражала «християнський дух» і не була офіційною політичною державною доктриною⁸. Натомість А. Андрусевич у рецензії на цю працю, зазначає: «Глибша історична проблема полягає

в тому, що державна доктрина, особливо щодо внутрішніх справ, була сформована у церковних «інтелектуальних» осередках Новгороду, Пскова, Твері, Володимира»⁹. Він підкреслює, що теорія про Москву як про спадкоємицю християнських імперій Риму і Візантії формувалася в умовах боротьби Русі за централізовану державу, і тому носила політичний характер. Щоправда, історик не заперечує відсутності згадок про ідею «Третього Риму» в офіційних документах царської канцелярії, але наголошує, що її різні модифікації застосовувались російськими правителями для вирішення актуальних державних проблем у різні періоди історії Росії¹⁰.

Про перетворення релігійної ідеї в ідеологічну підпору Московської держави вказують і такі науковці, як: Владислав Серчик¹¹, Збігнев Мадей¹², Анджей де Лазарі¹³, Юзеф Смага¹⁴. Дослідники розглядають також історичну трансформацію цієї ідеї, враховуючи, що в кожному окремий період вона мала нові втілення. А. Андрусевич найбільш повно просліджує генезу та еволюцію доктрини «Третього Риму» в Росії від XVI ст. до сучасності, підкреслюючи безперервність цієї ідеї в історії Російської імперії, Радянського Союзу і сучасної Російської Федерації¹⁵. Як зазначає дослідник, ідея «Третього Риму» та переконання в особливій історичній ролі Святої Русі, що з неї виростили, разом становили великий «міф Росії», в якому виражався цивілізаційний символізм імперії.

Всупереч історикам політологи виступають проти гіперболізації ролі ідеї «Третього Риму» та ставлять під сумнів її реальний вплив на формування офіційного політичного курсу Москви. В. Пельтц і К. Хойніцька наголошують, що імперська доктрина, якої дотримувались московські правителі вже у XV – XVI ст., базувалася на міфі «цезарської крові» і апелювала до безпосередніх генеалогічних зв'язків з Римом, ідея трансляції цезарських прав з Візантії була їй чужа. Однак вони не заперечують, що Москва моделювала ідею створення «світової держави» згідно з візантійськими зразками і прагнула походити за наступницею, а не послідовницею Константинополя¹⁶.

Поряд з вивченням ідеологічних аспектів утворення та функціонування феномену Російської імперії, польські дослідники звертають увагу на проблему, відколи варто починати відлік імперським

політичним практикам російської держави. Перш за все, йдеться про експансіонізм як найбільш яскравий прояв імперських амбіцій російських правителів. В інтерпретації більшості польських істориків особлива роль в процесі формування Росії як держави імперського типу належить завоюванням Казанського (1552 р.) та Астраханського (1556 р.) ханств. Ян Собчак, Ліліана Тшебська, Мечислав Смольєн підкреслюють, що територіальна експансія XVI ст. була імперською за всіма показниками. Вона істотно змінила етнічну і конфесійну структуру населення Московської держави, ознаменувала початок її перетворення на багатонаціональну імперію¹⁷. Зазначимо, що політологи інтерпретують як «московський імперіалізм» навіть процес «збирання руських земель» довкола Москви, що тривав від 1480 р. до 1521 р., враховуючи його методи (дипломатію, підкупи, використання збройних сил).

Інший погляд на проблему репрезентує історик В. Серчик. Він вбачає початки політичних практик, що вели Росію до будівництва імперії, в козацькій спробі створення української держави, яка порушила рівновагу в Східній Європі. На думку дослідника, приєднання у 1654 р. українських земель суттєво збільшило ресурси Московського царства і сприяло наступним успіхам російської зброї в поширенні своєї сфери впливів у тій частині континенту¹⁸. Однак історик не заперечує, що Переяславська рада змінила кількісні, а не якісні параметри імперії, які були закладені впливами Золотої Орди та Візантійської імперії.

Таким чином, в сучасній польській історіографії проблема виникнення Російської імперії хронологічно відсувається з 1721 р. до XVI ст. У цьому контексті інакше інтерпретуються «революційні» зміни, які здійснив Петро I. Вони представляються як фактичне закріплення і легітимізація імперського характеру російської держави.

Одним з аспектів цієї проблеми стали питання співвідношення титулів «цар» та «імператор» у Росії XVI – XVIII ст. Тут польські дослідники дискутують з російськими. Так, К. Хойніцька полемізує з Юрієм Лотманом і Борисом Успенським, які вважають, що титули «цар» (1547 р.) і «імператор» (1721 р.) – це антоніми, оскільки зміна титулу в 1721 р. означала культурну переорієнтацію Петра I, який європеїзував Росію¹⁹. Однак К. Хойніцька зауважує, що в політиці

російської держави у XVI ст. та у XVIII ст. простежується повна послідовність інтересів, які концентрувались довкола західної політичної сцени, звідки правителі очікували визнання²⁰. Вона вказує, що вже Іван III та Іван IV визнавали важливість західної орієнтації, але якщо вони лише прагнули долучитися до європейської політики, то Петро I вже відіграв у ній головну роль²¹.

На проблему титулатури звертають увагу також В. Пельтц і А. Андрусевич. Вони зазначають, що починаючи з XVI ст. титул «цар» у Московській державі пов'язувався лише з імперською традицією і дорівнював титулу «імператор»²². Якщо Б. Успенський пише, що Петро I відкрив нову сторінку в історії Росії, порвавши з минулими традиціями, то польські дослідники дотримуються думки, що Петро I не протиставляв свої плани досягненням Івана III та Івана IV. Різниця полягала в тому, що європеїзм часів Івана Грозного був вектором політики, який визнавався правителем, а за часів Петра I він став обов'язковою культурною нормою для всього населення країни²³. Вони наголошують, що Петро I нічого не будував спочатку, а лише корегував ідеї та плани перетворень, які були відомі вже задовго до того, як він зайняв трон²⁴.

Важливою складовою феномену Російської імперії було самодержавство. Як зазначає В. Серчик: «У польській свідомості російський абсолютизм поєднується з примітивізмом, деспотизмом, який не має раціональних підстав, а термін “самодержавство” – означає лише терор проти політичних супротивників»²⁵. Більшість польських істориків при зверненні до проблеми російського абсолютизму акцентують увагу саме на його негативних рисах, які відображались в деспотичних практиках управління державою.

Таким чином, у центрі уваги дослідників опиняються постаті російських правителів, що значною мірою призводить до персоналізації історії Російської імперії²⁶. Історики виходять з переконання, що визначну роль у становленні засад російського абсолютизму та в їхньому практичному функціонуванні відігравали особисті якості окремих царів – їхнє ідейне кредо, політична філософія, спосіб розуміння власних прерогатив.

Початки самодержавства в Росії дослідники одноставно пов'язують із правлінням Івана Грозного, який заклав основи безконтрольного

деспотизму царської влади²⁷. Період XVI – XVII ст. характеризується як доба станово-представницької монархії та еволюції центральної державної влади в напрямі абсолютизму, який остаточно був затверджений на початку XVIII ст. Петром I. Характерно, що такі популярні та контрверсійні, скажімо, для російської історіографії сюжети, як реформи Петра I, у польській історіографії представлені епізодично, головним чином у синтетичних працях, як один з низки фрагментів історії Російської імперії. Різницю між абсолютизмом Івана Грозного та новочасним абсолютизмом Петра I дослідники бачать лише в тому, що в другому випадку абсолютизм виражав не особисті претензії монарха, а інтереси держави. З'явилося переконання, що держава є чимось відмінним від монарха і вищим за нього. Револьюційний елемент петровських реформ польські історики вбачають у затвердженні та поширенні погляду на державу як на організацію, що слугує вищій меті, а також у формуванні концепції суспільства як партнера держави.

Натомість підходи до проблеми реформування державного устрою Російської імперії різняться. Наприклад, В. Серчик вважає, що російський самодержавний устрій залишався незмінним протягом XVIII – початку XX ст., та відрізнявся принципово нездатністю до лібералізації та реформування. Царизм не хотів зректися монополії на політичну владу, відмовлявся розділити її з суспільством. Саме це, на думку дослідника, призвело до нежиттєздатності Російської імперії як державного утворення і самодержавства як його основи²⁸. Однак сьогодні історики намагаються відійти від такого крайнього консервативного бачення державного устрою імперської Росії.

Так, А. Андрусевич вважає, що модернізаторські заходи окремих правителів Російської імперії мали поверховий характер і не могли привести до глибших змін, оскільки ці реформи наштовхувалися на опір консервативної еліти і широкого загалу, які сприймали зміни як загрозу²⁹. Дослідник вважає, що на російському ґрунті абсолютизм набрав форми консервативної доктрини, яка спиралася на дворянство і служивих людей. Утворився певний архетип розвитку Росії, в якому самодержавний абсолютизм створював і зміцнював військову силу держави та реалізовував її геополітичну мету, в той час як вирішення внутрішніх проблем імперії відходило на другий план³⁰.

Я. Собчак дотримується думки, що кожен з російських монархів вносив корективи до самодержавної моделі управління: Петро I та Катерина II робили спроби модернізації абсолютизму, Микола I та Олександр III зміцнювали його ортодоксальні засади, а Олександр I та Олександр II протягом свого правління перейшли від спроб лібералізації режиму до консерватизму³¹.

Процес еволюції абсолютизму на початку ХХ ст. рідко привертає увагу польських дослідників. Його згадують побіжно, або взагалі опускають. Частина істориків (В. Серчик, Л. Тшебська, М. Смолень) дотримуються погляду, що нова редакція «Основних законів» Російської імперії від 5 березня 1906 р. не змінила самодержавного устрою, він був парламентським лише формально, а не за своєю сутністю. Натомість Я. Собчак, О. Ахматович, Е. Вишневський інтерпретують ці зміни, як перший етап докорінної трансформації самодержавного устрою Росії³². Я. Собчак наголошує на затвердженні невідомих раніше в Росії конституційних гарантій прав і свобод громадян. Російське самодержавство в результаті змін і царських указів 1905–1906 рр. було обмежене, оскільки цар розділив владу з Державною Думою. Він підтримує погляди Л. Яскевича³³ і Л. Базильова³⁴, що самодержавна монархія перетворилась на представницьку, думську монархію, з ознаками конституційної держави³⁵. Інший історик, О. Ахматович, визначає новий державний устрій як «обмежений парламентаризм»³⁶.

Натомість Е. Вишневський, аналізуючи характер змін державного устрою Росії після першої революції, наголошує, що цар був позбавлений двох важливих привілеїв – необмеженого права видання декретів і неконтрольованого розпорядження бюджетом держави³⁷. Дослідник вважає, що Російська імперія стала самодержавно-конституційною монархією: цар зберіг право видавати декрети, контроль над виконавчою владою, але не міг скасувати конституційних змін, проголошених у маніфесті 1905 р.

Таким чином, у сучасній польській історіографії можна виокремити два підходи до проблеми самодержавства. У першому випадку воно інтерпретується як російський варіант східної деспотії, який остаточно сформувався за часів Петра I та проіснував без змін до 1917 р. Натомість в основі другого підходу лежить теза про чергування ліберальних

і консервативних тенденцій у системі самодержавного абсолютизму, які пов'язуються з особистостями окремих царів. До цього ж напрямку належать і дослідження «парламентського» експерименту в Росії на початку ХХ ст.

Увагу польських істориків привертають також питання розбудови та діяльності державних інституцій в Російській імперії. Акцент робиться на вивченні функціонування бюрократичного адміністративного апарату та всеохоплюючого апарату суспільного контролю і репресій.

Бюрократизація царської Росії традиційно відзначалась у працях польських істориків і трактувалась як специфічна риса цієї держави, яка відрізняла її від європейських країн. Сучасні дослідники відзначають, що бюрократичний апарат Російської імперії за кількістю урядовців не надто відрізнявся від адміністрації у країнах Європи того періоду, його розширення ускладнювали великі територіальні розміри держави, погана комунікаційна мережа і відсутність фінансових можливостей для його утримання.

А. Андрусевич і А. Хвальба відзначають, що за умов абсолютизму реальну владу в Російській імперії щоденно здійснювала бюрократія³⁸. Обидва дослідники фактично повторюють тезу, висловлену вперше в польській історіографії С. Смолкою і розвинену пізніше Я. Кухаржевським, про залежність російського самодержавного монарха від бюрократії. Державний устрій Російської імперії ХІХ ст. інтерпретується як двовладдя, оскільки абсолютна влада царя в управлінні країною була значно обмежена чиновниками, що було особливо помітно на імперській периферії, де владу фактично переймала бюрократія. Цар не міг діяти проти функціонерів адміністративних служб, оскільки завдяки ним реалізовував свою владу.

Проблема корупції в Російській імперії порушується в багатьох працях, що стосуються інших питань, але згадується маргінально, лише як негативне явище без глибшого аналізу. Перша спроба концептуалізації цієї проблематики належить Анджею Хвальбі, який у своїй монографії спробував відповісти на питання: чим була корупція в Росії в період 1861–1917 рр., які вона мала суспільні та територіальні розміри, чи була нонсенсом, чи, швидше, суспільною і моральною нормою³⁹.

Хвальба уподібнює корупцію в Російській імперії до «акціонерного товариства», заснованого на симбіозі компромісів, вигоди, привілеїв, легальних і нелегальних інтересів, у якому брали участь не лише окремі функціонери цивільних чи військових служб, але і значна кількість населення. У державі Романових хабарництво не сприймалося суспільством як аномалія, воно було засобом і стилем життя, нормою відносин, рисою, яка характеризувала політичну і соціальну систему імперії⁴⁰. На відміну від інших польських істориків, Хвальба вбачає в корумпованості російського суспільства не лише мінуси, але і плюси. Так, він підкреслює, що корупція дозволяла боротися з нееластичністю устрою, автократією держави і централізмом, макроекономічною нерівновагою, послаблювала вплив деспотичної політичної системи на динамічні економічні процеси, приводила до змін у розподілі доходів, відіграючи роль одного зі значних засобів першочергового накопичення. Хоча дослідник не заперечує, що мінуси цього явища безперечно домінували. Корупція ускладнювала формування новочасної бюрократії, заважала розвитку російської економіки, деформувала економічні відносини. Корупція в Російській імперії стала важливим елементом суспільного і політичного життя, ланкою взаємозалежності підданих і влади.

Важливою складовою функціонального механізму Російської імперії, яку відзначають усі польські дослідники, була система державного контролю над суспільним життям країни, яка розбудовувалася і вдосконалювалася протягом ХІХ ст. У польській історіографії ця тема розглядається в межах «традиціоналістської» інтерпретаційної парадигми, яка обмежує дослідницьку перспективу до репрезентації репресивної діяльності державних органів, утисків, безправності населення в Росії. Традиції організованої боротьби царської влади з її опонентами польські історики виводять від опричників Івана Грозного.

У працях М. Чешельського, Е. Качинської та Д. Древняка історія російської політичної поліції розглядається як процес поступового вдосконалення знаряддя утиску, крізь призму репресій та їхніх численних жертв⁴¹. Дослідники роблять висновок про те, що на початку 1880-х років Російська імперія перетворилась на поліцейну державу, яка мала дві особливості. По-перше, у жодній країні світу не було двох родів поліції: одного для охорони держави, а другого для забез-

печення безпеки її громадян. По-друге, в інших країнах поліція була органом судочинства і всіх заарештованих мали передавати до суду, а в Російській імперії поліційні інституції не мали такого обов'язку. Після 1881 р. характерною рисою царської Росії стало всевладдя таємної поліції, яка мала необмежені можливості контролю та реалізовувала прагнення держави до опанування всіх сфер життя суспільства.

Отже, в сучасній польській історіографії в більшості випадків наголошується на негативних рисах інституційної організації державного устрою Російської імперії. У результаті царська Росія розглядається як держава з корумпованим бюрократичним апаратом і необмеженим поліційним контролем над всіма сферами життя її мешканців. Цей образ часто протиставляється тогочасним західноєвропейським країнам, на фоні яких держава Романових трактується як відстала деспотія.

Польські дослідники приділяють також увагу зовнішній політиці Російської імперії. В її основі була багатовекторна експансія, початок якої в польській історіографії пов'язується з правлінням Івана Грозного і захопленням Казанського і Астраханського ханств у середині XVI ст. Характер цієї експансії до сьогодні викликає дискусії серед дослідників, оскільки до царської Росії приєднувались значні території як на Сході, так і на Заході, які мали значні географічні, культурно-цивілізаційні, суспільно-політичні, економічні відмінності.

У польській історіографії до 1989 р. царську Росію не вважали колоніальною імперією. Сьогодні на теоретичному рівні ця проблема практично не ставиться, але можна відзначити певні зміни в інтерпретації російського «колоніалізму». Історик Войцех Станіславський розглянув цю проблематику в окремій статті⁴². Він виділив риси, які прирівнювали Росію до інших класичних колоніальних імперій. Серед них: швидке і спрямоване в різні напрямки зростання території, методи експансії, спосіб контролю захоплених територій (найчастіше за посередництва місцевої еліти), релігійний та цивілізаційний месіанізм, використання заслань до віддалених провінцій як інструменту репресій.

Разом з тим, дослідник виокремив нетипові для колоніальних імперій риси, які були властиві царській Росії. Так, якщо колоніальна експансія визначається як збройне (силове) опанування територій,

які географічно знаходяться поза межами Європи та етнічно були заселені неєвропейськими народами, то експансія Російської імперії на Заході не відповідала цим критеріям. До складу держави Романових на межі XVIII – XIX ст. увійшла значна частина Речі Посполитої і фінські землі (1809 р.). Географічне розташування цих земель, а також факт, що їхнє населення знаходилося на вищому цивілізаційному рівні, ніж загарбники, не дозволяє окреслити їх як колонії. Інша відмінність полягала у відсутності «колоніальної ментальності» у росіян – підданих династії Романових. Це пояснюється відсутністю специфічних державних структур (Росія, на відміну від європейських імперій, не мала інституції подібної до «Міністерства колоній»); розмиттям кордону між метрополією і периферією, яку для мешканців Британії чи Франції визначало море; а також тим, що ідентифікація з «російськістю» була більше пов'язана з конфесійно-культурними чинниками, ніж з етнічним походженням: бути росіянином означало сповідувати православ'я і говорити російською мовою. Крім того, етнічні росіяни найчастіше самовизначалися як «піддані царя», що не було рідкістю і серед етнічних мешканців Сибіру, чи Кавказу. Враховуючи аналогії та відмінності між Росією та класичними колоніальними імперіями, В. Станіславський охарактеризував царську Росію як «нетипову колоніальну імперію».

Дещо інше визначення запропонував правник і філософ Павло Зюлек, який окреслив царську Росію як «материкову колоніальну імперію», уподібнивши російську територіальну експансію в Азії та Сибірі до континентальної експансії Римської імперії, оскільки в обох випадках зберігався географічний зв'язок між центром держави та її провінціями⁴³. При цьому він не заперечує, що російський колоніалізм носив різний характер на Заході та на Сході: у першому випадку анексувались території з вищим рівнем культурно-цивілізаційного розвитку, ніж метрополія, а в другому – імперія виконувала цивілізаційну місію стосовно підкорених народів.

Зовнішня політика Російської імперії часто розглядається з перспективи історії Польщі та поділів Речі Посполитої. Праці цього блоку надихаються політичною кон'юнктурою і логікою заповнення «білих плям» історії, а не глибокою науково-дослідницькою переорієнта-

цією. Вони написані в рамках національної парадигми і доповнюють попередній історичний дискурс фактографічними деталями, але не пропонують нових концептуальних підходів до проблеми. З таких позицій написані монографії Софії Зелінської⁴⁴ та Генріха Коцуя⁴⁵, а також статті Урсули Косінської⁴⁶, Войцеха Крегсейсена⁴⁷, Єжи Міхальського⁴⁸.

У цьому контексті за межі «традиціоналістського» підходу виходить стаття В. Серчика «XVIII ст.: Росія в Європі – будівництво імперії»⁴⁹, оскільки він розглянув процес входження Росії до Європи протягом XVIII ст. як складне переплетення дипломатичних, політичних, ідеологічних чинників, уникнувши перенесення основних акцентів нарративу на «польський фактор». У центрі уваги опиняється Європа як пріоритетний вектор імперських амбіцій правителів Російської імперії, а не Річ Посполита. В. Серчик відзначає, що російській експансіонізм від Петра I був заснований не на принципі збільшення розмірів держави за будь-яку ціну, а підпорядковувався потребам закріплення імперської позиції Росії в Європі та поширенні її сфери впливу. Кожна нова анексія була старанно «ідеологічно» підготовлена, щоб акції царських військ завжди виглядали як безкорисна допомога надана слабшим, яка обороняла їх від зазіхань сильніших.

Після 1989 р. спостерігається розширення тематичних і хронологічних горизонтів досліджень зовнішньої політики Російської імперії. Новими темами, які раніше не розглядалися, є: політика російської держави щодо узбережжя Балтійського моря і країн, що розташовані в його басейні, від перших спроб Москви опанувати цей регіон у XVI – XVII ст. до початку XX ст. (А. Гіза)⁵⁰; історія російсько-китайських політичних стосунків протягом XVII – XIX ст. (Т. Дмоховський)⁵¹; концепції зовнішньої політики Російської імперії та їхня практична реалізація в період 1907–1914 рр. (Я. Будзінський)⁵²; роль російського військового флоту на Чорному, Каспійському і Балтійському морях в зовнішній політиці царської Росії (М. Херма⁵³, Є. Пшибильський⁵⁴). Ці дослідження ілюструють на різних прикладах зовнішньополітичні концепції та практики царської Росії. Однак концептуально вони знаходяться в межах традиціоналістської парадигми, оскільки сконцентровані на доведенні тези про російський експансіонізм.

Отже, можемо відзначити, що в сучасній польській історіографії при зверненні до проблем зовнішньої політики Російської імперії в центрі уваги істориків продовжує залишатись російська експансія та великодержавні імперські амбіції царів.

Характерно, що польські дослідники не звертаються окремо до проблеми падіння Російської імперії. Єдиною спробою синтезувати цю проблематику стала стаття А. Ахматовича «Історичне підґрунтя і варіанти російської революції»⁵⁵. У ній найповніше репрезентуються головні погляди в сучасній польській історіографії. Серед причин падіння держави Романових дослідник виокремив: анахронічний суспільний і державний устрій, низький розвиток економіки, нерациональну територіальну експансію, яка стала нормою російської закордонної політики, а також національні рухи, які поглиблювали дестабілізацію Російської імперії.

Польські історики трактують падіння Російської імперії в 1917 р. лише як закінчення класичного імперського періоду в російській історії. Як вже відзначалося вище, у сучасному польському історіографічному дискурсі панівні позиції займає концепція, сформована ще в міжвоєнний період Я. Кухаржевським, згідно з якою Радянський Союз інтерпретується як логічне продовження імперської Росії. Щоправда, сьогодні деякі історики переносять акценти з того, що було спільного між цими двома державами на те, що їх відрізняло. Хоча теза про спадковість між державними структурами і політичними практиками царської Росії і СРСР залишається непорушною. Її обґрунтовують такі історики, як: А. Андрусевич⁵⁶, М. Смолень⁵⁷, Р. Война⁵⁸, Й. Смаґа⁵⁹, В. Марціняк⁶⁰. Вони підкреслюють, що інституційно-політична структура, спосіб правління, рівень економічного і цивілізаційного розвитку залишились майже без змін. Дослідники наголошують, що в царській та радянській Росії підтримувались традиції державного централізму і авторитарної системи влади. Хоча в СРСР відбулася радикальна зміна цілей урядової політики, але форма і сам стиль управління та реалізації влади не змінився. Адміністративний устрій, як і в Російській імперії, відрізнявся всевладдям урядовців та високим рівнем хабарництва. В інтерпретації польських істориків специфікою російського історичного процесу була перевага репресивних методів над тенденціями поступової, без конфронтації і гострої боротьби,

еволюції в бік поліпшення рівня життя і культури. Відзначається і подібність зовнішньої політики Російської імперії та Радянського Союзу, в основі якої лежав експансіонізм.

Натомість, деякі історики, не заперечуючи тези про спадковість між царською і радянською Росією, звертають увагу на певні суттєві відмінності. Так, Е. Качинська і Ф. Новінський полемізують зі спробами інтерпретувати систему заслань у Радянському Союзі як продовження попередньої традиції Російської імперії. Вони наголошують, що царська карна система забезпечувала ізоляцію від суспільства «небезпечних» людей, але її метою не було фізичне знищення репресованих⁶¹. Інший дослідник, Я. Собчак, підкреслює, що в царській Росії за правління Миколи II поступово формувалося громадянське суспільство, тоді як у Радянському Союзі цього не спостерігалось⁶². Історик відзначає, що імперія Романових була авторитарною, але не тоталітарною державою.

Підбиваючи підсумки і узагальнюючи все вище сказане відмітимо, що після 1989 р. польська історична наука розширила спектр поглядів на деякі проблеми в історії Російської імперії. До сфери досліджень увійшли теми, які раніше знаходились на маргінесі або взагалі не розглядались. Польські дослідники конструюють різні історіографічні образи Російської імперії, описують коріння феномену, причини виникнення і функціональні механізми, які підтримували його існування, простежують імперський цикл формування, зростання та кризи системи. Утім, сучасна польська історіографія Російської імперії характеризується домінацією «традиціоналістського» підходу. Дослідження написані з «ревізійної» перспективи трапляються значно рідше. Можна говорити лише про окремі спроби вийти за межі польської національної парадигми і перейти від суто негативних характеристик феномену Російської імперії до більш виважених підходів.

ПРИМІТКИ:

¹ Kucharzewski J. *Od białego do czerwonego caratu*. – Gdańsk: Oficyna wydawnicza "Graf", 1990.

² Dogońska J. *Cywilizacyjna tożsamość Rosji*. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 1997.

³ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – Warszawa: Książka i wiedza, 2004. – T. 1: Cywilizacja staroruska; Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – Warszawa: Książka i wiedza, 2005. – T. 2: Subcywilizacja Rosji imperialnej.

⁴ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – S. 349.

⁵ Флиер А. Я. Цивилизация и субцивилизация России // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 6. – С. 82–94; Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций: Учебник. – М.: КДУ, 2003; Семенникова Л. И. Цивилизационные парадигмы в истории России // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 6. – С. 86–102.

⁶ Peltz W. Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.). – Zielona Góra: Wyd. wyższej szkoły pedagogicznej, 1994.

⁷ Chojnicka K. Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą. – Kraków: Collegium Columbinum, 2001.

⁸ Там само. – С. 15.

⁹ Andrusiewicz A. Moskiewska idea państwa // *Polska i jej wschodnie sąsiedzi*. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej w Rzeszowie, 2002. – T. 2. – S. 229.

¹⁰ Там само. – С. 230.

¹¹ Serczyk W. Wiek XVIII: Rosja w Europie – budowanie imperium // *Przeгляд Wschodni*. – 2000. – T. 7. – z. 3. – S. 428; Serczyk W. Prehistoria imperium czyli imperialne oblicza absolutyzmu rosyjskiego // *Cywilizacja Rosji imperialnej* / red. P. Kraszewski. – Poznań: Instytut Wschodni UAM, 2002. – S. 33.

¹² Madej Z. Rosyjskie zmagania cywilizacyjne. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1993. – С. 23.

¹³ Lazari A. de Czy Rosja będzie Trzecim Rzymem? // *Znak*. – 1993 – № 2. – S. 54.

¹⁴ Smaga J. Imperium // *Ideje w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski* / [red. A. de Lazari]. – Łódź: Ibidem, 2001. – T. 4. – S. 219.

¹⁵ Andrusiewicz A. Trzeci Rzym. Translatio studii – translatio Imperii // *Polska i jej wschodnie sąsiedzi* / red. A. Andrusiewicz. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej w Rzeszowie, 1997. – T. 1. – S. 11–47; Andrusiewicz A. Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1994. – T. 1. – S. 67–92.

¹⁶ Peltz W. Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV – XVI w.). – S. 229; Chojnicka K. Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. – S. 139–143.

¹⁷ Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny klęski tendencji demokratycznych // *O Rosji nieco inaczej. Szkice i eseje z dziejów politycznych Rosji XVIII–XX w.* / J. Sobczak. – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001. – S. 27; Trzebska L. Z dziejów Rosji do roku

1917. – Warszawa: Wyd. Szkolne i pedagogiczne, 1995. – S. 49; Smoleń M. Historia Rosji // Rosjoznawstwo: wprowadzenie do studiów nad Rosją : podręcznik akademicki / red. L. Suchanek – Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego), 2004. – S. 51.

¹⁸ Serczyk W. Prehistoria imperium czyli imperialne oblicza absolutyzmu rosyjskiego. – S. 36.

¹⁹ Див. праці російських дослідників: Uspienski B. Car i patriarcha. Charzmat władzy w Rosji. Bizantyjski model i jego nowe rosyjskie ujęcie / przeł. H. Paprocki. – Katowice, 1999; Uspenski B. Religia i semiotyka / przeł. B. Żylko – Gdańsk, 2001; Lotman J., Uspienski B. Pogłosy koncepcji “Moskwa – Trzeci Rzym” w ideologii Piotra Pierwszego (W sprawie tradycji średniowiecznej w kulturze baroku) / Semiotyka dziejów Rosji / wybór i przeł. B. Żylko. – Łódź, 1993. – S. 162–172.

²⁰ Chojnicka K. Przed Imperium było cesarstwo // Cywilizacja Rosji imperialnej / pod red. P. Kraszewskiego. – Poznań : Instytut Wschodni UAM, 2002 – S. 23.

²¹ Chojnicka K. Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. – S. 257.

²² Peltz W. Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV – XVI w.). – S. 218; Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji. Szkice biograficzne. – Warszawa: Grupa wydawnicza Bertelsmann Media Fakty, 2001. – S. 7; Andrusiewicz A. Iwan Groźny. – Warszawa: Wyd. Świat książki, 2006. – S. 28.

²³ Chojnicka K. Przed Imperium było cesarstwo. – S. 24.

²⁴ Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny klęski tendencji demokratycznych. – S. 11; Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – S. 24.

²⁵ Serczyk W. Prehistoria imperium czyli imperialne oblicza absolutyzmu rosyjskiego. – S. 27.

²⁶ Mucha B. Słownik władców ruskich i rosyjskich. – Piotrków Trybunalski: Naukowe Wyd. Piotrkowskie, 2001; Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji; Andrusiewicz A. Iwan Groźny; Dziewanowski M. Aleksander I: car Rosji, król Polski. – Wrocław: Wyd. Atla 2, 2000; Serczyk W. Poczet władców Rosji (Romanowowie). – Londyn: PULS, 1992; Sobczak J. Cesarz Mikołaj II. – Część I: Młodość; Część II: Na tronie.– Olsztyn : Wyższa szkoła pedagogiczna, 1998.

²⁷ Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji. – S. 7; Andrusiewicz A. Iwan Groźny.– S. 28; Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny klęski tendencji demokratycznych. – S. 34.

²⁸ Serczyk W. Poczet władców Rosji (Romanowowie). – Londyn: PULS, 1992. – S. 7.

²⁹ Andrusiewicz A. Carowie i cesarze Rosji. – S. 388.

³⁰ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska – T. 2. – S. 72.

³¹ Sobczak J. Geneza rosyjskiego despotyzmu i przyczyny kłęski tendencji demokratycznych. – S. 32.

³² Sobczak J. Władza “zwierzchnia” czy “nieograniczona”? (nowa redakcja “Ustaw zasadniczych” z maja 1906 r.) // Rosja XIX i XX wieku: studia i szkice / red. J. Sobczak. – Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. – S. 90; Achmatowicz A. Podłoże dziejowe i warianty rewolucji rosyjskiej // Rosja XIX i XX wieku: studia i szkice / red. J. Sobczak. – Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. – S. 123; Wiśniewski E. Ewolucja ustroju politycznego w Rosji na początku XX wieku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia historyka. – 1996. – № 55 – S. 70.

³³ Jaśkiewicz L. Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905 – 1907. Reformy ustrojowe / L. Jaśkiewicz. – Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1982. – S. 198.

³⁴ Bazyłow L. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolypina. – Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1972. – S. 81–83.

³⁵ Sobczak J. Władza «zwierzchnia» czy «nieograniczona»? (nowa redakcja “Ustaw zasadniczych” z maja 1906. – S. 119.

³⁶ Achmatowicz A. Podłoże dziejowe i warianty rewolucji rosyjskiej // Rosja XIX i XX wieku : studia i szkice / red. J. Sobczak. – Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. – S. 128.

³⁷ Wiśniewski E. Ewolucja ustroju politycznego w Rosji na początku XX wieku. – S. 76.

³⁸ Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska.– T. 2.– S. 118; Chwałba A. Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917. – Kraków: Tow. autorów i Wyd. PracNauk “Universitas”, 1995. – S. 235.

³⁹ Chwałba A. Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917.

⁴⁰ Там само. – С. 288.

⁴¹ Ciesielski M. Z historii rosyjskiej i sowieckiej policji politycznej. – Toruń: Kwadrat, 1990; Kaczyńska E., Drewniak D. Ochrona. Carska policja polityczna. Kulisy wywiadu i kontrwywiadu. – Warszawa: “Gryf” – “Bellona”, 1993.

⁴² Stanisławski W. Rosja carów – imperium kolonialnym? // Wiedza i życie. – 1999. – № 2. – S. 4–8.

⁴³ Ziółek P. Idea imperium. – Warszawa: PWN, 1997. – S. 185.

⁴⁴ Zielińska Z. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. – Warszawa: Wyd. naukowe Semper, 2001.

⁴⁵ Kocój H. Dyplomacja Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja 1791 roku. Zagadnienia wybrane. – Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998.

⁴⁶ Kosińska U. Rosja wobec sejmu jesiennego 1720 r. // *Kwartalnik historyczny*. – 2004. – № 1. – S. 39–67; Kosińska U. Rosyjskie wpływy wywołania antykrólewskiej konfederacji i detronizacji Augusta II w 1719 r. // *Kwartalnik historyczny*. – 1999. – № 3. – S. 53–75.

⁴⁷ Kriegseisen W. Katarzyna II jako mediewistka. Przyczynek do genezy drugiego rozbioru // *Kwartalnik historyczny*. – 2004. – № 3. – S. 127–139.

⁴⁸ Michalski J. O zmianę rosyjskiego ambasadora w Warszawie (zabiegi magnackiej opozycji w latach 1775 – 1776) // *Kwartalnik historyczny*. – 2002. – № 3. – S. 147–160.

⁴⁹ Serczyk W. Wiek XVIII: Rosja w Europie – budowanie imperium // *Przegląd Wschodni*. – 2000. – T. 7. – z. 3. – S. 425 – 441.

⁵⁰ Giza A. Polityka bałtycka Rosji w latach panowania Piotra I // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1995. – № 2. – S. 209–224; Giza A. Polityka bałtycka Rosji w latach 1725–1796 // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1996. – № 3. – S. 181–197; Giza A. Polityka bałtycka Rosji w latach 1796–1855 // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1996. – № 4. – S. 7–20; Giza A. Wokół polityki bałtyckiej Rosji za Aleksandra II (1855–1881) // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1998. – № 2. – S. 35–46; Giza A. Inflanty w bałtyckiej polityce Rosji od XVIII wieku // *Przegląd Zachodniopomorski*. – 1998. – № 4. – S. 137–148; Giza A. Wokół Bałtyckiej polityki Rosji od końca XVI do początku XX wieku. Zbiór studiów. – Szczecin: Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1999.

⁵¹ Dmochowski T. Rosyjsko-chińskie stosunki polityczne (XVII–XIX w.). – Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2001.

⁵² Budziński J. Polityka zagraniczna Rosji 1907 – 1914. Aparat decyzyjny, koncepcje, rezultaty. – Toruń: Adam Marszałek, 2000.

⁵³ Herma M. Rosyjskie przygotowania do operacji desantowych na wybrzeżach morza Czarnego w 1917 r. // *Studia historyczne*. – 1998. – z. 1. – S. 78–82; Herma M. Operacje floty czarnomorskiej podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1877 – 1878 // *Studia historyczne*. – 1999. – z. 1. – S. 43–55; Herma M. Pod banderą św. Andrzeja. Rola Floty Czarnomorskiej w realizacji koncepcji strategicznych (militarnych) Rosji w latach 1914 – 1917. – Kraków: Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002.

⁵⁴ Przybylski J. Miejsce floty wojennej w mocarstwowej polityce Rosji od początku XVIII do końca XX w. // *Cywilizacja Rosji imperialnej* / [red. P. Kraśzewski]. – Poznań: Instytut Wschodni UAM, 2002. – S. 381–404.

⁵⁵ Achmatowicz A. Podłoże dziejowe i warianty rewolucji rosyjskiej. – S. 121 – 138.

⁵⁶ Andrusiewicz A. Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit. – Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1994. – T. 1–2.

⁵⁷ Smoleń M. Stracone dekady. Historia ZSRR 1917 – 1991. – Warszawa – Kraków : PWN, 1994.

⁵⁸ Wojna R. Rosyjski imperializm i nacjonalizm w perspektywie historii // Międzymorze, Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX – XX wieku. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – S. 134–151; Wojna R. Geopolityczne przełomy historii imperium: 1917 – 1939 – 1991 // Rosja i Europa Wschodnia: “imperiologia” stosowana / red. A. Nowak. – Kraków: ARCANA, 2006. – S. 502–515.

⁵⁹ Smaga J. Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917 – 1991. – Kraków: “Znak”, 1992; Smaga J. Rosja w XX stuleciu. – Kraków: Znak, 2002.

⁶⁰ Marciniak W. Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej. – Kraków: ARCANA, 2001.

⁶¹ Nowiński F. Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym. – Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo naukowe, 1995. – S. 71; Kaczyńska E. Praca przymusowa w Rosji carskiej i radzieckiej – kontynuacja czy zamiana // Przegląd Powszechny. Miesięcznik poświęcony sprawom religijnym, kulturalnym i społecznym. – 1994. – № 4. – S. 72.

⁶² Sobczak J. Rosja Aleksandrów i Mikołajów, Rosja Lenina i Stalina oraz współczesna Rosja Jelcyna i Putina – elementy negacji i kontynuacji // O Rosji nieco inaczej. Szkice i eseje z dziejów politycznych Rosji XVIII–XX w. / J. Sobczak. – Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001. – S. 221.

ЛІТЕРАТУРА

Наталія ГЕРМАН

РОМАН-АНТИУТОПІЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРАХ 1920-Х РОКІВ (ТВОРИ Є. ЗАМЯТІНА, В. ВИННИЧЕНКА, С. І. ВІТКЕВИЧА)

Романи «Ми» Є. Замятіна, «Сонячна машина» В. Винниченка та «Прощання з осінню» С. І. Віткевича є показовими для російської, української та польської літератур. Три автори – майже ровесники: Винниченко народився в 1880 р., Замятін – в 1884 р., Віткевич – в 1885 р.; багато спільного є в їхніх творчих долях, адже відомо, що за життя їхні письменницькі здобутки викликали неоднозначну оцінку сучасників, а значна частина творчого доробку знайшла своїх читачів уже після смерті. Їхнє життя припало на буремні роки революцій та війн, було сповнене неймовірних подій, злетів та розчарувань.

Утілення утопічних ідей у романі Євгена Замятіна «Ми»

«Криголам – така ж специфічна російська річ, як і самовар. Жодна європейська країна не буде для себе таких криголамів, жодній європейській країні вони не потрібні: всюди моря свободи, і лише в Росії вони закуті кригою лютої зими – і щоб не бути відрізаною від світу, доводиться розбивати ці кайдани. Росія рухається вперед дивним, складним шляхом, не схожим на рух інших країн, її шлях – нерівний, тривожний, вона йде вгору – і зривається у прірву, вона рухається, руйнуючи»¹, – саме так визначив своє ставлення до батьківщини Є. Замятін в есе «Про моїх жінок, криголами і про Росію». Роман «Ми», що прославив Є. Замятіна на увесь світ, відкрив нову сторінку

в літературі саме завдяки своїй жанровій своєрідності. Його поява вплинула на створення відомих романів-антиутопій Дж. Орвелла, О. Хакслі, Р. Бредбері.

Дитина «страшних років Росії», Євген Замятін критично ставився до всього, що відбувалося навколо. Ще у 1918 році письменник говорив про те, що «партія організованої ненависті» та «організованого руйнування» не здатна «творити»². У тих, хто фанатично вірить у таку партію, немає майбутнього. Його роман «Ми» був написаний в останні роки громадянської війни (1920–1921 рр.), коли стало зрозумілим, що влада залишиться в руках більшовиків. Письменники та суспільні діячі того часу намагалися дати відповідь на питання, яке ж майбутнє чекає на Росію, тому роман-антиутопія «Ми» сприймався багатьма, як політичний памфлет на соціалістичне суспільство. Однак автор стверджував, що «цей роман – сигнал про небезпеку, що загрожує людині й людству від машин і держави»³. Поява тоталітарних режимів викликала у автора серйозні сумніви щодо можливості існування, нехай і у далекому майбутньому, ідеального суспільства, підважила віру в розсудливі витoki людської природи загалом. Замятін писав, що коли людина «в єдиному потоці» втрачає себе, свою волю та індивідуальність – це веде до загальної трагедії суспільства.

Роман-антиутопія «Ми» був написаний у 1921 році, але критичні оцінки письменника поставили під сумнів його ідеологічну позицію, відтак, унеможливили публікацію твору в Росії. Роман був виданий у Празі лише у 1924 р., а перше російське видання побачило світ в 1927 році в емігрантському журналі «Воля Росії». Утім, через ідеологічні переслідування письменник мусив покинути Росію у 1931 р.

Наукова фантастика Євгена Замятіна з «технічного боку» є доволі невигадливою. Його уява не простягалася за межі того, що йому, як інженеру, було добре відомо. Він не вигадував вражаючих технічних вдосконалень, бо й не ставив собі це за мету. Схильний до пророцтва у тому, що стосувалося побудови держави та характеру відносин у ній, Є. Замятін ніби свідомо не дає волі своїй інженерній фантазії. Він дозволяє собі наслідувати описи, наявні у так званих класичних утопіях: міста-комуни (за Томасом Мором), міста Сонця (за Томазо Кампанеллою) або алюмінієвого раю зі сну Н. Г. Чернішевського

«Що робити?». Є. Замятін, на нашу думку, навмисне звертається до повторів ніби наголошуючи, що його завдання полягає у перевірці усієї сукупності утопічних ідей, що мали місце в історії європейської суспільної та політичної думки протягом багатьох століть.

Так народився роман-антиутопія, прогноз на майбутнє, якщо не змінити теперішнє. Основна тема роману – зображення духовної деградації людини в умовах тоталітарної держави. Головна ідея полягає в опорі тиранії, застереженні від деградації, заклиці до відновлення свободи у суспільстві та духовного пробудження особистості.

Автор обрав просту, проте достатньо промовисту назву – «Ми». Вона втілювала гасло, покликане об'єднати усіх принижених, репрезентувала політичну силу, що вибудує «новий світ». Таким чином, слово стало символом свідомості мас, від імені яких прагнула говорити чи не вся пролетарська поезія: «Все – мы, во всем – мы, мы – пламень и свет побеждающий, // сами себе божество, и Судья, и Закон» – В. Кириллов; «Мы – одно, мы – одно, мы – одно...» – В. Крайський; «Мы и Вы – единое Тело. Вы и Мы неразделимы...» – І. Садоф'єв⁴. Ці гасла вплелися у тканину книги Є. Замятіна. Однак, на відміну від інших письменників, Євген Замятін наголосив, що у категоричності «ми» звучить заборона на «я». Якщо давній рід є колективною особистістю, то сучасна маса «ми» – колективною аморфністю, агресивністю, що пригнічує. До такого висновку Є. Замятін прийшов не тільки під впливом гіркого досвіду революції, але й споглядаючи досвід патріархальної, селянської Росії, про яку написані його ранні повісті. У романі «Ми» ніби перевіряється чи збудеться мрія, що протягом віків супроводжувала людську цивілізацію і тепер набула ознак реальності. Утілена в життя теорія світлого майбутнього перевершила навіть найбільш похмуру фантастику. Є. Замятін одним із перших у світовій літературі передбачив неминуче перетворення утопії – при спробі її здійснення – на антиутопію.

Особливості жанру вимагали від письменника інакшого методу зображення. Є. Замятін випрацював власний метод, співзвучний духу епохи – «неореалізм», що можна розуміти як поєднання реальності й фантастики. У своїх критичних працях письменник розробив теорію неореалізму і визначив основні риси нового методу. У неореалізмі фантастичним є суспільство прозорих стін, гігантська, надпотужна космічна

машина «Інтеграл», небачені дива техніки майбутнього; реальними ж є людські характери та долі, їхні почуття та думки, що не можуть бути перекреслені волею верховного правителя – Благодійника. Є. Замятін розумів, що можна збудувати небачене космічне аеро, проте неможливо на ньому прилетіти до щастя. Прогрес знання – це ще не прогрес людства, а майбутнє залежить від того, які підвалини закладені сьогодні.

Письменника цікавлять не так ознаки матеріального достатку та прогресу, як духовний стан майбутнього суспільства і, перш за все, взаємовідносини особистості та держави. Відтак, роман «Ми» не фантастична мрія художника епохи соціалізму, а, швидше, перевірка більшовицької ідеї на здатність реально втілитися. Задум твору ґрунтується на авторських спостереженнях за долею тих, хто мешкатиме у кришталєво-алюмінієвому раю майбутнього. Своїм романом письменник закликає не допустити розриву між особистістю і її призначенням, застерігає від соціальних катастроф, антигуманності комуністичної ідеології та насильницької влади радянської держави, протиприродності, схематизму, стандартизації, духовної убогості, якими загрожує «машинна цивілізація», як сказав свого часу Дж. Орвелл.

Є. Замятіна цілком справедливо вважають засновником російської антиутопії, що таврувала технократів та змальовувала пекло, котре запанує після втілення в життя вульгарно сприйнятих соціалістичних ідеалів. У 1988 році В. Лакшин відзначив, що більшість з передбаченого Є. Замятіним, аж до подій трагічного голодомору в Україні, виправдалося, адже у романі перемога над голодом досягається шляхом голодної смерті більшості.

Безперечно, цілком правим був Н. Фрай, говорячи, що без Замятіна не було б ні «Дивного нового світу» О. Хакслі, ні «1984» Дж. Орвелла. Роман «Ми» справив суттєвий вплив на В. Сіріна-Набокова, Р. Бредбері та інших футурологів, відкривши епоху антиутопій ХХ століття.

Антиутопія в українській літературі
(на прикладі роману-пантопії Володимира Винниченка
«Сонячна машина»)

Роман Володимира Винниченка «Сонячна машина» ознаменував появу жанру антиутопії в українській літературі. Твір В. Винниченка має

присвяту «Моїй сонячній Україні», автор плекав надію, що роман стане візитною карткою української літератури в Європі, і посяде гідне місце поруч із творами Г. Велса, К. Чапека, А. Франса. Відомо, що письменник сподівався згодом доопрацювати роман, дописати ще один розділ, змінити фінал. У його «Щоденнику» читаємо: «Коли б ще років зо три над нею попрацювати, могла б стати путньою річчю. Зараз відчуваю сум за неї, жаль до неї, як до дитини, від якої батьки ждуть геніальності, а з неї виходить жалюгідний, непомітний та ще й кривджений іншими середняк. Дефектів багато, сам бачу, а виправити вже не сила мені»⁵.

Роман Винниченка був виданий у Харкові в 1929 році і, незважаючи на низку вад, став подією в українському літературному житті. М. Зеров згадував, що про «Сонячну машину» Винниченка писали, говорили, диспутовали, а головне – її читали так, як не читали жодну з українських книжок, навіть загально рекомендованих та обов'язкових.

У своєму творі В. Винниченка, проаналізувавши комуністичні та соціалістичні ідеї, дійшов висновку, що всезагальна рівність людей спричинить неминуче руйнування суспільства, ліквідацію праці як основи людського буття. Людина перестане творити без стимулів до праці, а особистість неминуче деградує. Ідея соціальної і економічної рівності, яку посилено пропагували більшовицькі утопісти, приведе не до досконалості і блага, а – до катастрофи.

Ще донині не з'ясована жанрово-видова форма твору В. Винниченка. Одні вважають його утопією, інші дотримуються думки, що це антиутопія або просто фантастичний роман. Що спільного має «Сонячна машина» з утопією? Утопічні проекти ідеального суспільства не є реалістичними у своїй основі, тому і не показують, яким шляхом реалізувати ці ідеали. Утопісти будують свої ідеальні світи свавільно, не враховуючи передумови. У «Сонячній машині», як і в усіх утопіях, також не береться до уваги процес розвитку суспільства. Утопічний світ виникає тут раптово, завдяки щасливій випадковості. Що стосується вибору ідеалу, утопічні ілюзії традиційно близькі до фольклорних фантазій. Це притаманне і романові В. Винниченка: казкова скатертина тут замінена сонячною машиною. Однак ідея лишається та сама: вигадати таку річ, яка реалізувала б мрію людства отримувати їжу, не витрачаючи енергії на її виробництво.

Образ сонця є визначальним для різних утопій та антиутопій, адже сонце є джерелом життя, тому цей образ в утопістів стає символом достатку, щастя, добробуту. Крім того, як доводить англійський літературознавець А. Л. Мортон, сонце, що «дає світло і тепло всім однаково»⁶, в уяві людей втілює культ справедливості. Саме тому у творах утопістів воно постає об'єктом культового поклоніння і усвідомлюється як символічний знак світла, революційного горіння, прогресивних прагнень – усього, що протилежне злу і темряві. Образ Сонця в романі В. Винниченка має традиційне утопічне осмислення. І описану там країну, вслід за Т. Кампанеллою, можна б назвати країною Сонця. Саме воно годує її громадян, оскільки машина, що забезпечує всіх їжею, працює від сонячних променів. «Сонячна машина» має й інші ознаки утопії: героя, який сприймається як об'єкт культового поклоніння; віру в перемогу розуму; сподівання, що людство зможе попередити і уникнути негативних наслідків науково-технічних досягнень.

Водночас «Сонячну машину» не можна вважати «класичною утопією», оскільки бачення Винниченка подібне до футурологічних прогнозів антиутопістів з їхніми моделями світів.

Одна із провідних ідей роману – перебудова життя за допомогою наукового відкриття, а відтак, і створення «земного раю». Автор допускає його появу, однак ставить питання, як поводитиме себе в ньому зіпсоване людство? І ось у межах утопії викристалізовується антиутопія: старий світ зруйнований, а новий утопічний «чудовий світ» перетворюється на свій антипод. Замість досконалого устрою з'являється потворна пародія, де знецінюються моральні ідеали, а те, що вважалося взірцево прекрасним, набуває жахливих форм. Мрія про гармонійний світ зазнає краху.

Проблема «довершеного застою» – одна із головних в утопічних творах. В. Винниченко, сатирично «вихваляючи» застійний добробут, показує, що людська індивідуальність, втративши здатність самовдосконалюватися, морально нівечиться, а руйнація духовного світу людини веде до катастрофи все суспільство. Отже, зміст людського буття – в розвитку, а у застої починається виродження.

Події твору відбуваються наприкінці ХХ ст., а сам твір пишеться на його початку. Яскраво і докладно відтворюються в романі політичний

хаос, ідеологічні сум'яття, економічне безладдя пореволюційного часу. Вагому роль у перетині різних часових пластів відіграють спогади героїв, що переплітаються з осмисленням нового та невідомого. Паралель між баченим і втраченим набуває глибокого філософського змісту.

Футурологи, аналізуючи історичний розвиток людства, приходять до невтішних висновків про долю особистості, з тривогою відкриваючи у ній руйнівний зародок. Процес нищення людини в людині змальований і в романі «Сонячна машина». Щоправда, відбувається він інакше: тут людське зникає після втрати основного джерела існування – праці. Не працюючи, людина поступово і неминуче перетворюється у тварину. З іншого боку, відбувається процес поглинання особистості масою. Усуспільнення не приведе до добробуту, рівності і щастя, а навпаки – до руїни і бідності. Винахід Рудольфа Штора зробив усіх рівними, але водночас убив у людині прагнення до прекрасного, героїчного, індивідуального, а відсутність ініціативи, праці і творчості привела до жебрацької рівності, у якій загубилася Людина.

Антиутопіям притаманний подібний композиційний сюжет: головні герої чинять опір режимові, але врешті-решт здаються і приймають нав'язаний хід життя. Особистість не тільки втрачає свою неповторність, але і перестає відчувати власну приреченість, що знаменує остаточне світоглядне і моральне падіння. Так, Еліза, героїня роману, усвідомлюючи згубність винаходу Рудольфа Штора, намагається протидіяти стрімкому впливу і поширенню Сонячної машини. Вона інтуїтивно відчуває фатальну сутність цього винаходу, тому страждає і активно чинить опір, щоб зрештою здатися, поступитися всезагальної агресії, погодитися перейти на сонячний хліб. Як бачимо, героїня приходить до трагічного самозаперечення, розчиняється в «ми».

Утім, «Сонячна машина» не є антиутопією на зразок «Ми» Є. Замятіна, «Чудового нового світу» О. Хакслі чи «1984» Дж. Орвелла. Спостерігаємо, що структура твору дозволяє зарахувати його до особливої жанрової категорії «синтетичного», або «універсального», роману, який є перехідною формою від утопічного до антиутопічного дискурсу. Змішання жанрів зумовлене змінами в сприйнятті автором навколишніх подій. Від захоплення революцією В. Винниченка прихо-

дить до розуміння жорстокої правди «нової» дійсності, сповненої насилля і кривавого свавілля, де відверто зневажаються моральні закони. Життя перших пореволюційних років оголило перед письменником розходження між утопічними уявленнями про щастя і насильницькими формами його досягнення.

Оскільки у «Сонячній машині» є ознаки різних видів роману (політично-філософського, соціально-психологічного, побутово-фантастичного і пригодницького), це дозволяє визначити для неї особливу жанрову категорію. Г. Баран пропонує назвати її «пантопією»⁷ (якщо утопія – місце, якого немає; антиутопія – місце, ідеологічно протилежне, то пантопія є всеохопленням місць). У даному випадку вона виражає нерозривну єдність мрії і зневіри, надії і відчаю. Пантопія В. Винниченка, на відміну від антиутопії, не позбавляє надій, а лише попереджає про жахливе і катастрофічне, але водночас лишає віру в добре і прекрасне.

Антиутопісти не вірять у створення ідеального суспільства. Світ, як і людина, суперечливий, і людство ніколи не досягне досконалості, вважають вони. Пантопія, як і антиутопія, критикує шляхи досягнення досконалості, змальовані утопістами, однак вірить у можливість реалізації взірцевого світлого майбутнього, тому є проміжною ланкою між утопією й антиутопією. Суспільство «Сонячної машини» є чимось середнім між ідеалом та антиідеалом, у ньому перетинається і хороше, і погане, однак в основі залишається надія.

Тема свободи представлена в утопіях по-різному: одні вважають, що суспільство досягне добробуту, щастя і досконалості, якщо встановить строго регламентований спосіб життя; інші схильні припускати цілковиту розкутість у вчинках, діях, стосунках, почуттях. Антиутопісти розвінчують обидва способи утопічного розв'язання проблеми свободи і доводять, що регламентований спосіб життя приведе тільки до тоталітаризму, а стихійний, необмежений характер соціальних відносин – до анархії і руїни.

В. Винниченко в «Сонячній машині» засуджує обидва типи соціального устрою. На початку твору змальовано тоталітарну державу монополіста Фрідріха Мертенса, який сконцентрував у своїх руках безмежну владу. Про страхітливості його могутності розказує принцесі

граф Елленберг: «Один рух пальцем Фрідріха Мертенса, один натиск на гудзик апарата – і мільйони людей засуджені на голод і смерть. І всі мільйони неодмінно помруть, коли на те буде воля Мертенса. І ніяка сила не може противитись тій волі»⁸. З іншого боку, сонячна машина звільняє людину від будь-якої залежності, створює умови для необмеженої свободи дій, вияву почуттів. Незалежність індивідуума, яка в уяві утопістів ототожнювалася зі щастям, в «Сонячній машині» веде до анархії та занепаду. Навіть прихильники нового способу життя усвідомлюють згубність цілковитої свободи у всьому і намагаються встановити ідеологічну і правову систему. І таїє надія, що анархія, до якої призвело нове відкриття, рано чи пізно припиниться.

Утопісти покладають великі сподівання на науку і технічний прогрес як засіб удосконалення світу. Антиутопісти ж показують хибність і марність цих уявлень: безмежна технократизація і науковий прогрес не тільки не ушляхетнюють людство, а навпаки ведуть до його деградації та виродження. В. Винниченко показав процес негативного впливу науки і техніки на людину. Сонячна машина звільняє людину від праці, але водночас провокує бездіяльність та виродження людини як особистості. Однак, на відміну від багатьох антиутопістів, В. Винниченко не заперечував науково-технічний прогрес, щоправда, мав сумнів, що людина правильно поводитиметься в нових умовах.

Утопічні ідеали такі привабливі, що пантопісти не можуть від них відмовитися. Володимир Винниченко, визначаючи згубність сучасного йому соціального розвитку, вірив у можливість соціальної справедливості. Поєднання утопічних і антиутопічних жанрових і сюжетно-композиційних пластів у «Сонячній машині» дало змогу авторові попередити людство про можливість реальної загрози і водночас висловити віру в силу та потенційну спроможність людини у перемозу добра над злом. Пантопія, як і антиутопія, – література застереження, але водночас і література, що проголошує триумф життя, утверджує його ідеали.

Антиутопічний дискурс прозової творчості С. І. Віткевича

Українському читачеві ім'я польського митця Станіслава Ігнація Віткевича досі залишається маловідомим, оскільки українських видань

його творів ще немає. Російські ж читачі отримали можливість ознайомитися з його творчістю лише наприкінці ХХ ст. Протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років Віткевич став відомим у Росії, найбільше завдяки зусиллям А. Б. Базилевського⁹, невтомного пропагандиста, перекладача і видавця сучасної польської поезії.

«Геніальний графоман» - так сучасники називали Віткевича. За «законами» авангарду в цій обдарованій особистості злилися воедино художник, драматург, прозаїк, теоретик театру, оригінальний філософ і публіцист. Авангард був і стилем життя Віткевича. Основна філософська теза письменника полягала у тому, що людство в результаті розвитку цивілізації, а відтак, повсюдної уніфікації, втрачає індивідуальні риси і стає однорідною масою з автоматизованим мисленням і відчуттями. На переконання художника, суспільство поволі губить «метафізичні почуття», здатність до глибокого індивідуального хвилювання при зустрічі з невлочимими, непоясненими фактами. Катастрофізм Віткевича пов'язаний не з почуттям страху перед біологічною загибеллю людства, але з переконанням, що добре організоване суспільство обмежує психічну сферу людини. Подолати стандартизацію соціальної поведінки, врятуватися від загрози механізації (принаймні відстрочити її) можна лише завдяки безглуздим вчинкам, що здатні спричинити сильне психологічне потрясіння.

У мистецтві початку ХХ століття С. І. Віткевич бачив симптоми загального виродження духовності. Він вважав, що можливості традиційного мистецтва вичерпані, тому не можуть викликати у сучасної людини необхідного естетичного потрясіння. На думку письменника, необхідно розбудити «метафізичне хвилювання» через активізацію «перекручених форм», використання експресивних можливостей гротеску і абсурду.

У літературі 1920–1930-х рр. творчість С. І. Віткевича відзначається послідовним використанням гротеску як основної форми художнього висловлювання. Прозові твори письменника («Прощання з осінню» (1927), «Невситимість» (1930), «Єдиний вихід» (незакінчений)) відображають духовний клімат, пов'язаний із епохою нестабільності, різких соціально-політичних змін. Визначальна риса гротеску Віткевича – катастрофічне бачення історичних подій та розвитку людської

особистості на їхньому тлі. Віткевич – творець інтелектуального, філософського роману, що є психологічним дослідженням людини, яка опинилася перед обличчям тотального винищення сучасного світу.

У його трьох романах – «Прощання з осінню» («*Pożegnanie jesieni*», написаний у 1925–1926, виданий у 1927), «Невситимість» («*Nienasycenie*», написаний у 1927–1929, виданий у 1930), «Єдиний вихід» («*Jedyne wyjście*», написаний 1931–1933, незакінчений, виданий у 1968) – діють ті ж персонажі, що й у його п'єсах, навіть імена найчастіше зберігаються.

У рамках власної теорії Чистої Форми письменник випрацював певні погляди на жанр роману, хоча й не вважав його «чистим мистецтвом» «з огляду на гетерогенність та фрагментарність естетичного впливу»¹⁰. Відкинувши усі правила роману, він створив його новий різновид – «роман-мішок», який характеризується трьома художніми рисами: родово-жанровим синкретизмом (власне «мішкватістю»), філософською проблематикою («понятійністю», «філософічністю») та стилістичною надорганізацією наративу (що виражає «метафізичність» твору в мистецьких категоріях)¹¹. Саме у жанрі романістики можна найлегше виявити парадоксальність мислення Віткевича: з одного боку, він заперечував естетичну вартість прози, хоча, з іншого боку, намагався її оновити. Для втілення теорії Чистої Форми, автору довелося розпочати естетичну гру, суть якої полягала у жорсткому пародіюванні реалістичної манери й фабульних і композиційних схем пригодницької, популярної та іншої прози¹². Його романи лишають сильне враження, оскільки Віткевич створив власну іронічну форму оповіді, ймовірно, сформовану під впливом наукової фантастики Ж. Верна та Г. Велса.

Наукова фантастика перед Першою світовою війною і одразу після неї перетворювалась у роман тривожних передчуттів, у роман-антиутопію. У ньому майбутнє постає як панування машин, що вибороти незалежність і придушили людський опір. Наприклад, у двадцятих роках у Польщі виходять «Ноги Ізольди Морган» (1923 р.) футуриста Б. Ясенського й полемічні оповідання О. Вата про повороти й звивини майбутньої історії – «Безробітний Люцифер» (1927 р.). У центрі антиутопій С. І. Віткевича – механізація суспільства, а не не-

гативні аспекти розвитку техніки. Його точка зору близька до поглядів російського письменника Є. Замятіна, хоча свідчень того, що Віткевич читав «Ми» немає. Польські джерела, на думку Ч. Мілоша, очевидні: здебільшого, це нестримна теософська фантазія Т. Мічинського, який, змішуючи у своїх романах і драмах епохи й країни, наслідував традиції польської романтичної історіософії.

У романах С. І. Віткевича дію перенесено у майбутнє, але сучасну йому Польщу легко пізнати, незважаючи на зміни, перебільшення, елементи гротеску. Направду уся «реалістична» художня література тих літ не може зрівнятися з Віткевичем у зображенні хитросплетінь соціального й політичного життя.

Тема його романів – не чудовий новий світ, а занепад, що передує народженню нового суспільства. Воно, приховане від спостереження й передбачення, визирає з-під світу мистецтва й псевдомистецтва, на якому зосереджено увагу Віткевича. Втрата релігії (саркастично зображені спроби введення «неокатолицизму»), загибель філософії (цілі сторінки присвячено суперечкам із логічними позитивістами), божевілля мистецтва (музика виявляється найбільш стійкою, тому автор часто ідентифікується з композиторами) – ось картини майбутніх змін соціальної системи. Твори С. І. Віткевича – це своєрідні притчі про зміщення часу, а їхній лейтмотив – становлення та еволюція людської душі в деградованому суспільстві, яке живе у передчутті катастрофи.

«Прощання з осінню» – авантюрно-філософський роман, що став головним у прозовій спадщині С. І. Віткевича. Він поділяється на дві частини: особисту й суспільну. На першому плані – любовно-метафізичні вагання персонажів, чиє життя позбавлене «насущних» турбот. Із розвитком сюжету бачимо трансформацію суспільства, що породило таких особистостей: серія із трьох радикальних революцій встановлює режим, що нівелює особистість. Головний герой, Атаназій Базакбал, іронічно називає себе «псевдо-гамлетом» і попри гарячкові пошуки не знаходить собі місця в житті. Він – розчарований митець, «метафізична істота, позбавлена форми дії», людина, яка відчуває себе зайвою. Загибель в наркотичній ейфорії в мить ілюзорного прозріння завершує трагічний шлях Атаназія: його розстрілюють на тлі прекрасної осені в Татрах. Смерть головного героя постає уособленням смерті суспільства.

Дія роману «Невситимість» розгортається в епоху революцій і глобального «псевдоморфозу», коли європейська нація згасає, асимілюючись і підкоряючись Сходу. На прикладі деградації Генезипа Капена розкрита катастрофічна перспектива розвитку суспільства. Віткевич змальовує гіпотетичний світ кінця ХХ ст. (є згадка про щоденник головного героя «Записки шизофреніка», датований 1997 роком). Це своєрідна історія смерті душі, її шляху від «Пробудження» до «Божевілья» (такі заголовки мають два томи роману). Використовуючи стереотип «жовтої загрози», який втілює давні страхи європейської культури, Віткевич описує світ, де розум переможений «біологічним екстазом», а індивідуальний пошук замінено готовою ідеологією. Втрата мислення і встановлення психологічного шаблону – ознаки уніфікації, котра для Віткевича виступає абсолютним злом.

Останній роман С. І. Віткевича – «Єдиний вихід» (1931–1933), проте він встиг написати лише першу частину «Друзі». «Єдиний вихід», як зазначає А. Базилевський¹³, – це белетризований «думкомет», де фабула розчиняється в роздумах та потоці свідомості. Герої живуть у «жахливі, але по-своєму чудові» часи, за авторитарного режиму під владою партійно-бюрократичної кліки, але механізм держсистеми не обходить автора: модель духовного занепаду героїв може бути застосована до будь-якого місця й часу.

Романи Віткевича вміщені у гротескно деформовані реалії суспільного й політичного життя Польщі та Європи після Першої світової війни. Насичені передчуттям внутрішньої і зовнішньої загрози, кризи гуманістичної культури, твори письменника відзначалися оригінальною художньою формою (поєднання реалістичних і сюрреалістичних мотивів, філософської публіцистики і сюжетних перипетій, вільних композиційних зв'язків і стилістичної різноманітності). Герой Віткевича нехтує причинно-наслідковими зв'язками; він учасник якоїсь загадкової гри, своєрідного театру маріонеток, і разом із тим є носієм серйозних авторських роздумів, філософських ідей. Письменницькій манері Віткевича властивий різкий контраст та гіперболізація деталей, демонізація персонажів, які виступають в абсурдних ситуаціях. Письменник відмовляється від ліризму й емоційності, їхнє місце посідає сухий інтелектуалізм. Мова прозових творів сповнена гротескних

змішувань вульгаризмів із науковою термінологією, каламбурів, неологізмів, вигадливих оксюморонів, що порушують усі правила класичної літератури.

Отже, Станіслав Ігнацій Віткевич, спираючись на здобутки модернізму кінця XIX – початку XX ст., у період міжвоєнного двадцятиліття створив власну естетичну програму – теорію Чистої Форми – суть якої полягала у метафізичному трактуванні ролі та завдання мистецтва як шляху до пізнання загадкового сенсу буття. У своїх прозових творах (романах-антиутопіях «Невситимість», «Прощання з осінню», «Єдиний вихід») письменник утілює основні засади цієї програми.

Міжособистісне відчуження, соціальна «механізація» та духовна бідність були тими проблемами, які порушили у своїх антиутопіях Є. Замятін, В. Винниченко і С. І. Віткевич. Кожен із них по-своєму моделював світ майбутнього, але саме в їхніх романах («Ми», «Сонячна машина», «Невситимість», «Прощання з осінню», «Єдиний вихід») уявне майбутнє пророчо розглядалося крізь призму сучасного для них життя. Визначення цих творів як антиутопій певною мірою умовне, тому що вони містять елементи політично-філософського, соціально-психологічного, науково-фантастичного, авантюрно-детективного жанрових різновидів. Однак саме ці твори найкраще репрезентують антиутопійні тенденції в слов'янських літературах 1920-х років.

ПРИМІТКИ:

¹ Давиденко Г. Й., Гурець М. П., Гричаник Н. І. Роман-антиутопія в контексті світової літератури. – Глухів, 2006. – С. 60.

² Замятин Е. Я боюсь: Литературная критика. Публицистика. Воспоминания / А.Ю. Галушкин (сост. и коммент.). – М., 1999. – С. 344.

³ Недзвецкий В.А. Роман Е. И. Замятина «Мы»: временное и непреходящее // Е. Замятин, А. Н. Толстой, А. Платонов, В. Набоков. В помощь преподавателям, старшеклассникам и абитуриентам / Сост. Г. Г. Красухин. – 3-е изд. – М., 2000. – С. 4–16.

⁴ Любимова А. Ф. Жанр антиутопии в XX веке: содержательные и поэтологические аспекты: учеб. пособие по спецкурсу. – Пермь, 2001. – С. 90.

⁵ Давиденко Г. Й., Гурець М. П., Гричаник Н. І. Роман-антиутопія в контексті світової літератури. – С. 36.

⁶ Баран Г. П. Роман-застереження: «Сонячна машина» В. Винниченка у зіставленні з творами Є. Замятіна «Ми», О. Гакслі «Чудовий новий світ», Дж. Орвелла «1984» // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 1996. – №10. – С. 37.

⁷ Баран Г. П. Роман-пантопія В. Винниченка «Сонячна машин»: проблематика, особливості поетики. – Дрогобич, 2001.

⁸ Винниченко В. К. Сонячна машина: Роман. – К., 1989. – С. 452.

⁹ Базилевский А. Б. Творчество Станислава Игнация Виткевича и польская литература гротеска: Автореф. дисс. доктора филол. наук. – М., 2000.; Базилевский А. Будущее как наркотик // Виткевич С. И. Наркотики. – М., 2003. – С. 7–32; Базилевский А. Виткевич: разговор по существу // Виткевич С. И. Сапожники. Драмы. – М., 1989. – С. 3–17; Базилевский А. Диалектика безысходности // Виткевич С.И. Прощание с осенью. – М., 2006. – С. 456–461.

¹⁰ Захаров В. Естетика чистої форми Станіслава Ігнація Віткевича // Київські полоністичні студії. Європейський вимір української полоністики. – К., 2007. – Том IX. – С. 175.

¹¹ Там само. – С. 175.

¹² Там само. – С. 176.

¹³ Базилевский А. Будущее как наркотик. – С. 24.

Тетяна ДОВЖОК

ПОГРАНИЧЧЯ КУЛЬТУР
У ПОВОЄННІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ПРОЗІ
(В. ОДОЄВСЬКИЙ, А. КУСЬНЄВІЧ,
Л. БУЧКОВСЬКИЙ, З. ГАУПТ)

*Ситуація пограниччя, в якій Я повсякчас і в різних вимірах сти-
кається з етнічно, ментально, расово відмінним Іншим, – одна з най-
характерніших прикмет сучасного світу. Явища багатокультурності
й проникності культурних меж, свобода міграції і відкритість кордонів
спонукають нас до глибокого переосмислення власного погляду на Іншого
та своїх з ним взаємозв'язків. Як зауважує Ю. Кристева: «Необхідність
жити з іншим, з чужинцем, ставить нас перед можливістю чи немож-
ливістю бути інакшим. Йдеться не просто про нашу здатність прийня-
ти – з гуманних міркувань – іншого, а про те, щоб бути на його місці, що
означає мислити себе і самому ставати іншим щодо самого себе»¹.*

У панорамі повоєнної польської літератури важливе місце посідає проза «малої вітчизни» – спадщина розмаїтих погранич (польсь-ко-німецького, польсько-литовського та польсько-українського), які існували «на межах» національного культурного простору до геополітичних зрушень середини ХХ ст. Неповторна специфіка периферійних поліетнічних спільнот стала невичерпною темою творчості письменників, що змушені були покинути країну свого дитинства або стали свідками акультурації рідного терену. У запропонованій статті представляємо фрагмент дослідження польської повоєнної прози, тематично пов'язаної з галицько-подільським регіоном – колишніми південно-східними «кресами» Польщі², де історично сформувалася багатоетнічна субкультура. Обрані з численного грона «кресових» ав-

торів постаті – В. Одоєвський, А. Кусьневич, З. Гаупт, Л. Бучковський – це ті письменники, у творчості яких проблематика складних взаємин між сусідськими етносами регіону посідає одне з чільних місць.

Закономірно, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, коли концепція мультикультуралізму здобуває перевагу в європейській етно-культурній політиці³, саме поняття «креси» стає поволі анахронізмом та глибоко переосмислюється як в аспекті географічному, так і в історичному та історико-літературному. У «кресах» тепер вбачають передусім «напрямок експансії», «евфемізм», утворений задля приховування своєрідності підлеглого регіону⁴ та експонування «польської вищості» на сході⁵, у них помічають передусім «квазігеографічність», потенційну «релятивність»⁶, підкреслюють закладену в самій назві анахронічність асиметричного ціннісного протиставлення центр–периферія, в якому на долю «непольських» теренів незмінно випадає «маргіналізація, ізоляція і культурна стагнація»⁷.

У польській літературно-критичній традиції досі подекуди функціонує термін «кресова література», проте аби уникнути згаданій етноцентричної конотації, у праці ми говоримо про «літературу пограниччя», вивчаючи її у ключових для неї вимірах, якими є: проблематика самототожності вихідців з поліетнічних спільнот, ціннісно означений простір «малої вітчизни», катастрофічне світосприйняття трагічного повоєнного покоління.

Потрібно пам'ятати, що останні польські «креси», анексовані на користь Радянського Союзу 1945 р., – галицько-подільський регіон часів міжвоєнного двадцятиліття – це передусім *втрачена* «мала вітчизна» А. Кусьневича, Л. Бучковського, З. Гаупта, Ю. Стрийковського, А. Хцюка, В. Пазнівського, В. Стойовського та багатьох інших відомих повоєнних письменників. «Викорінення з рідних краєвидів»⁸ трагічно збіглося для них з ідеологічними процесами «стирання» історичної пам'яті та культурної ідентичності польської спільноти задля виникнення безликої соціальної маси, «неможливої легкості буття» (за М. Кундерою) повоєнної ПНР. За тих умов творчість «пограничних митців», вихованих у мультикультурному середовищі, з центральною ідеєю діалогу відмінних спільнот стала вагомим засобом протиставлення монологічності офіційної «новомови» часів тоталітаризму та

відіграла одну з провідних ролей у «незаангажованому дискурсі»⁹ (Р. Нич) повоєнного польського письменства, адже головною цінністю культурного пограниччя є «відкритість до Інших», що означає ненаголошення на винятковості власної культури, а відтак, відмову від спрощеного, дихотомічного образу світу на користь гетерогенності й розмаїття.

Тож не дивно, що головним матеріалом творчості «кресових» письменників повоєнного покоління є власний біографічний досвід: скрупульозне відтворення реалій зниклого назавжди багатокультурного світу стає для них головною, а в окремих випадках єдиною моделлю художнього осмислення дійсності. Рефлексія письменників найчастіше торкається проблематики цілого «втраченого» покоління та водночас проектується на «сумнівний» образ людини другої половини ХХ ст. Водночас відбудова міфу гармонійного багатонаціонального пограниччя довоєнного часу стає для них формою реконструкції європейського простору культури, а поряд з тим – віднайденням власного місця в ньому.

Анджей А. Кусьневич (1904-1993), Леопольд Бучковський (1905-1989) та Зигмунт Гаупт (1907-1975) – майже однолітки народжені на теренах тогочасної Галичини – провінції Австро-Угорської імперії, що хилилася до занепаду. Роки їхньої юності припали на період становлення незалежної Польщі, з усіма його суперечностями, пов'язаними з відродженням польського культурного простору на нових «кресах» та неоднозначною національною політикою молодого уряду. Митців поєднує спільне ціннісне поле «малої вітчизни», що витворює особливий «кресовий код»¹⁰ – мову порозуміння, доступну лише втаємниченим, пов'язану з функціонуванням багатонаціональної субкультури. Водночас згаданий «код» найчастіше є елементом культивованого митцями австро-угорського міфу, в якому чільне місце займає етнічна й релігійна толерантність імперії Габсбургів¹¹.

Влодзімеж Одоєвський (нар. 1930 р.) – безсумнівний авторитет серед представників «кресової тематики» у польській літературі повоєнної доби. Завдяки особливій емоційності, яку письменник надає художньому світові «кресів», мимоволі складається враження, нібито цей світ є часткою і його приватного біографічного досвіду. Проте прозаїк не є вихідцем з «кресів», народився він у Познані та нале-

жить до молодшого покоління, юність якого припала на часи окупації. Зв'язок з реальними «кресами» все ж існує: літо 1943 року 13-літній Владзімеж провів у родичів на Поділлі під Тереховою – в самому епіцентрі польсько-українських конфліктів. Враження від пережитого було настільки сильним, що згодом тема етнічного протистояння двох сусідніх народів стала центральною у його творчості.

Отже, говорячи про джерела проблематики польсько-українського пограниччя у творчості обраних митців, необхідно підкреслити: у той час, як для трьох перших письменників – це реальний досвід «співбуття з людьми» галицько-подільського регіону у довоєнні роки ХХ ст., для В. Одоєвського – це передусім враження глибокого шоку від міжнаціонального конфлікту на «кресах», яке, крім того, нашарувалося на закріпленій у свідомості митця літературний образ України (В. Одоєвський згадував, що виховувався на поезії «української школи» та романістиці Г. Сенкевича, в яку була закохана його мати¹²). Тож закономірно (як побачимо далі), що доробок В. Одоєвського вписується в національно-історичну матрицю трактування теми пограниччя¹³ («креси» як проблема «ідеологічної вітчизни»), відмінну від поліетнічного образу («креси» «зсередини», як досвід «малої вітчизни»), характерного для стильової палітри Л. Бучковського, А. Кусьневича і З. Гаупта.

Леопольд Бучковський був письменником, устами якого промовляла Іншість. Глибоко вкорінений у світ культурного пограниччя (народився у селі Накваша, зростав у Підкамені на Поділлі у родині різьбяр), він, власне, почав творити, аби передати (спочатку в музиці, живописі, а потім і в слові) унікальне живе багатоголосся свого краю. Тонка багатовимірність світосприйняття відбилася у відчутному «на дотик, смак і запах» житті-бутті «Вертепів» – першої повісті митця, конфіскованої цензурою 1937 року за «неправдивий» (бо неприкрашений!) образ галицького села. Глибоку ліричність письма відзначив у повісті К. Вика, назвавши «Вертепи» «дивним автобіографічним поетизуванням»¹⁴. Подібно З. Трішка визначає «Вертепи» «рапсодичною повістю», в якій «проза наближається до поезії»¹⁵.

Спільноти подільських сіл Долинощасна й Засереття є взірцем такої пограничної культури, де внутрішні етнічні межі практично не грають

ролі в окресленні ідентичності. Характер співіснування різних начал у пограничному світі Л. Бучковського можна б назвати, за Р. Ничем, «всебічним палінгенезом»¹⁶: знаком етнічної належності тут стає хіба лиш прізвище/прізвисько та рід діяльності: (Пейсах Школьник (єврей, торговець кіньми), Тимонов (росіянин?), Кеніг (єврей, німець?), Анелька Безданська (полька), Чаплій, Гук, Бондарчук (українці?), Лукаш Шеремета (українець?), його син – головний герой твору – має румунізоване ім'я Томку). Наратор твору є немовби «колективною свідомістю» цієї спільноти, тому «оповідає світ» ніби зсередини самих його явищ, не коментуючи його, а водночас дозволяючи кожному з «інших голосів» повноцінно висловитися «від себе», залучаючи до дискурсу неосвоєне «чуже слово» з пограничного ідіолекту (а чимало слів не зафіксовано в жодному словнику!).

Етнічно Інший сприймається у «Вертепах» як органічна і невід'ємна частка «свого» світу. Герої несвідомо присвоюють культурні особливості одне одного, створюючи синтезований варіант пограничної культури: дівчата охоче співають як польських, так і українських пісень; селяни беруть участь в аматорській драматичній виставі, що її українською мовою ставить ксьондз Жупан, причому на прем'єру сходяться два сусідні села (греко-католицьке і община старовірів); люди відвідують проповіді і в церкві, і в костелі, а в кооперативній крамниці вивішені в один ряд польський Орел, портрети Пушкіна і Шевченка.

Мешканців краю об'єднує спільне почуття «тутешності», яке визначає досить герметичне середовище «свого», протиставлене зовнішньому «чужому». Питання «Ви тутешній/нетутешній?» найчастіше ініціює діалог з незнайомими людьми та визначає характер взаємин з ними, у той час як етнічна «інакшість» для місцевих жителів впливає з одвічного порядку речей. У світі Долинощасної складалася своєрідна ієрархія добрих і злих сил: є свої священики (Жупан, Самошачинський), свій цілитель (Гжибняк), свої лиходії (Жарновецький, Деркач), свій злодій (Гук), своя причинна (Анелька Безданська) тощо. Кожен з них так чи інакше є добрим/злим, заслуговує на похвалу/осуд місцевої громади, проте всі вони є частиною свого, близького, зрозумілого світу. Натомість, прибулець Шеремета, який прагне осісти в селі, наражається на опір значної частини мешканців, яка не

бажає приймати нетутешнього. Шеремета потерпає від облудного війта, а також стає своєрідним «цапом відбувайлом» – причиною всіх нещасть сільської громади: «Люди бунтувалися; рано-вранці до Жарновецького прийшла делегація з вимогою негайно вигнати Шереметів з села. На їхню думку, все нещастя Шеремета приніс [...] – викинь із села чужинців»¹⁷, – безжально прирікає прибульців багатонаціональний колектив села, для якого Шеремета і його син – чужі, невідомі, отже, потенційно є носіями небезпеки для сформованого світу Долинощасної.

«Тутешність» у художньому світі Л. Бучковського є головною формою самовизначення, вищою за релігійні відмінності (мирно співіснують тут римо- і греко-католики, євреї й православні-старовіри), а «багатомовність» – «польсько-русинська мішанина з єврейським відтінком», як визначає її автор¹⁸, є формою зрозумілої всім «людської мови»¹⁹.

Проте варто пам'ятати, що пограниччя – це не лише дифузія культур, а й терен, де гостро постає проблема ідентифікації. Процес окреслення самототожності протікає як необхідність «вирізнитися» на тлі Іншого, що невблаганно призводить до формування автостереотипу і стереотипів інших спільнот. На пограниччі, як відзначає Т. Цивьян, «самоідентифікація орієнтується не лише і навіть, можливо, не стільки на себе, на підтримку власної стабільності, а на чужого, тобто на те відображення, яке і уможливило знайомство з самим собою»²⁰. Подібно і літературний образ Іншого найчастіше є своєрідним «кривим дзеркалом», в якому відбивається автопортрет Я. У прозі пограниччя він найчастіше постає у взаємовіддзеркаленні стереотипу й автостереотипу, таким чином, руйнуючи обидва.

Послідовне «вивертання стереотипів» – літературне амплу Анджея Кусьневича: гра усталеними уявленнями про «польське (великопанське), українське (холопське), єврейське (екзотично-метафізичне)» постає в іронічно-гротескному світі, наближаючись до знаної «боротьби з формою» В. Гомбровича. Втілюючись у щоразу інших нараторів, автор наділяє їх таким поглядом на речі, який найчастіше є неприйнятним для пересічного поляка і, таким чином, руйнує закорінені в суспільній свідомості стереотипи. Скажімо, у повісті

«Стан невагомості» (1974) на возз'єднанні землі (Помор'я повоєнних років) ми дивимося очима виселеної звідти німкені, на наполеонівські війни – з позиції прусського патріота, бурхливий період занепаду шляхетської Речі Посполитої оглядаємо з перспективи конфедерата Адама Понінського, у повісті «Зони» (1971) національну політику II Речі Посполитої сприймаємо крізь призму українця Євгена Лучка, а період повоєнної відбудови ПНР – з точки зору незаангажованого в загальний ентузіазм інтелігента, який мешкає в єдиному вцілілому у Варшаві готелі. В «Уроці мертвої мови» (1977) занепад монархії Габсбургів постає перед нами як прообраз долі естета-екзекутора Кікерітца, в «Ероїці» (1976) фашистський режим осмислюється з точки зору німецького офіцера, а у повісті «На шляху до Коринфу» (1964) еміграційне життя польської спільноти у Парижі постає як нужденне «упублічнення» («upowszechnienie»), позбавлене пафосу та ідеалів.

Видається, що в увялому світі своїх творів А. Кусьневич прагне досягти ситуації своєрідного «багатоголосся», коли водночас і на рівних правах співіснують кілька протилежних рацій, точок зору, жодна з яких не претендує на винятковість. У «Знаках зодіаку» – першій частині повісті «Зони» – А. Кусьневич представляє нам гармонійний світ, в якому безконфліктно й повноцінно співіснують численні Інші – це поліетнічна спільнота міжвоєнних польських «кресів», до якої належали українці, поляки, євреї, німці. Репрезентуючи найрізноманітніші щаблі соціальної ієрархії, вони склали єдиний організм містечка (його прототипом став довоєнний Стрий), в якому жодна частина не мислила себе без іншої: у дворі суходольського графа Горіуса служили польки, українки і німкені, нащадок роду – Густав-Адольф був напівнімцем, стрийський учитель Кароль Богачевич – поляком, греко-католицькі священики – отець Лучко і отець Маківський – українцями, численну єврейську громаду містечка (її пізніша трагічна доля розкривається в алюзіях протягом усього твору) представляли адвокати, судді, нотаріуси, торговці й шинкарі, різники й побожні талмудисти. Всі їхні діти вчилися в одній гімназії, були від народження «багатомовними» («ми всі з дитинства говорили українською, наш край одвіку був домівкою різних народів»²¹). У результаті, на рівні тексту повісті не вибудовується (подібно як і в «Вертепах» Л. Бучковського) бінарної

опозиції «польське Я – інонаціональний Інший», адже «відмінність у спільноті, до якої належать ми, вони, всі»²² – унікальна риса локальної культури регіону.

Характер цього об'єднання передає колективний наратор (термін Є. Яжемського²³), багатолікий герой (Олек-Євген-Густек-Саломон-Конрад), який, оповідаючи про колишні події, постійно трансформується, причому точка зору не переходить від одного оповідача до іншого, але здається, ніби сама спільнота виділяє з-поміж себе ту чи іншу особу, про яку розповідає. Таким чином, дискурс Я розщеплюється на безліч мікродіалогів-мікронаративів, у яких глибина відвертості й відкритості у напрямку Іншого сягає моделі Буберівської «зустрічі», розмови на рівні Я-ТИ²⁴. Висловлювання численних Інших і водночас найближчих Своїх індивідуалізуються українськими, німецькими, єврейськими мовними вкрапленнями, а такі вислови як, для прикладу: «–Haft, a farfluchte! Ta de ty polizła prokliata!» – автор називає «говіркою наших країв»²⁵. Уся оповідь пересіяна подібними «мішаними» зворотами як знаками призабутого шифру, що дозволяє, скажімо, одному з героїв на іншому кінці світу (мешкає у ПАР) символічно «увійти» у світ юності: «Гучьо [...] повторює ніжно-ласкаво: *A giten, cześć!* – а потім додає: – *Idy ty, durnyło!* – це засоби-замінники, такі ж, як і ячмінна каша, яка за браком гречаної має замінити смак давньої молодості»²⁶.

У повісті «Зони» найяскравіші ознаки метаморфози традиційних етнічних уявлень-кліше проявляються в образі українця (хоча іміджі пограничних євреїв і німців також далекі від схематизму). Євген Лучко та його неординарна родина повністю нівелюють стереотип брудного й неосвіченого українського «хлопа». Останній перероджується в елегантного, високоосвіченого інтелектуала, який, на відміну від більшості поляків, репрезентує власним світоглядом та манерами західноєвропейські взірці культури в її пізньомодерний період. Євген – яскрава індивідуальність, унікальний ерудит і лідер, що суперечить уявленню про безликість та сліпу керованість українців (пор. образ українця у В. Одоєвського): «Генек – то був неабихто. [...] Сам встановлював права, диктував моду, виносив вироки [...] виглядав, як пан з панів [...] сам у собі, неповторний у своїй специфіці»²⁷, – згадає Євгена поляк Олек Богачевич.

Євген – постать амбівалентна: він є водночас взірцем активного, життєствердного, революційно-оновуючого первня, реалізованого у визвольному українському русі, і в той же час, парадоксально, має в собі яскраві риси декадентського естетизму, «перезрілої» мудрості та пересичення знанням, хворобливості й розкладу, що пов'язує його постать з міфом пізньої Австро-Угорщини²⁸. Належність до ментальної сфери «двонаочної монархії» додатково підкреслює декларація статевої «нейтральності» Євгена («jestem neutrum»²⁹), або ж, інакше кажучи, андрогинності (обоjнactwa), що стала метафорою державного організму імперії Габсбургів³⁰. М. Єліаде, простежуючи образ андрогина в міфотворчості й літературі, розглядає його як втілення ідеї повноти, звершення й завершення водночас, як зразок первісної цілісної й досконалої людини, що гармонійно поєднує протилежності³¹. Насичений подібними значеннями герой А. Кусьневича постає як символічне втілення двійстості «пограничної ідентичності», що передбачає одночасне «ототожнення» з часто взаємозаперечними феноменами й реаліями.

У творчості А. Кусьневича стереотипні форми мислення чи поведінки, показані у гротескному світі, втрачають свою догматичну значимість. Зокрема, у повісті «Зони» письменник деконструє низку глибоко вкорінених у польській самосвідомості міфів: через образ Євгена – міф про неосвіченого, агресивного «українського хлопа», через постать ідеаліста-учителя Богачевича – романтичний повстанський міф та міф польського месіанізму, через легковажного Густава-Адольфа, – розвінчує міф високої шляхетської культури «кресов'ян». Під прицілом висміювання А. Кусьневича найчастіше опиняється саме поляк-наратор, який ставиться до себе іронічно, а нерідко (зокрема, у повістях «На шляху до Коринфу», «Стан невагомості», «Повертання») – навіть самопринизливо. Автор свідомо деконструє автостереотип Поляка (так, саме з великої літери!), пропускаючи його крізь призму численних Інших поглядів, тим самим доводячи, що «погранична багатолікість» унеможливає догму й егоїзм: «Втілюючись у різні постаті, я одночасно залишався собою», – стверджує оповідач, а «інший був тим оком, яке я примружував поза окулярами, дивлячись на власні вибрики; яке рятувало від внутрішньої смішності [...] і від самозакоханості без меж»³².

Засада «ненасилля над Іншим» визначає також ні з чим незрівняну своєрідність творчості З. Гаупта (народився у селі Улашківці на Поділлі, навчався у Львові, по Другій світовій війні емігрував до США). Світовідчуття митця, сформоване в умовах культурного пограниччя, вимагало такої форми художнього вираження, яка б дозволила якнайповніше відтворити різнобарвну багатовимірність рідного світу. Тексти З. Гаупта (Є. Стемповський назвав їх «образами»³³) вибудовуються як мозаїка вільних асоціацій, алюзій, пов'язаних за принципом «перегуку переживань». Автор ігнорує причиново-часову послідовність оповіді, віддаючи перевагу тому, що вириває з факту самого називання зниклої дійсності. Своєрідна техніка застигло у часі фрагменту буття, ніби стоп-кадру фільму чи графічного ескізу, виражається в уривчастому характері наративу. Письменнику вдалося досягти упорядкованої форми лише в композиції, тому оповідання першої (і єдиної прижиттєвої) збірки «Перстень з паперу» (1963) написані у хронологічній послідовності етапів його життєпису – від Поділля через Париж, Львів, Великобританію і Прованс до Нового Орлеану, замкнуті, ніби символічним перснем з паперу, двома оповідями про раннє дитинство і молодість.

Такий метод є для автора своєрідним способом підтвердження сенсу і єдності власного існування: «Тож якщо я тепер поспіхом і пожадливо збираю уламки того часу і складаю їх знову, то маю повне право, справжній сервітут до тих часів, забираю те, що моє, забираю і повертаю уламки самого себе»³⁴. За висловом А. Мадиди, творчість З. Гаупта була передусім «формою самопізнання і своєрідної автотерапії»³⁵, що виростала з особистого досвіду пограниччя.

Однією з головних рис «пограничної свідомості» є надзвичайна уважність до всього, що відмінне, неповторне, своєрідне. Можливо, величезна притягальна сила текстів З. Гаупта полягає як раз у тому, що головне в ній – визнання й уславлення унікальності кожного людського індивіда, неповторності кожної істоти й сутності навколишнього світу, що він прагнув зафіксувати у складній мозаїці фрагментів-вражень. Як сам визнавав: «Досить цього узагальнення, колективного мислення і бачення. Взяти кожну людину окремо, так, ніби це унікум, самому переконатися, що це неодмінно унікум. Такий самий, як я, такий самий,

як той інший. Дійсно окрема й особлива людина, дійсно неповторна» («Світи»)³⁶.

Митець прагне завдяки слову проникнути у суть змінності світу й речей, а відтак знайти відповідь на питання – хто я? і куди прямую? (провідний у З. Гаупта мотив дороги), а також – хто я стосовно іншої людини і ширше – стосовно світу, що мене оточує – де межа між єдністю і окремністю? – «Людина близька мені настільки, що я ідентифікуюся з нею. Наше людство таке подібне, що ми – одне ціле. Ми – одне ціле, і так, і ні»³⁷, – писав З. Гаупт в оповіданні «Фрагменти».

У наскрізь автобіографічних текстах письменника одне з чільних місць належить найближчому сусідові – українцеві, який у сприйнятті З. Гаупта був правічним господарем свого краю, близьким до землі й органічної культури, набагато ближчим за польську спільноту, з якою ідентифікується автор, неодноразово з жалем констатує певний ступінь відчуження у стосунках з так званим простим людом³⁸. «Ми там жили, співжили з людьми, які схоже, але інакше говорили, інакше жили, пазурами з землі видирали своє існування, кохали, помирали... Говорили схоже, але інакше, з придилом, aspire, від них багато переходило до нас, до львівської говірки, до тієї шляхетської, міщанської, інтелігентської польської мови, надаючи їй виразно-провінційного, помітного акценту»³⁹, – визнає автор в оповіданні «El Pelele». Звернімо увагу, що цей образ поліетнічної спільноти відмінний від того, який створюють А. Кусьневич і Л. Бучковський, у ньому акцентуються внутрішні межі, присутня алюзія до соціального розмежування. Єдність спільноти забезпечує насамперед терен проживання – «мала вітчизна» поляків і українців, проте не йдеться, як у А. Кусьневича, про єдину мову-код – універсальну систему значень, що дозволяє порозумітися «своєму зі своїм».

Письменник далекий від полоноцентризму, проте і не стає на шлях пошуку якоїсь єдино прийнятної для всіх сторін «об'єктивної істини». Для нього важливо інше – будь-якою ціною уникнути штампу, шаблону, замикання у догматичній рамці «присуду» своїх «кресових» сусідів. Навіть наводячи незаперечні факти про те, як українська боївка замордувала його рідного дядька, письменник будь-що уникає «звершення суду» над убивцями, через що цей фрагмент стає, швидше,

свідченням загального абсурду існування тих часів (дружина дядька була українською селянкою!), трагедією історії пограниччя, де одвіку брат підіймав руку на брата⁴⁰.

Якщо у тексті З. Гаупта прочитується стереотип, то це неодмінно «стереотип цитований», взятий в іронічні лапки (як і в А. Кусьневича), вжитий задля заперечення закладеного в нього змісту. Так, в оповіданні «У Парижі і в Аркадії» письменник здійснює спробу деконструкції стереотипного «іміджу» різну-українця і водночас – міфу одвічної ненависті між поляками й українцями. У Парижі зустрічаються два емігранти: українець і поляк, які залишили «креси» після Другої світової війни. Для них втрачена назавжди спільна «приватна вітчизна» уособлює різні «ідеологічні вітчизни». Поляк втратив Польщу, а українець – Україну, за яку боровся з поляками. З. Гаупт показує, наскільки неоднозначним є простір пограниччя, як взаємозаперечуються претензії на нього двох сторін⁴¹. В оповіданні «Золота грамота» класичний для польської літератури епізод різни в Соловіївці З. Гаупт використовує не задля роздумів над проблемами польсько-української історії, а надає йому універсального змісту: Золота Грамота, незрозумілість якої для українського простолюду призвела до трагедії, стає символом глобального непорозуміння між людьми, знаком об'єктивної нездатності сучасної людини встановлювати інтерперсональні контакти⁴².

Далекий від ідилічності, а водночас чуйний і навіть інтимно-відвертий образ рідного краю змальовує З. Гаупт в оповіданні «З Роксоланії» (назва апелює до відомих творів польського ренесансу: «Роксоланія» (1584 р.) С. Кльоновича та «Роксоланки» (1629 р.) Ш. Зиморовича). Фактично, посилаючись на твори, в яких образ України вкрай міфологізований, змальований у стилі грецької пасторалі, З. Гаупт вступає в полеміку з виплеканим у літературі міфом українського раю, який міцно вкоренився у польській національній свідомості. В автоіронічному коментарі він показує, як легко було б задля створення «підмальованого» художнього образу перетворити прозаїчну, навіть моторошну дійсність, на легенду, а українського селянина, який з'валтував недорозвинену дівчинку-гусопаску, на героя пасторалі-ідилії. «А тим часом не було в тому нічого ліричного й казкового»⁴³, – різко відтінає

митець стереотипний образ України-фантазії від дійсності. За ідилічною декорацією відкривається упосліджений край, і в цьому контексті історія про зганыблену дівчину – це для письменника «символіка, що поширюється на всю тамтешню кривджену, гвалтовану, забуту землю, сирітську і гарячу»⁴⁴.

Вітчизна З. Гаупта – це край «орачів, дроворубів, косарів і рибалок, пічників, каменярів, столярів, наймитів, батраків та економів [...] конюхів, пастухів [...] церковних дяків»⁴⁵, тобто українців, які займали переважно нижчі щаблі соціальної ієрархії та переробляли незліченні багатства своєї землі на користь незлічених завойовників, які ділили землю на «воєводства, каштелянства, староства, [...] губернії, області»⁴⁶, прозивали народ «русинами з чорним піднебінням, хамами, хохлами»⁴⁷, розглядаючи весь край, його культуру та населення лишень як майно, що не має самосвідомості («...до примусової роботи на чужому їх заганяли віками»⁴⁸). Натомість, як показує письменник в оповіданні «Баскійський диявол», люди, які віками виконували підневільні роботи, «привичаєні сотнями років, поколіннями, що хтось приходив, стояв над ними, поганяв пугою, батогом, палицею, нагайкою і дивився, аби вони належно працювали», зберігають в очах письменника «якусь гідність, котрої жодне насилля не відбере»⁴⁹. Образ найближчого сусіда – українця – у З. Гаупта немає нічого спільного зі стереотипом варвара без свідомості й моралі. Це – Інший, що вимагає уваги, але не зверхності, співучасті, але не повчання.

Дещо відмінний образ пограничного світу – бачений крізь призму не «поліфонічної», а «корінної» польської самосвідомості – формується у творчості Владзімежа Одоєвського. Епопею польсько-українського протистояння, базовану на волинських подіях 1942–1943 років, письменник розгортає у «подільському циклі» (роман «Засипле все, замете» (1973 р.), повість «Острів спасіння» (1964 р.), збірка оповідань «Смеркання світу» (1966 р.)), де сторони-противники фактично репрезентують дихотомічний поділ на сили Добра і Зла, а образ Польщі-жертви втілюється засобами поетики жахливого, закоріненої в барокових образах «української різні».

Автор наполегливо дотримується правила ціннісної опозиції у зображенні «наших-захисників» та «чужих-ворогів», що, по-перше,

сприяє міфологізації польсько-українського конфлікту, а по-друге, демонструє розмежованість двох культурних сфер на пограниччі, яке потенційно мало б бути зоною примирення різних традицій. Хоча автор показує співіснування на «кресах» різних культурних начал (розміщені поряд єврейські, католицькі та православні храми) і навіть їхнє схрещення на рівні людської особистості (україномовні римокатолики), стратегія розгортання конфлікту у творах доводить, що Інший на «кресах» В. Одоєвського – це завжди насамперед Чужий, той, що перебуває за межами власного культурного простору, а тому потенційно становить загрозу.

Українці, зображені найчастіше як аморфна маса, натовп без ознак індивідуальності, – «бандицька потолоч, сволота»⁵⁰ – пов'язуються із вкрай абстрагованим нищівним «темним началом», яке приносить нещастя і смерть. Характеристика «Чернь!» в устах героїв Одоєвського набуває, поряд із соціальним, міфологічного забарвлення (чорне – уособлення зла), виражає сутність ворога, який прагне поглинути впорядкований світ рідної культури. Один з ключових героїв, стрий Теодор характеризує поразку польського світу на «кресах» словами: «Навколо стін дому світло погасло і все потонуло в темряві [...] у нашому домі темрява – це смерть»⁵¹, «Ми тонемо в мороці»⁵². Для кресової шляхти середини ХХ ст. українство постає не інакше як «Темрява. Примітив. Варварство»⁵³.

Найвищої міри демонізації образ українця досягає в оповіді росіянина Федьки Черкваса, який у повісті «Острів порятунку» представляє власне есхатологічне бачення подій (воістину пророче за риторикою!): «Темна, первісна і мстива стихія [...] Сволота. Гнилий світ, який перед своєю смердючою смертю плодить гадів. Розповзаються вони до чорних підземних джерел чорної ненависті»⁵⁴. Але, як довідуємося від героя, «чорна ненависть» не є одноразовим породженням апокаліптичного світу, адже в українцях потенційно пульсують «чорні джерела яду»⁵⁵, які періодично вихлюпуються назовні і породжують криваві конфлікти.

Утіленням українського пандемонізму постає у циклі В. Одоєвського Семен Гаврилюк – нешлюбний панський син, провідник українських націоналістів. Завдяки його постаті «безликий» об-

раз українця, сформований у межах збірних понять: «дикуни»⁵⁶, «чернь»⁵⁷, «Гаврилюкова потолоч»⁵⁸, «місцевий набрід»⁵⁹, «юрба, що наступає звідусіль»⁶⁰, – набуває індивідуальних рис. Гаврилюк виділяється на тлі темної маси: «Хохли – страшні, а найстрашніший з них – Гаврилюк»⁶¹, – констатує Черквас на початку «Острова спасіння», що звучить як зачин страшної казки про розбійників та їхнього ватажку. Автор пов’язує героя з метафізичною нелюдською силою, яка наділяє його здатністю керувати стихійною черню і диктувати їй свою волю. Однак, ірраціональне лідерство Гаврилюка не виокремлює його з маси як свідому себе особистість, адже Гаврилюк – це герой-тип, роль якого полягає лише в уособленні «типового українського характеру» і пов’язаної з ним «темної сфери явищ»: «Гаврилюк [...] – це лише потворне породження того нового, що наближається»⁶², – пророкує дід Черественський.

У повісті «Острів спасіння» неодноразово наводяться портретні характеристики героя, які підтверджують цю типовість: «Обличчя [...] темне, засмагле, чорне волосся, білі, як кістка, зуби»⁶³, «людина з високо, по-козацьки підголеною чуприною [...], із задрісним, палаючим, як у змії, поглядом»⁶⁴. Особлива увага концентрується на очах: вони «чорні, як вугілля, світять живим блиском»⁶⁵, «фосфоризують»⁶⁶, «колють [...], впиваються в груди»⁶⁷, тому йдеться про «чорний погляд Гаврилюка»⁶⁸, який одночасно є і «задрісний і глузливий»⁶⁹, і шпигує за Пьотром, втілюючись у «тисячі невідомих очей»⁷⁰. Як бачимо, автор у деталях повторює стереотип українця, який закріпився у польській свідомості з образом сенкевичівського Богуна, але вдається до більш послідовної демонізації свого героя. Гаврилюк В. Одоєвського подібний за рівнем втіленого в ньому нищівного фаталізму до Небаби з «Канівського замку» С. Гоцинського, Семенка зі «Срібного сну Саломеї» Ю. Словацького, але позбавлений трагічної глибини відомих романтичних героїв.

Причиною «бунту» Гаврилюка, як показує автор, було недопущення його до благ «панського світу», які він тепер прагне завоювати. Івалтуючи жінок з двору (Друга Юлія, пані Ірена), плюндруючи основні складові панського простору (парк, оранжерея, дім), докладаючи рук до вбивства сеньйора роду Черественських,

Гаврилюк чинить «акти оволодіння» раніше непідвладними йому цінностями, проникає в осердя Чужої культури і руйнує її зсередини (Друга Юлія вагітна від Гаврилюка). «Юже ви не Черественський, ми тепер – Черественськіє»⁷¹, – заявляє він Пьотрові Черественському після знищення його родинного маєтку (і це чи не єдина репліка, яку промовляє герой протягом усього твору). Отже, як доводить логіка твору, його вчинками керує лишень примітивне прагнення посісти «панське» місце, про жодну «національну самосвідомість» у «націоналістичного ватажки» не може бути й мови.

Українець у трилогії тотально позбавлений права голосу, його дискурс герої-поляки формують «за нього», про вчинки українців читач переважно довідується не прямо, а з оповідей свідків, і навіть Гаврилюк, постійно перебуваючи в епіцентрі розвитку конфлікту, залишається фактично напівреальним фантомом, героєм-легендою. Примітивізм мови «бандитів» автор демонструє у поодиноких репліках, сповнених агресії, на зразок: «Скажи, где твої гроші?», «Розберай ся, юж ти не пан!», «Не хочимо, щоб zostавалася ляшина!»⁷², «Виходити чвірками!»⁷³. Це фактично все, що промовляють українці «від себе» на сторінках трьохтомного твору.

Згідно з тією ж настановою демонструється «фіктивність» національної ідеології українців та винятково маріонетковий характер «націоналістів», які були сліпим зряддям фашистського терору. Символи української державності, як і саме поняття «самостійна Україна», мають винятково негативну конотацію: «Весь повіт віддано в жертву фанатичної черні з-під знаку тризуба, галицького льва і православного хреста, різних видів банд українських фашистів, [...] звичайної сволоти, що прагнула здобичі й насилля»⁷⁴, – констатує наратор. Православні священики демонізуються, виступаючи найактивнішими учасниками погромів, розпалювачами антикатолицьких та антисемітських настроїв⁷⁵. Автор акцентує на тому, що головний мотив звірського вбивства та нищення матеріальної культури поляків, – сповідування ними Чужої релігії: «А, не зважай, соромній то тіла, не нашої віри!»⁷⁶, – прорікає українець, ведучи полоненого Пьотра крізь звалища трупів у розгромленій Нікоричі. Таким чином, православ'я позбавляється всіх ознак духовної святині, зводиться у творі до рівня

фанатичної ідеології, що її сповідує «озброєна сволота з-під знаку фанатичної церкви, яка вбиває кожного, хто інакше складає пальці до знаку хреста»⁷⁷.

Водночас у свідомості героїв В. Одоєвського панує автостереотип цивілізованих визволителів і захисників Заходу («Не вперше наш край став на шляху Сходові у його наступові на Захід»⁷⁸), тісно пов'язаний з історичним уявленням про оборонний характер польської культури на «кресах»⁷⁹. Підкреслюючи свою виняткову роль у захисті духовних цінностей («Захід, Європа і найвищі ідеали, які Захід та Європа створили»⁸⁰), землі, роду протагоністи твору завуальовують власну історичну позицію щодо Іншого, забувають про свою власну роль «прибульців» на цій землі, одночасно підкреслюючи експансивні наміри іншої сторони: фанатичне прагнення оволодіти їхнім життєвим простором, поглинути їхню сутність, фактично, втілитися в їхньому образі.

Отже, у структурі хронотопу трилогії втілюється культурно-цивілізаційна опозиція Схід-Захід, де польський культурний простір – як останній рубіж у межах європейського простору – набуває рис універсального християнсько-місіонерського символу. Сюжет вибудовується за параметрами колоніального епосу: «створення світу» на «нічийї» землі та боротьба за неї у двобої з «неприборканим» Іншим, що втілюється в конвенційних образах бунту «української черні» зі сталим набором «апокаліптичних» мотивів.

Скориставшись категоріями постколоніальної критики, ми у праві сказати, що подібне трактування Іншого призводить до цільового заміщення його архемови логічним дискурсом панівної культури. За визначенням Еви Томпсон, яка відстежувала подібні стратегії у творах класичної російської літератури, у такий спосіб відбувається «позбавлення Іншого власної історії, окремої цілісності та мови, яка дозволяє артикулювати власні оповіді, навіть якщо вони мають історії варті того, щоб їх розповісти»⁸¹.

Багатонаціональні «креси» у стані воєнного хаосу описує нам не лише співець «кресу кресів»^{*} В. Одоєвський. Повоєнна проза Л. Бучковського – це ціла низка «документів»⁸², які у формі колажу яскравих

^{*} кінця кресів

болісних образів реєструють факти остаточної руйнації неповторної місцевої субкультури. Проте, на відміну від пафосної мартирології В. Одоєвського, для Л. Бучковського вихідним у створенні катастрофічного образу пограниччя є особистий чуттєвий досвід втрати найдорожчого: землі, де народився і жив, з якої черпав творче натхнення. «Моє нещастя, що мій світ дитинства зруйновано. Я лишився без свіжих соків»⁸³, – писав митець. 1944 року Л. Бучковський змушений покинути рідне Поділля, що стало епіцентром міжнаціональної ворожнечі (двоє братів письменника загинули від рук боївки УПА). Для нього війна тотожна апокаліптичному звершенню, коли настає «Безсвіття. Тобто світ без світу»⁸⁴. Після того митець вже ніколи не прийняв до свого письменства іншої дійсності, джерела творчості лишилися на зниклих «кресах»: «Земля, земля. [...] Де моя справжня земля? Галичина! Галичина! А оце тут Мазовше? Воно безплідне. Хто може тут стати письменником?»⁸⁵.

Світоглядна криза митця виражається у трансформації мистецького образу – від поліфонічного, «мозаїчного» простору співіснування різних культур, в якому різномірність була творчою цінністю («Вертепи»), до деконструйованого часопростору війни, де роздробленість означає деградацію, а уривки-уламки реальності свідчать про остаточну втрату людиною почуття часу і простору культури, в якій вона мала свій дім.

«Чорний потік» (1954 р.) і «Доричний кружганок» (1957 р.) – перші повоєнні повісті Бучковського – приносять трагічний образ світу «розщепленого», розбитого на беззв'язні уламки, кожен з яких – свідчення абсурду, безсенсу існування у середовищі, де панує тотальне вбивство. Перша з них відсилає до подій 1942 року (осінь), друга діється у році 1943 (весна), проте реальність історичного часу відіграє другорядну роль у образах воєнного хаосу, котрі, як незалежні одне від одного, завершені й автономні «graffiti»⁸⁶ (за визначенням Є. Стемповського), свідчать про минулі події і ситуації, але не оповідають їх і не впорядковують. Як проникливо відзначив З. Трішка, письменник «намагається повернути цей розбитий світ до життя за допомогою уяви і пам'яті, а переконавшись, що це неможливо, демонструє стан його цілковитої дезінтеграції»⁸⁷.

У «Вертепах» образ світу пограниччя був повний, складався з різнорідних начал, тут дія переноситься до єврейського містечка Шабасової, розташованого поблизу Долинощасної, а акцент падає на двосторонній конфлікт: євреї – німці, останні ж здобувають підтримку в українських націоналістів з УПА. Свідомо спрощується картина світу, схематизуються взаємини у ньому (існує лише вистежувач і той, кого вистежують), амбівалентність етико-філософської оцінки явищ замінюється вимушеним категоризмом.

Проте у подільському світі Л. Бучковського немає мови про героїство, лицарський подвиг чи місіонерство на «кресах», відсутня й апокаліптична міфологія провини і кари, що визначає міжетнічні взаємини у прозі В. Одоєвського. Тут панує, швидше, жертвна настанова «підставити ліву щоку», аби зберегти людське обличчя у нелюдській дійсності. Вчинки головних героїв (а це група єврейських партизанів, що вціліли у погромах) визначаються потребою захисту неповторного людського життя у вирі нищення, а відтак – пошуком «свого» місця у деградованому світі війни, місця прихистку й порятунку на шляху безупинної втечі.

Тепер образ дійсності складається з важкого мерехтіння кадрів – вихоплених фрагментів лісу, річки, поля, розмитого шляху – що виринають перед очима загнаної людини-втікача. З барв вирізняються лише контрастні: біла, чорна й червона, найчастіше у межах ряду: сніг-земля-пожежа або тіло-зброя-кров. Людина, дерево, поле – це «елементарні чинники»⁸⁸, на які розпався цілісний світ із початком геноциду. Л. Бучковський прагне досягнути ці окремі відчужені елементи, аби з уламків скласти зримий образ втраченого Дому.

Відчуття Дому для приречених на вигнання чи й загибель – це довічне тривання рідної землі, яка існує й існуватиме попри смерть одних людей і духовне звиродніння інших, тепло ближнього, який залишається поряд попри знецінення всіх людських духовних надбань. Лишень зберігши своє «людське лице» («ви смішні зі своїми людськими обличчями серед цих безформних масок»⁸⁹) людина здобуває право на те, аби й надалі мати «своє місце» у тому світі, в якому життя набуває повноти і сенсу: «Вбивцям Банчицького, вбивцям дітей Хуни вже нічого не лишилося, вони вже ніде не знайдуть притулку, для них

вже ніде не буде дому. А ми мусимо мати свій дім. От про що йдеться в усій цій справі [...] Сядь колись у лісі і подумай, на який шлях ти ступив, куди хочеш дійти. Є шлях убивць і шлях правди»⁹⁰, – так відповідає єврей Гейндль на головне питання часу: чи можна вибачати ворогові вчинений злочин? Адже інерція людського існування після втрати Дому неодмінно скеровує на шлях його пошуку: «Все йде додому, не озираючись, не питаючи ні про що нікого, – ми йдемо додому»⁹¹, бо зрештою, як доходить висновку той же наратор: «Весвіт не мертвий і диявольський. Він – Божий і наших батьків»⁹².

Як бачимо, катастрофа «кресів» під пером В. Одоєвського і Л. Бучковського набуває двох ціннісно відмінних вимірів. Якщо у першого апокаліптичні картини «загибелі культури» означають передусім «кінець польського світу на «кресах», то для другого міжетнічна війна, геноцид – це «безсвіття», крах світу (як космосу-дому, протиставленого хаосу) в самій людині, поразка людства, що допустилося розквіту звироднілих форм самоствердження – насилля, нищення, поневолення.

Пригадаймо, що ХХ століття визначається зокрема як ера «бездомності»⁹³: людина новітнього часу переживає «втрату відчуття дому у світі, космологічної певності»⁹⁴ (М. Бубер) через кризу взаємин з Іншим⁹⁵ (Е. Левінас). Війна, Голокост, етнічні конфлікти, депортації середини ХХ століття, що ознаменували згадану кризу, формували і своєрідність літератури пограниччя, в якій втрата поліетнічної «малої вітчизни», вигнання з ландшафту рідної культури постає як уособлення долі європейця, що назавжди і внаслідок власної фатальної провини віддаляється від джерел «рідної Європи».

Тож на тлі катастрофічного повоєнного світу герої А. Кусьневіча, З. Гаупта, довоєнного Л. Бучковського у своїх взаєминах з Іншим – представником відмінного, але близького кола культури, занурені в дійсність колишнього поліетнічного галицько-волинського світу, виконують роль творців археміфу, проектуючи моделі ситуацій міжлюдської комунікації, які склалися «колись», «на початку», у ландшафті синкретичної і гуманістичної культури пограниччя, країни дитинства, і котрі тепер, у новітньому часі, можуть (але чи можуть?) бути актуалізовані і випробувані поспішливою сучасністю. Чи ж

цінності, сформовані різнорідною спільнотою, здатні переродитися у позитивне майбутнє? Відповідь або її проект знаходимо у «Знаках зодіаку» А. Кусьнєвича: «Що виходить у результаті з мішанини людей, пов'язаних спільною територією і спільною історією? З того МИ у найширшому розумінні? [...] з тієї спільноти, що пов'язувала воєдино, але і якимось чином розділяла, над структурою, характером і особливостями якої я віддавна роздумую. Що з неї вийде? Людина? Людина – це звучить гордо, але небагато означає...»⁶.

Багатогранно висвітлюючи проблему Іншого в образах міжетнічних взаємин у мультикультурному середовищі, література польсько-українського пограниччя створює актуальний інструментарій для осмислення та означення місця людини в сучасному світі. Через свій етико-філософський вимір вона формує далекоюсяжні орієнтири співіснування з ближнім у сучасному урбанізованому соціумі, де Інший нерідко стає віртуальним симулякром: позбавлений «власного обличчя», статі і віку, поставлений перед проблемою відчуження й самотності, приречений на «бездомність» у гомінкому багатокультурному всесвіті.

ПРИМІТКИ:

¹ Кристева Ю. Самі собі чужі. – К., 2004. – С. 22.

² Польське поняття «креси», що виникло у XIX ст. (поема «Могорт» В. Поля, 1854) та набуло статусу «аксіологічної категорії» у контексті романтичного регіоналізму, позначає колишні південно-східні окраїни Речі Посполитої, де в XVI-XVIII ст. нестабільність державного кордону і мілітарні міграції сформували відкритий регіон взаємодії різнорідних етнічних, релігійних груп. З цим феноменом пов'язана генеза важливих для польської самосвідомості уявлень, серед яких головні: Польща як *antemurale christianitatis*, ягеллонський міф багатонаціональної держави, суспільні ідеї «цивілізаційної місії» та «польського маєтку-форпосту на Сході», що особливо популяризуються в літературі міжвоєнного двадцятиліття XX ст.

³ Див. зокрема: Sanjin Dragojevic, “Culture of Peace and Management of Cultural Diversity: Conceptual Clarifications”, // CULTURELINK – No 29, November 1999, - V. 10. – P. 131–137.

⁴ Kwaśniewski K. Społeczne rozumienie relacji kresów i terytorium narodowego // Kresy – pojęcie i rzeczywistość / pod red. K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 63–85.

⁵ Бовуа Д. Міф східних окраїн, або ж як йому покласти край? // ПРОСФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 125–138.

⁶ Kasperski E. Kresy, pogranicza i mity. O metodologii badań nad literaturą kresową // Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza / pod. red. E. Czaplejewicza i E. Kasperskiego. – Warszawa, 1996. – S. 106–120.

⁷ Koter M. Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej // Kresy – pojęcie i rzeczywistość / pod red. K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 9–52.

⁸ Szaruga L. Pamięć Kresów // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Szczecińskie Prace Polonistyczne. – 1996. – Nr 8. – S. 151.

⁹ Nycz R. Cztery dyskursy literatury nowoczesnej // Teksty Drugie. – 2002. – Nr 4. – S. 36.

¹⁰ Hul L. Mistyfikacje pamięci. Kresy w twórczości Włodzimierza Odojewskiego // Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Filologia polska. Studia i szkice o literaturze współczesnej. – 1992. – Nr 32. – S. 99.

¹¹ Поп. Tomaszewski M. Mała ojczyzna w czasach Monarchii Austro-Węgierskiej // Kresy. Kwartalnik literacki. – 1994. – Nr 20. – S. 209–211; Wiegandt E. Austria Felix, czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej. – Poznań, 1988.

¹² Odojewski W. Inna opowieść, inni ludzie // Arkusz. Miesięcznik kulturalny. – 1997. – Nr 5. – S. 3.

¹³ В інтерв'ю письменник зазначав: «Я вважаю себе письменником історичним, який частіше пише про минуле, аніж про сучасність, який прагне звершити суд над певними подіями нашої історії. Потрібно їх описувати, оцінювати. Не можна загушовувати історії, втратити пам'яті минулого, бо тоді ми стаємо неживими: помираємо як особистості і як народ» // Arkusz. Miesięcznik kulturalny. – 1997. – Nr 5. – S. 3.

¹⁴ Wyka K. Pogranicze powieści. – Warszawa: Czytelnik, 1989. – S. 302.

¹⁵ Buczkowski L. Trziszka Z. Wszystko jest dialogiem. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 85.

¹⁶ Nycz R. Sylwy współczesne. – Kraków, 1996. – S. 194.

¹⁷ Buczkowski L. Wertepy. – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1947. – S. 160.

¹⁸ Buczkowski L. Trziszka Z. Wszystko jest dialogiem. – Warszawa, 1984. – S. 42.

¹⁹ Wiegandt E. Literackie formy świadomości kresowej // Polonistyka. – 1997. – Nr 4. – S. 199.

²⁰ Цивьян Т. Взгляд на себя через посредника («себя как в зеркале я вижу...») // Славяноведение. – 1997. – № 1. – С. 11.

²¹ Kuśniewicz A. Znaki zodiaku. – Warszawa: Wydawnictwo Wiedza i Życie, 1997. – S. 60.

²² Там само. – S. 218.

²³ Jarzębski J. Andrzej Kuśniewicz – historia Fausta // Powieść jako autokreacja. – Kraków-Wrocław, 1984. – S. 243.

²⁴ Бубер М. Я и Ты. – М.: Высшая школа, 1993. – С. 9–11.

²⁵ Kuśniewicz A. Znaki zodiaku. – Warszawa, 1997. – S. 26.

²⁶ Там само. – S. 15.

²⁷ Там само. – S. 80.

²⁸ Поп. Wiegandt E. Austria Felix, czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej. – Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1988. – S. 46–49; Dąbrowski M. Nierzeczywista rzeczywistość: o twórczości Andrzeja Kuśniewicza. – Warszawa, 2004. – S. 97–105.

²⁹ Kuśniewicz A. Znaki zodiaku. – Warszawa, 1997. – S. 79.

³⁰ Цей образ як головний концепт твору А. Кузьмевіч використовує у повісті «Król Obojga Sycylii» (1976), події якої розгортаються у мить розпаду Австро-Угорщини.

³¹ Элиаде М. Мефистофель и Андрогин. – Спб., 1998. – С. 154–194.

³² Kuśniewicz A. W drodze do Koryntu. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977. – S. 35.

³³ Hostowiec P. (Jerzy Stempowski). Nagroda Literacka «Kultury» za rok 1962 – Zygmunt Haupt // Kresy. Kwartalnik literacki. – 1991. – Nr 6. – S. 24.

³⁴ Haupt Z. Pierścień z papieru. – Gładyszów, 1999. – S. 63–64.

³⁵ Madyda A. Skrajna niepraktyczność. O Zygmuncie Haupcie w stulecie urodzin // Twórczość. – 2007. – Nr 7. – S. 41.

³⁶ Haupt Z. Szpica. Światy // Opowiadania. Warianty. Szkice. – Paryż, 1989. – S. 157–158.

³⁷ Haupt Z. Fragmenty // Pierścień z papieru. – Gładyszów, 1999. – S. 281.

³⁸ Поп. Polowanie z Maupassantem // Haupt Z. Pierścień z papieru. – Gładyszów, 1999. – S. 118.

³⁹ Haupt Z. El Pelele // Szpica. Opowiadania. Warianty. Szkice. – Paryż: Biblioteka Kultury. Instytut Literacki, 1989. – S. 130.

⁴⁰ Haupt Z. To ja sam jestem Emmą Bovari...// Szpica. Opowiadania. Warianty. Szkice. – Paryż, 1989. – S. 60.

⁴¹ Haupt Z. W Paryżu i w Arkadii // Pierścień z papieru. – Gładyszów, 1999. – S. 47–62.

⁴² Haupt Z. Złota Hramota // Szpica. Opowiadania. Warianty. Szkice. – Paryż: Biblioteka Kultury. Instytut Literacki, 1989. – S. 246–255.

⁴³ Haupt Z. Z Roxolanii // Kresy. Kwartalnik literacki. – 1991. – Nr 6. – S. 15.

- ⁴⁴ Там само. – S. 15.
- ⁴⁵ Там само. – S. 14.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Haupt Z. Baskijski diabeł // Szpica. Opowiadania. Warianty. Szkice. – Pa-ryż: Biblioteka Kultury. Instytut Literacki, 1989. – S. 139.
- ⁵⁰ Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje... – Warszawa, 1990. – S. 163.
- ⁵¹ Odojewski W. Wyspa ocalenia. – Warszawa, 1964. – S. 171.
- ⁵² Там само. – S. 76.
- ⁵³ Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje – S. 198.
- ⁵⁴ Odojewski W. Wyspa ocalenia. – S. 63.
- ⁵⁵ Там само. – S. 62.
- ⁵⁶ Odojewski W. Zmierzch świata. – Warszawa, 1964. – S. 117.
- ⁵⁷ Там само. – S. 114.
- ⁵⁸ Odojewski W. Wyspa ocalenia. – Warszawa, 1964. – S. 33.
- ⁵⁹ Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje. – S. 188.
- ⁶⁰ Там само. – S. 366.
- ⁶¹ Odojewski W. Wyspa ocalenia. – S. 59.
- ⁶² Там само. – S. 133.
- ⁶³ Там само. – S. 52.
- ⁶⁴ Там само. – S. 119.
- ⁶⁵ Там само. – S. 81.
- ⁶⁶ Там само. – S. 172.
- ⁶⁷ Там само. – S. 119.
- ⁶⁸ Там само. – S. 121.
- ⁶⁹ Там само. – S. 121.
- ⁷⁰ Там само. – S. 238.
- ⁷¹ Odojewski W. Zmierzch świata. – S. 116.
- ⁷² Там само. – S. 115.
- ⁷³ Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje. – S. 124.
- ⁷⁴ Там само. – S. 360.
- ⁷⁵ Поп. Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje. – S. 199, 245.
- ⁷⁶ Odojewski W. Zmierzch – S. 117.
- ⁷⁷ Odojewski W. Wyspa ocalenia. – S. 63.
- ⁷⁸ Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje. – S. 395.
- ⁷⁹ Наприкінці XVI ст. навколо «кресів» та «кресового лицарства» створюється героїчний ореол «захисту культури», під якою розуміють західно-європейські цінності, та водночас формується ідея Польщі як *antemurale*

christianitatis (муру християнства), згідно з якою Річ Посполита на своїх «кресах» виступає як остання оборонна фортеця перед наступом варварства. Топос «кресів-твердині» поширюється в літературі, починаючи від М. Семпа-Шажинського, В. Коховського, В. Потоцького, П. Скарги, знаходить благодатний ґрунт у творчості Г. Сенкевича та подекуди формує суспільно-політичний і літературний образ польсько-українського пограниччя донині. Пор. цілком сучасне висловлювання польського дослідника Б. Гадачека з використанням згаданої максими, що подається у літературно-критичному тексті як очевидний історичний факт: «Креси» стали «святою брамою» твердині римо-католицького християнства і західноєвропейської культури» // Hadaczek B. Wyznaczniki kresowości (kresowizmy) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. – 1994. – Nr 6. – S. 8.

⁸⁰ Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje. – S. 361.

⁸¹ Thompson E. Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm. – Kraków, 2000. – S. 203.

⁸² «Я був на війні, був у самообороні. Був документалістом. Намагався бути всюди, де відбувалося щось важливе. Цей багаж досвіду я відіслав у світ формі «Чорного потоку» і в подальших документах (курсив мій – Т.Д.)» // Buczkowski L. Trziszka Z. Wszystko jest dialogiem. – Warszawa, 1984. – S. 67.

⁸³ Buczkowski L. Trziszka Z. Wszystko jest dialogiem. – Warszawa, 1984. – S. 24.

⁸⁴ Там само. – S. 22.

⁸⁵ Там само. – S. 26.

⁸⁶ Stempowski J. Kaprysy kosmiczne i ich konsekwencje literackie. Trzy powieści Leopolda Buczkowskiego // Szkice literackie. – Т. II. – Klimat życia i klimat literatury (1948-1968). – Warszawa, 1988. – S. 125.

⁸⁷ Buczkowski L. Trziszka Z. Wszystko jest dialogiem. – Warszawa, 1984. – S. 67.

⁸⁸ Buczkowski L. Trziszka Z. Wszystko jest dialogiem. – S. 20.

⁸⁹ Buczkowski L. Dorycki krążganek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977. – S. 70.

⁹⁰ Buczkowski L. Czarny potok. – Warszawa, 1971. – S. 252–253.

⁹¹ Там само. – S. 259.

⁹² Там само. – S. 39.

⁹³ М. Гайдеггер зокрема доводив, що духовна криза людства, виражена у зосередженні індивіда на власній особі, призвела до «вигнання людини з її власної вітчизни» і прирекла на «бездомність», адже лише завдяки одночасному «буттю-поряд», «буттю-з-іншими» та «буттю-сам-в-собі» можливе переборення браку вітчизни, в якій блукає не лише людина, а й людська сутність // Heidegger M. Budować, mieszkać, myśleć. – Warszawa, 1977. – S. 101.

Як відзначив З. Беньковський, «для письменника матеріалом творчості

є дійсність його епохи, а в ХХ ст. цілісність людини і цілісність світу порушено, світ позбавлений центру, деконструйований до тієї міри, що його вже неможливо охопити ані єдиною завершеною думкою, ані мрією, в ньому неможливо «оселитися» і неможливо жити // Bieńkowski Z. Modelunki. Szkice literackie. – Warszawa, 1966. – S. 9.

⁹⁴ Процес втрати «відчуття дому у світі, космологічної певності» сучасною людиною М. Бубер пов'язує з розпадом «давніх органічних форм безпосереднього людського співжиття», які давали людині «спокій у прямих взаєминах із собі подібними, безпеку, яка оберігала її від відчуття повної покинутості» // Бубер М. Проблема человека. – К., 1998. – С. -45–46.

⁹⁵ Пор. Левінас Е. Дослідження думки-про-іншого. – К., 1999.

⁹⁶ Kuśniewicz A. Znaki zodiaku. – Warszawa, 1997. – S. 134–135.

ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕКОНОМІКА

Василь БУСЛЕНКО

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЇ

Опозиція – одне з найбільших досягнень в історії західної демократії, без існування якої важко уявити захист громадянських прав. Але що означає термін «політична опозиція», якими є механізми, ресурси та сила її впливу на процеси демократизації? Чи, окрім очевидної участі опозиції в суспільних змінах, можна говорити про її стабілізуючий вплив на систему реалізації влади? На основі аналізу праць польських дослідників, пов'язаних з функціонуванням опозиції, ми охарактеризуємо основні підходи до цих проблем.

Поняття «опозиція» не інтерпретується однозначно. Воно походить від латинського слова «*oppositio*», що означає: спротив, протиставлення. Термін цей вживається для характеристики дій, що приводять до опору політичним процесам, критики домінантної ідеології, протиставлення конкретним інституціям чи організаціям.

У сучасних польських наукових дослідженнях «опозиція» визначається доволі загально: як «організована група, що виражає в формалізований (політична партія, парламентська коаліція) або неформалізований спосіб спротив політичній владі держав (системна опозиція) або устрою (антисистемна опозиція)»¹. У «*Słowniku myśli politycznej*» термін «опозиція» вжито з метою чіткого окреслення інституціоналізованих сил, які здійснюють політичну боротьбу з владними функціонерами або урядовою партією². А. Ковальчук визначає політичну опозицію, як «організований політичний рух, що діє легально

або нелегально, явно або в конспірації, і прагне доотримання державної влади з рук партії або правлячої коаліції»³. У енциклопедичних трактуваннях політичну опозицію найчастіше зараховують до угруповань, які створюють політичну альтернативу правлячій політичній силі⁴.

Значимо, що в цих дефініціях наголошується на прагненні опозиції до здобуття влади і не звертається уваги на інші форми опозиційної діяльності. Значно менше застережень викликає формулювання, запропоноване В. Сломським, згідно з яким: «політична опозиція – це політичні угруповання (зокрема партії), які залежно від умов використовують як допустимі, так і позаконституційні методи політичного суперництва, або у крайніх випадках прагнуть до здобуття, зміни державної влади»⁵. У цьому випадку головний акцент ставиться на основоположну функцію опозиційних партій – прагнення до усунення від влади правлячої партії та здійснення критики діяльності уряду.

Найбільш точно, на нашу думку, відображає природу політичної опозиції дефініція, за якою політична опозиція – це «сукупність політичних угруповань, які не беруть участі в діяльності уряду, але виступають проти його політики, вимагаючи її корекції, зміни або припинення, при одночасному наголошенні, що метою діяльності політичної опозиції є зміна правлячої еліти»⁶.

Взявши до уваги всі зазначені визначення, можна погодитись з думкою С. Божика, який зазначає, що «політична опозиція – це загал політичних угруповань, які не беруть участі у функціонуванні урядів, але займають критичну позицію щодо нього і реалізованої ним політики, а також прагнуть до здобуття влади в державі, використовуючи гарантовані конституційні та законні форми політичного суперництва для здійснення конституційних реформ або зміни актуальної політичної і суспільно-господарської системи»⁷.

Юридичний статус опозиції впливає однаковою мірою з громадянського права рівності перед законом та політичного права участі в найвищому органі влади. Головним інструментом критики опозиції в демократичній системі є участь у парламентських дебатах. Політична опозиція використовує такі доступні їй засоби контролю парламенту над кабінетом міністрів, як: інтерпеляції і запитання, вимагання інформації чи надсилання скарг до Конституційного Суду.

Опозицію можна поділити на *легальну* і *нелегальну*. Критерієм для цього є наявність чи відповідно відсутність правил, які дозволяють існування політичної організації, уповноваженої до критики уряду і вимагання його зміни, без загрози застосування до неї репресивних методів. У демократичних системах та партія, яка виграє вибори сама або в коаліції, формує державні органи, вирішує напрями політики держави. Утім, великий вплив на політику здійснюють також опозиційні угруповання.

Демократична партійна система створює як уряди, так і опозицію. Кожна партія може конкурувати з урядом через презентацію себе як альтернативної інституції, а також через конкурентні впливи між партіями, що прагнуть до заміни посад в уряді⁸.

Тож, варто звернутися до виділених Д. Лінцом типів *лояльної* і *нелояльної* опозиції. Його висновок достатньо песимістичний і одночасно реалістичний: «Глибокі конфлікти, спроби дискредитації супротивників [...] все це в демократії є нормальним і неминучим. Лояльну опозицію від нелояльної відрізняє поміркованість та висока політична культура»⁹. Особливими типами опозиції є позапарламентська та парламентська. До *позапарламентської опозиції* належать перш за все ті політичні партії, які висувають своїх кандидатів на парламентських виборах, але не володіють власною репрезентацією в парламенті. Свій спротив політиці уряду вони виражають через форми масової участі: страйки, демонстрації, мітинги. До *парламентської опозиції* Е. Звєжховський зараховує політичні групи або парламентські фракції, які з певних причин не беруть участі у формуванні уряду, критично ставляться до його політичної програми і діяльності, а також формують власну програмну і персональну альтернативу, щоб у рамках конституційно установлених правил завоювати і реалізувати урядову владу¹⁰.

Статус парламентської опозиції складніше фіксувати в багатопартійних системах, ніж в системах двох домінуючих партій. Мінливість складу парламентської опозиції в багатопартійній системі була визначена Р. Хербутом через категорію *ситуативної опозиції*, що означає «наявність різних чинників впливу на її актуальний склад і характер»¹¹. Такого типу опозицію характеризує те, що в певних ситуаціях вона

відмовляється від критики деяких пунктів урядової програми, коли їхня реалізація може бути вигідна з погляду політичної опозиції¹².

Ми не кваліфікуємо як парламентську опозицію ті політичні партії, які трактують урядову більшість не як конкурентів, а як ворогів (позасистемна опозиція), та ті, які не увійшовши до складу урядового табору, зберігають перед ним нейтральну, незрозумілу, чи вичікувальну позицію. Це, зазвичай, парламентські фракції, що під час формування урядової більшості не ввійшли до складу уряду, а тепер на пропозицію входження до урядової коаліції, зберігають перед урядом чітко виражену нейтральність. Так, за своїм складом кабінетні коаліції в Польщі в 1991-1993 рр. визначались як позапартійні. При цьому політики часто змінювали партійну належність і преференції, шукаючи відповідну для себе партійну адресу¹³. Згідно з проведеним дослідженням це не є опозицією, але може нею стати з виходом із урядової партії та організацією політичної акції. Для дієвого артикулювання своїх прагнень, опозиція мусить мати певний ступінь організованості¹⁴. Е. Наливайко стверджує, що власна організація слугує зміцненню опозиційних партій. Чим вона є сильнішою і більш дієздатною, тим вищі її шанси на успіх¹⁵. Відтак, опозиція повинна перейти з фази громадянського опору – без якого не може існувати і з якого зростає – до фази організації з чіткою структурою, метою діяльності, джерелами фінансування, принципами набору нових членів і т. п.

Існування навіть у широких колах суспільства невдоволення політикою центральної влади ще не є свідченням появи в державі політичної опозиції. Не кожна парламентська меншість може виконати цю умову, не кожна меншість можна трактувати як опозицію. Відомими є приклади, коли партія меншості надавала «тиху підтримку» уряду, тим самим уможливлювала або створювала умови для його функціонування. Меншість стає опозицією лише тоді, коли здійснює чітку діяльність, спрямовану проти владної більшості¹⁶. Поняття меншості є значно ширшим, ніж поняття опозиції, тому не можна підмінити ці дві категорії.

Завданням кожної політичної опозиції є зміна усієї системи чи її окремих елементів. Тому політичною опозицією не є група, яка використовує політичні засоби винятково для власної популяризації,

через появу в засобах масової інформації та рекламну компанію. Така «псевдо опозиція», на думку К. Палецького, часто з'являється на політичній сцені, а її метою є фіксація в суспільній свідомості визначених профілів, нерідко економічних¹⁷.

Опозиція є основним чинником демократичного розвитку. М. Сімлат зауважив, що «у суспільстві стало звичним вважати, ніби існування опозиційної партії є однією з найхарактерніших ознак демократії, а її відсутність розглядається, як свідчення або навіть остаточний доказ браку демократії»¹⁸. Ідея політичної опозиції підпорядкована аксіомі єдності держави і стабільності політичної системи. Існує переконання, що протиставлення владної більшості опозиційній меншості не є єдиним свідченням демократії і що можна увияти демократичну систему без «класичної опозиції»¹⁹.

Тоді виникає питання, якою мірою принцип більшості та легітимация опозиції пов'язані з поняттям «демократії». У європейських умовах теорія демократичного розвитку ґрунтується на тому, що демократія означає гарантію прав меншості і є системою урядів більшості, обмеженої правами меншості. Серед різних концепцій демократії виділяється концепція Дж. Мадісона (демократія як уряди більшості і права меншості). Саме в цій концепції значна увага надається опозиції²⁰. Дж. Сарторі відзначив, що «у конституціональному контексті ми піклуємося про меншість, не про більшість [...], що меншості повинні мати право протиставлення, право на опозицію»²¹.

Наявність більшості в парламенті означає, що виникає певний поділ на більшість і меншість. Більшість за своєю природою схильна до реалізації нічим не обмеженої влади, тому в демократії істотного значення набули інституційні гарантії, які змінюють «принцип більшості» на принцип «змінюваної більшості», коли різноманітні частини політичного організму здійснюють зміну влади²².

За кожною опозицією криється стратегія змагання за владу і альтернатива владі. Опозиція не бере участі в управлінні країною, а є свого роду симетричним і рівноправним відповідником урядової більшості²³. Конституційну роль опозиції добре характеризує формула – «влада, що обмежує владу»²⁴. На практиці це приводить до програмної і персональної альтернативи, а також її обґрунтованості в широкому

політичному і суспільному значенні. Справа в тому, що «періодична зміна владних груп пробуджує суспільне очікування, знімає частину суспільного напруження і таким чином очищує політичну атмосферу. Вона вносить до політичного життя новий стиль керівництва та інновації у внутрішній політиці»²⁵.

Політична опозиція прагне прийти до влади в державі і для цього займає критичну позицію щодо уряду та його політики. Предметом критики з боку політичної опозиції не є конституційні принципи, на підставі яких політичні угруповання прийшли до влади, а сама влада, яка існує в державі. Більшість опозиційних партій у Європі бажають здійснити кадрові зміни в уряді або змінити урядову політику²⁶.

Стосовно владної більшості опозиція виконує функції суспільного контролю, як говорить М. Соболевський, «невладного контролю» дій уряду і партії більшості. Він полягає у зборі інформації й аналізі окремих напрямів політики уряду, проектів його постанов і наслідків прийнятих рішень. Одночасно опозиція відшукує несправедливі дії, помилки і перевищення повноважень, здійснені проурядовими партіями. Це означає, що між парламентською опозицією і владною більшістю в демократичних системах немає дихотомічного поділу. Натомість існує багато мінливих, перехідних, посередніх станів. Як пише польський політолог Т. Кравчук: «Не існує універсального підходу, який дозволяє стверджувати, коли суперництво або політична кооперація опозиції з урядом сприяє демократії, а коли призводить до викривлення її фундаментальних засад. Можна тільки ствердити, що для демократичного режиму однаковою мірою є корисною як поміркована політична боротьба між партіями, так і пошуки поміркоvanого компромісу»²⁷.

Складність і суперечливість такої демократичної процедури як формування парламентських коаліцій приводить до думки, що демократія передбачає не лише рівновагу чи компроміс між різними політичними силами, але і їхню часткову інтеграцію. Поміркована політична боротьба між провладними та опозиційними партіями та пошук компромісу є дієвим засобом наближення до європейських стандартів демократії. Важливим при цьому є визначення напрямів можливої співпраці опозиції та парламентської більшості. В. Весоловський звернув увагу на

чотири чинники співпраці, які окреслюють можливість консенсусу політичних партій у демократичній системі:

- 1) досягнення згоди щодо визнання основних рис політичної системи;
- 2) погодження тих справ, які можуть стати площиною для спільної діяльності парламенту й уряду;
- 3) узгодження правил взаємної конкуренції та співпраці між політиками;
- 4) взаємне визнання себе партнерами, легітимізованими до участі у спільних погодженнях і діях²⁸.

З одного боку, форма відносин між урядом і політичною опозицією детермінована формально-правовим розв'язанням. З іншого боку, вона залежить від політичної культури еліт і громадян загалом. В умовах слабкої інституціоналізації парламентської опозиції, зумовленої недостатністю юридичних основ для її функціонування та відсутністю в політичній практиці довготривалих демократичних традицій, влада певним чином розглядала опозицію як реального супротивника, а не союзника. У результаті, на початку 90-х років між обома сторонами не було встановлено прозорих правил як взаємної конкуренції, так і співпраці. Така ситуація не сприяла створенню умов для досягнення компромісів, готовність до яких є засадою здорової політичної культури.

Великою справою, яка свідчить про зрілість демократії, є здатність політичних сил досягати порозуміння. Політичні скандали, неетичні дії як влади, так і опозиції змушували демократичні уряди Польщі, Президента й опозицію до пошуку раціональних і ефективних методів і форм уникнення конфліктів і пошуку компромісів. Істотною загрозою для досягнення компромісів стало слабке вкорінення в політичній культурі ідеалу ідейних політиків, які шанують право, прозоро викладають і виконують свої програми. Йде мова про політиків, здатних до поступок, до переходу кордонів партійного егоїзму та відповідальних за народ. Як зазначає Х. Вожняковський: «культура, яка набувається через освіту, вчить цінувати народ, бачити в ньому вагомий цінність у громадянському житті»²⁹. Укорінення у свідомості політиків цих цінностей зобов'язуватиме їх до більш відповідальних кроків.

Таким чином, політична опозиція, ефективно використовуючи свій реальний політичний потенціал, спроможна дієво впливати на політичні рішення, висувати альтернативні програми та підготовлювати ґрунт для зміни влади на конституційних засадах. Функціонування легальної політичної опозиції, яка вже своїм існуванням уможлиблює політичне суперництво, створюючи альтернативу владі, є одним з головних виразників демократичної політичної системи.

ПРИМІТКИ:

¹ Słownik polityki / Za red. M. Bankowicza. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1999. – S. 161.

² Scruton R. Słownik myśli politycznej / Przeł. T. Bierońa. – Poznań: Sysk i S-ka, 2002. – S. 255.

³ Kowalczuk A. Opozycja polityczna // Polityka – ustrój – idee. Leksykon politologiczny / Za red. M. Chmaja, W. Sokoła. – Lublin: Morspol, 1999. – S. 238.

⁴ Leksykon politologii / Za red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta. – Wrocław, 1999. – S. 57.

⁵ Słomski W. Uczestnictwo opozycji w rządzeniu państwem // Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych / Za red. K. Łabędza, M. Mikołajczyka. – Kraków, 2001. – S. 50.

⁶ Antoszewski A. Opozycja polityczna // Encyklopedia politologii / Za red. M. Żmigrodzkiego. – Zakamycze: Kantor wydawniczy, 1999. – T. 3. – S. 118.

⁷ Bożyk S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – S. 10.

⁸ Sielski J. Racjonalność a opozycja polityczna // Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. – S. 26.

⁹ Linz J. Kryzys, załamanie i powrót do równowagi // Władza i społeczeństwo / Wybór i oprac. J. Szczupaczyńskiego. – Warszawa, 1988. – T. 2. – S. 42.

¹⁰ Zwierzchowski E. Opozycja parlamentarna // Opozycja parlamentarna / Za red. E. Zwierzchowskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – S. 11.

¹¹ Leksykon politologii. – S. 242.

¹² Bożyk S. Opozycja parlamentarna. – S. 34.

¹³ Konflikty społeczno-polityczne w III Rzeczypospolitej / Za red. A. Wojtasa i M. Strzeleckiego. – Warszawa, 2001 – S. 50.

¹⁴ Kowalczyk A. Opozycja polityczna. – S. 238.

¹⁵ Nalewajko E. Partie polityczne w Polsce // Konsolidacja elit politycznych 1991-1993 / Za red. Wasilewskiego. – Warszawa, 1994. – S. 78.

¹⁶ Maciąg Z. Funkcje opozycji w systemie politycznym RFN // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z nauk politycznych.* – 1991, № 28. – S. 180.

¹⁷ Pałeczki K. Opozycja polityczna – próba typologii // *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych.* – S. 14.

¹⁸ Simlat M. Zasada opozycji jako zasada demokracji społecznej // *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych.* – S. 67.

¹⁹ Lijphart A. Demokracja w społeczeństwie sfragmentaryzowanym // *Elity, demokracja, wybory / Za red. Zczupaczyńskiego.* – Warszawa: Scholar, 1993. – S. 78.

²⁰ Dahl R. Preface to *Democratic Theory.* – Chicago, 1963. – S. 15.

²¹ Sartori G. *Teoria demokracji / Przeł P. Amsterdamskiego, D. Grinberga.* – Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 1994. – S.171.

²² Sartori G. *Teoria demokracji.* – S. 51.

²³ Complak K. Opozycja parlamentarna w obowiązującej i w przyszłej Konstytucji RP // *Przegląd Sejmowy.* – 1995, № 2(10). – S. 27.

²⁴ Godlewski T. Status opozycji parlamentarnej III RP // *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych.* – S. 465.

²⁵ Zwierzchowski E. Opozycja parlamentarna // *Opozycja parlamentarna.* – S. 16-21.

²⁶ Sielski J. Racjonalność a opozycja polityczna. – S. 22.

²⁷ Krawczyk T. Opozycja polityczna w państwach demokratycznych // *Studia z teorii polityki / Za red. A. Czajowskiego, L.Sobkowiaka.* – Wrocław, 2000. – T. 3. – S. 159.

²⁸ Див. Godlewski T. Status opozycji parlamentarnej.– S. 502.

²⁹ Woźniakowski H. Uwagi o kulturze politycznej w III Rzeczypospolitej // *Режим доступу: <http://www.fundacja.znak.com.pl/Wozniakowski.pdf>, відвіда-но 25.09.2009.*

Марія СЕНИЧ

ТРАНСФОРМАЦІЯ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В
ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПАРИЗЬКОЇ
«КУЛЬТУРИ»

Трансформацію визначають як історичний процес змін, що постає єдністю декількох складових: зміни політичної та формування економічної систем, появи нової політичної культури суспільства й особи.

Можна виокремити кілька основних концептуальних підходів щодо оцінки трансформаційних процесів:

- перший підхід розглядає трансформацію як зміну політичного режиму, в основному як перехід (транзит) від авторитаризму чи тоталітаризму до демократії (Д. Растоу¹, А. Пшеворський², Р. Дарендорф³, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Б. Геддес, В. Банс, К. Джовітті, Дж. Делденбрандт, В. Банс, Й. Лінц, А. Степан, А. Колодій та ін.);
- другий підхід – цивілізаційний – оцінює трансформацію як світовий процес поширення впливу західної культури з її універсальними ліберально-демократичними цінностями (С. Хантінгтон⁴, Ф. Фукуяма, З. Бжезинського⁵);
- третій підхід – модернізаційний – характеризує трансформацію як перехід відсталих суспільств до сучасних (індустріальних, постіндустріальних), розвиток суспільства від простих до більш складних форм організації політичного життя (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, В. Пугачьов, А. Соловйов, Г. Зеленко)⁶.

Держави Центрально-Східної Європи становлять особливу групу серед країн «третьої хвилі» демократизації. Подолання тоталітаризму поєднувалось із боротьбою за незалежність, державотворенням та

міжнародним примиренням народів Центрально-Східної Європи. Ці процеси мали вирішальний вплив на результат протистояння західної демократії та радянського тоталітаризму в період холодної війни. Динамічні суспільно-політичні зміни 80-х років у Центрально-Східній Європі сприяли розпаду найбільшої у світі тоталітарної держави.

На думку багатьох вчених (Б. Геддес, К. Джовітті, В. Елізарова), багатогранність демократичних трансформацій країн Центрально-Східної Європи зумовлює їхню специфіку в порівнянні з іншими, що потребує глибокого наукового дослідження.

Дослідниця Г. Зеленько визначає низку чинників, що зумовлювали особливості демократичних перетворень Центрально-Східної Європи:

- одночасне запровадження перетворень у політичній, економічній і соціокультурній сферах;
- проведення економічних реформ в умовах тривалої ізоляції від світу економік колишніх комуністичних країн та радянських республік і водночас їхньої високої інтегрованості у рамках РЕВ та СРСР;
- поєднання боротьби з тоталітаризмом із змаганням за незалежність та державотворенням;
- загострення національного питання у процесі утворення нових незалежних держав;
- творення геополітичної ідентифікації держав, яка суттєво вплинула на характер реформ у зовнішньополітичній орієнтації країн регіону та ставлення до них «центрів сили» (США, ЄС, Росії)⁷.

Характерною ознакою Центрально-Східної Європи слід вважати значний зовнішній вплив еміграції – т. зв. народної дипломатії – на демократичні зміни в регіоні. Р. Дарендорф висловлював тезу про те, що успішній демократизації сприяє наявність незалежних інтелектуалів – «критиків, не пов'язаних структурами влади».⁸ Роль такого критика для Польщі та інших країн Центрально-Східної Європи відіграло середовище паризького еміграційного часопису «Культура» на чолі з редактором Єжи Ґедройцем. На сторінках журналу, який виходив у світ понад 50 років (1947-2000 рр.), активно обговорювалися проблеми демократичних трансформацій Центрально-Східної Європи.

Встановлення радянського домінування в регіоні після Другої світової війни спричинило появу політичних еміграцій. В умовах тоталітаризму – відсутності свободи слова і репресій – еміграція стала єдиним представником інтересів народів Центрально-Східної Європи. Феномен «Культури», яка з'являється в той період, полягає у надзвичайному ідейному впливові часопису на інтелектуальні й політичні кола країн ЦСЄ. Оля Гнатюк стверджує, що середовище часопису дало «цілу плеяду постатей, без яких сьогодні важко уявити собі польську культуру [...], інтелектуальну історію та політичну думку ХХ століття»⁹.

Діяльність «Культури» стала предметом досліджень істориків і політологів порівняно недавно, тому на сьогодні немає комплексних досліджень згаданої проблематики. Серед основних авторів слід назвати А. Фрішке¹⁰, Б. Бердиховську¹¹, А. С. Ковальчика¹², М. С. Волянського¹³, К. Помяна¹⁴, Б. Торуньчик¹⁵, Р. Габельського¹⁶, М. Жебровського¹⁷, О. Гнатюк¹⁸, Б. Бакулу¹⁹ та Г. М. Гізу²⁰. На увагу дослідників заслуговують також видані спогади редактора часопису Є. Гедройця²¹ та його українського співробітника Б. Осадчука²².

У процесі полеміки на сторінках журналу було опрацьовано низку концепцій трансформації Центрально-Східної Європи, які значним чином підготували ґрунт для суспільно-політичних змін в СРСР у другій половині ХХ століття. Особливо слід наголосити на ролі редактора Є. Гедройця, який інспірував і вміло скеровував інтелектуальну дискусію.

Політичні концепції часопису передбачали розв'язання трьох фундаментальних проблем: виявлення шляхів подолання тоталітаризму і здобуття незалежності країнами Центрально-Східної Європи, формування нової системи безпеки регіону та досягнення міжнаціонального примирення. Проблема міжнаціонального порозуміння, у свою чергу, передбачала вирішення питання кордонів, національних меншин та подолання етнічних стереотипів.

«Культура» вважала ревізіонізм та еволюціонізм шляхом для суспільно-політичних трансформацій в Центрально-Східній Європі, що передбачало розвиток СРСР в напрямі демократизації соціалізму.

У 1961 році Ю. Мерошевський, один з провідних публіцистів «Культури», висунув ідею перебудови комуністичного табору в

співдружність вільних і незалежних народів («Commonwealth»)²³. У цей час З. Бжезинський разом із В. Е. Гріффітсом запропонували концепцію «розм'якшення комунізму». Вчені виступали за те, щоб політика Сполучених Штатів стосовно Східної Європи поєднувала в собі риси стримування (containment) і визволення (liberation). Нова політика мала сприяти появі розбіжностей у комуністичному блоці, здобуттю східноєвропейськими країнами більшої незалежності від СРСР та створенню поясу нейтральних держав, які, схоже до Фінляндії, користувалися б свободою вибору у внутрішній політиці, не будучи одночасно вороже налаштованими до Росії і не належачи до західних військових союзів²⁴.

На думку Ю. Мерошевського, постійні переговори з радянською Росією були б справді реалістичною політикою, спрямованою на зміну укладу Центрально-Східної Європи, в умовах збереження протистояння двох систем на десятиліття²⁵. Публіцист вважав, що в період зростання націоналізму і розпаду колоніальних імперій західноєвропейського зразка, Росія у Східній Європі розпочала формування своєї імперії сателітів, яка є анахронічною і не має майбутнього. Саме російський експансіонізм становить перешкоду на шляху демократичних змін у Центрально-Східній Європі²⁶.

Празька весна 1968 р. актуалізувала проблему спільності визвольної боротьби і координації визвольних рухів народів Центрально-Східної Європи. Порівнюючи у редакційній статті «За наш і ваш ... сталінізм» суспільно-політичну ситуацію в Чехословаччині й Польщі, «Культура» відстоює тезу про те, що узгоджене й помірковане проведення реформ в обох країнах наблизило б кінець сателітної імперії, оскільки їхню справу підтримали б також Югославія, Румунія, Угорщина і західноєвропейські комуністичні партії. У цих умовах інтервенція проти Польщі й Чехословаччини перетворилась би у війну, на яку Москва не пішла б²⁷.

«Культура» закликала до співпраці в боротьбі проти тоталітаризму і Росію²⁸, однак не ту Росію, яка є «тюрмою народів і жандармом Європи», а яка готова відмовитися від імперіалізму²⁹.

На думку Ю. Мерошевського, трансформація політичного режиму в Центрально-Східній Європі повинна розпочатися самими комуністами за підтримки суспільства під реформістськими гаслами,

оскільки відвертий виступ з програмою повалення комунізму занадто ризикований.

Публіцист виокремив три етапи трансформації.

Перший етап – підготовчий – мав здійснюватися під керівництвом комуністів-реформаторів в умовах суспільних бурлінь і тиску на політику керівництва.

Другий етап – лібералізація владного режиму – мав проходити під урядуванням ліберальних комуністів і полягати в лібералізації економіки і суспільства загалом та об'єднанні демократичних сил.

Третій етап – власне демократизація – мав очолюватися демократами і передбачав створення демократичних інститутів, запровадження демократичних норм, законів, механізмів регулювання суспільного життя, а також адаптацію політичної системи³⁰.

Ю. Мєрошевський звертав увагу на слабкість позиції Росії в Центральній-Східній Європі: *de facto* постійну військову окупацію та відсутність легітимності радянської влади. Публіцист передбачав розпад СРСР під впливом визвольних рухів ЦЄСЄ уже в ХХ столітті. Доктрина Брежнєва, на його думку, функціонує ефективно лише за умови локалізації вибуху в рамках однієї сателітної держави. «Коли б пожежа охопила кілька сателітних держав і кілька радянських республік – доктрина Брежнєва стала б безглуздою, без застосування». Публіцист порівнював стан міжнародних відносин у Центральній-Східній Європі після радянсько-американського партнерства початку 1970-х років з періодом після Віденського конгресу, який був перемогою консервативної політики, однак прискорив вибух національних і соціальних рухів. «Цим разом буде подібно. Я переконаний, що ще ХХ століття стане свідком Весни Народів не тільки у Варшаві і Празі, але також у Києві і Москві»³¹.

Формування нового геополітичного устрою Центрально-Східної Європи, на думку колективу «Культури», мало полягати у відновленні суверенності країн регіону, їхній демократизації та створенні нової архітектури безпеки. Необхідними передумовами цих змін інтелектуали часопису вважали досягнення міжнаціонального примирення народів регіону, успішне розв'язання проблеми кордонів та національних меншин.

На початку 1950-х років колектив «Культури» розглядав створення федерації Центрально-Східної Європи як один із засобів досягнення цих цілей. Після Другої світової війни еміграція країн ЦСЄ заснувала федералістські клуби, які активно обговорювали концепції інтеграції народів між Адріатичним, Балтійським і Чорним морями (Intermarium) перед лицем російської і німецької загрози та як альтернативу західноєвропейській інтеграції. У руслі цих дискусій на шпальтах «Культури» були запропоновані проекти Ю. Лободовського, В. Бончковського, Г. Ріпки, Ю. Мерошевського.

Ю. Лободовський пропагував об'єднання народів регіону у Федерацію Центрально-Східної Європи зі створенням польсько-українського кондомініуму на території Східної Галичини³².

В. Бончковський на шпальтах «Культури» пропонував федералістську перебудову регіону на зразок планів Ю. Пілсудського. До складу федерації, на його думку, могли б увійти Польща, Литва, Україна, Білорусія, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Прибалтика та Фінляндія³³.

Ю. Мерошевський вважав інтеграцію Центрально-Східної Європи однією ланкою у процесі загальноєвропейського об'єднання. Якщо б східноєвропейські держави отримали незалежність, «існувала б прірва між економічними системами і багатством об'єданого Заходу і розпорошеного Сходу Європи»³⁴. «Щоб могли шукати зв'язків із Західною Європою як рівний з рівним, Східна Європа мусить бути об'єднана економічно і політично»³⁵. Публіцист пропонував починати об'єднання з найбільш розвинених держав регіону – Польщі та Чехословаччини – за аналогією до плану Р. Шумана³⁶.

Г. Ріпка висунув ідею створення федерації у складі восьми держав Центрально-Східної Європи: Польщі, Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Югославії, Болгарії та Албанії³⁷. Однак, розуміючи неможливість реалізації концепції федерації в той час³⁸, «Культура» пропонує «федералізацію» СРСР, не полишаючи ідеї створення незалежних держав на території колишнього соцтабору.

Провідну роль у конструюванні геополітичного устрою Центрально-Східної Європи відіграла концепція УЛБ (ULB), запропонована Ю. Мерошевським у 1974 р. У своїй статті в «Культури» пу-

бліцист вперше ввів поняття простору УЛБ (Україна-Литва-Білорусь) як визначального для долі всього регіону Центрально-Східної Європи. На його думку, російсько-польське суперництво на просторі УЛБ прирікало Польщу то на імперіалізм, то на становище сателіта. Панування на цій території забезпечувало великодержавний статус обом країнам. Однак Ю. Мерошевський закликав Росію і Польщу відмовитися від своїх імперіалістичних амбіцій. Публіцист писав, що для утвердження у Східній Європі миру і свободи, необхідно позбутися будь-якого імперіалізму – і російського, і польського. Тільки неімперіалістичні Росія та Польща мають шанси на досягнення домовленостей і впорядкування своїх відносин, надаючи право на самовизначення народам регіону УЛБ³⁹. «Ідея самовизначення і свободи для братніх народів, що відокремлюють нас від Росії, з одночасним ширим зреченням будь-яких імперіалістичних планів, зокрема сподівань на домовленості із Москвою понад головами і коштом цих народів – така програма могла би повернути польській незалежницькій політиці високий моральний мотив»⁴⁰.

Менше з тим, у середовищі польської еміграції були прихильники налагодження добросусідських відносин з СРСР (чи Росією) коштом невтручання у її внутрішні справи та незацікавленості національними проблемами. Одним з чільних представників цієї лінії був професор А. Бромке. Його твердження зводилися до заперечення імперіалістичного характеру СРСР та незацікавленості Польщі в його розпаді. На думку А.Бромке, у Польщі не існує русифікації, а тільки – советизація, і Польща може отримати незалежність подібно до Югославії, Албанії чи Румунії, тоді як вимога незалежності може привести до жорсткої політики Москви стосовно Польщі, зіштовхнувши країну з позиції «автономії» на позицію «союзної республіки» у складі СРСР. Тому польська еміграція повинна шукати шляхи співпраці з варшавським режимом і Росією, оскільки це надасть можливість ширшого впливу на демократичні зміни в Росії і Польщі⁴¹.

Полемізуючи з А. Бромке, Ю. Мерошевський назвав помилковими і шкідливими пропозиції щодо польського невтручання в питання самовизначення українців і литовців. «Приймаючи добровільно посаду радянського жандарма, автоматично зміцнимо структуру радянської

тюрми народів, погіршуючи ситуацію не тільки України чи Литви, але насамперед Польщі»⁴². Ю. Мєрошевський стверджував, що не може бути ліберального советизму так, як не може бути демократичного імперіалізму. Советизм є тоталітаризмом зсередини та імперіалізмом ззовні. Антикомунізм є ідеологією, спрямованою проти комуністичного укладу в будь-якій країні, а антисовєтизм стосується тільки СРСР, тому антисовєтизм мусить містити і антиімперіалізм. Росіяни не можуть позбутися советизму за умови збереження радянської імперії. «Якщо хтось каже, що прагне до зміни устрою в Радянському Союзі, але прагне одночасно, щоб майбутня демократизована Росія утримала свої теперішні кордони і сфери впливів, насправді пропонує речі, що ідентифікуються з імперіалістичними цілями Советів, але хотів би, щоб ті наміри були досягнуті іншими методами. Антикомунізм цього ґатунку не є антисовєтизмом і стосовно Советів недостатній»⁴³.

Після Гельсінської конференції 1975 року активізувалася співпраця між еміґраційними середовищами країн Центрально-Східної Європи. Вважалося, що Гельсінські домовленості закріплювали status quo Москви в регіоні і перекреслювали надію народів ЦЄ на захист Заходом їхніх інтересів. Оскільки сподівання на Америку і Захід були поховані, залишався розрахунок на процеси змін в СРСР та рух опору в метрополії та її колоніях, розрахунок, який багато років визначав лінію дій «Культури».

Налагодження діалогу між дисидентськими рухами вимагало наявності чіткої позиції щодо питання незалежності країн УЛБ. У 1977 році Є. Ґєдройць, редактор «Культури», ініціював підписання «Декларації в українській справі», в якій представники польської, російської, чеської і угорської еміґрації заявили про пріоритетність відновлення української державності для справи визволення решти країн комуністичного табору. У декларації стверджувалось, що в імперській структурі СРСР існувало два рівні залежності: статус «обмеженої суверенності» у так званих народних демократіях Центрально-Східної Європи та статус повної несuverенності у народів, що входили до складу Радянського Союзу. «Перші з них перебувають у процесі советизації, але все ще не є русифікованими. Інші є советизованими та з кожним роком щораз сильніше русифікованими»⁴⁴. У декларації йшлося, що

долі одних і інших тісно пов'язані, й не буде по-справжньому вільних поляків, чехів і угорців без вільних українців, білорусів, литовців і росіян, «без росіян вільних від імперських амбіцій, які розвиватимуть своє власне національне життя та поважатимуть право інших народів на самовизначення»⁴⁵.

Зустрічним кроком стала українська заява про необхідність гарантувати права польської меншини в УРСР, ухвалена у 1978 в Лондоні. Посилаючись на міжнародні договори і Гельсінські домовленості, з метою утвердження і поглиблення добросусідських відносин між українцями і поляками, вимагалось надання полякам в Україні повних прав у шкільництві і культурному житті.

Дискусія «Культури» і російських дисидентів щодо національного питання в СРСР сприяла визнанню російською стороною ідеї української незалежності. У заяві про національне питання 1978 року російські демократи декларували цілковите і беззастережне визнання права кожного народу на самовизначення, засуджували спроби розпоряджатися долею інших та підтримували рухи за національне відродження та національну незалежність⁴⁶. У 1979 році у Вашингтоні відбулося підписання російсько-української заяви, яка передбачала право українського і російського народів на державну незалежність, співпрацю в боротьбі за демократичні зміни, толерантне ставлення до національних меншин, забезпечення їхньої суспільної, культурної та релігійної автономії в обох країнах⁴⁷.

Наприкінці 1970-х рр. на запитання про найважливіші здобутки «Культури» Є. Гедройць на перше місце поставив видання книг, які «стали одним із чинників кристалізації національного, політичного і культурного опозиційного руху»⁴⁸. На друге місце редактор поставив переконання російських опозиціонерів про право України на самостійне існування та сприйняття польським суспільством необхідності нормалізації відносин зі східними сусідами, навіть ціною відмови від Львова і Вільнюса⁴⁹.

Надзвичайну складність у справі примирення народів Центрально-Східної Європи становила проблема кордонів, особливо німецько-польського, німецько-чеського, польсько-українського, польсько-литовського та угорсько-румунського кордонів.

З 1950-х років «Культура» відстоювала принцип непорушності післявоєнних кордонів. Уперше позицію стосовно відмови Польщі від своїх територіальних претензій висловив о. Ю. Маєвський у листі, опублікованому в «Культурі» в 1952 р. Автор писав: «Поляки люблять домагатися справедливості і знають її ціну, та, коли нам самим доводиться відмірювати справедливість для когось, ми прикладаємо дуже куцу й хтозна чи не геть фальшиву мірку [...]. Так само як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецін і Гданськ, так і литовці слушно домагаються Вільна, а українці – Львова [...]. Нехай литовці, чия доля складається ще тяжче, ніж наша, радіють зі свого Вільна, а у Львові хай майорить синьо-жовтий прапор»⁵⁰.

Ю. Мерошевський, у свою чергу, стверджував, що претензії на Вільно і Львів відсувають перспективи визволення Польщі на неозначений час і послаблюють її позиції в регіоні. «Якби поляки за сприятливих обставин відібрали у литовців Вільно, а в українців Львів, – писав Ю.Мерошевський, – позиція Польщі vis-à-vis Росії істотно б ослабла [...], бо територія лише до певної міри є складником військової потуги [...]. Рахуються не міста, а народи. Йдеться не про те, щоби здобути Вільно чи Львів, а про те, щоби здобути прихильність українців, литовців, білорусів»⁵¹, тому «сьогодні – як ніколи раніше в нашій історії – ми потребуємо союзників на Сході, і немає ціни, яка була б надто висока, щоби здобути їхнє довір'я і приязнь»⁵². Оскільки згода на одностайний фронт пригноблених народів є головною умовою ліквідації радянського тоталітаризму, полякам слід запевнити українців і литовців у відсутності претензій на Вільнюс та Львів⁵³.

«Культура» стала ініціатором і польсько-німецького діалогу щодо кордонів. Ю. Мерошевський написав брошуру про майбутнє співжиття німців і поляків на основі нових кордонів у перспективі об'єднаної Європи. Головним завданням Ю. Мерошевський вважав подолання тенденцій антипольського реваншизму серед мільйонів німців, виселених із Сілезії, Померанії і Східної Пруссії. Згодом до вирішення конфлікту долучилася католицька і євангелістська церкви. Під час II Ватиканського собору до польського і німецького народів було адресоване звернення єпископів, у якому проголошено принцип «Прощаємо і просимо вибачення!».

Складним, однак необхідним завданням народів Центрально-Східної Європи була критична переоцінка історичного минулого, подолання міжнаціональних стереотипів та виховання толерантного ставлення до національних меншин. На думку редактора «Культури» Є. Гедройця, політика у справі національних меншин повинна полягати у створенні можливостей для збереження й розвитку їхньої національно-культурної ідентичності. Необхідними кроками Є. Гедройць вважав заснування у Польщі фонду для потреб національних меншин, дозвіл на радіо- і телепередачі мовами національних меншин, релігійні передачі греко-католицької і православної церков⁵⁴, суворе карання будь-яких виявів шовінізму щодо національних меншин.⁵⁵

Політичні концепції «Культури» мали значний вплив на формування ідеології опозиційних рухів. Польське незалежницьке порозуміння у своїй програмі висловлювалося за лібералізацію кордонів та забезпечення польській меншині рівних із національною більшістю прав. У першому номері підпільного часопису «Голос» 1977 р. було вміщено статтю Я. Куроня, А. Мацєревича і А. Міхніка «Польська справа – російська справа». Польська демократична опозиція вбачала своє завдання у боротьбі з ксенофобією і шовінізмом у власному народі та підтриманні прагнень українців, литовців і білорусів до незалежності.

Резолюція I з'їзду «Солідарності» щодо національного питання у Польщі висловилася за гарантування прав на вільний розвиток всіх національних груп, які населяють територію Польської народної республіки (ПНР).

Книга Б. Скарадзінського «Білоруси, литовці, українці – вороги чи брати» сприяла зміні ставлення польського суспільства до східних сусідів. Вона мала 7 перевидань і була перекладена українською мовою.

Діяльність «Культури» сприяла зростанню інтересу до української тематики серед польської громадськості. Опозиційні видання «Запис», «Критика», «Обуз», «Нова коаліція», «Споткання» порушували низку складних питань українсько-польських взаємин ХХ ст.⁵⁶

Після перемоги на виборах 1989 р. польська опозиція отримала реальні важелі впливу на політику у справі національних меншин. Секретар Комісії у справах національних меншин Громадянського

Комітету Г. Костжев, характеризуючи принципи національної політики, зазначив, що вони передбачають повну повагу прав національних меншин по обидва боки кордонів, політичні і освітні права, культурну автономію, доступ до засобів масової інформації.

На зустрічі українських і польських парламентарів у Яблонній, 4-5 травня 1990 р., багато уваги приділялося питанням толерантної внутрішньої політики, яка передбачала б повагу культурних, економічних і політичних прав національних меншин.

Закордонне представництво Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) у своїй заяві висловлювало надію на вплив польських опозиційних груп на становище української меншини в ПНР. Надання українцям у Польщі національних прав розглядалося як передумова тривалої співпраці між обома народами⁵⁷.

У 1990 році Сенат Польщі прийняв спеціальну ухвалу у справі акції «Вісла» 1947 р., яка засуджувала дії польських комуністичних властей в Україні і висловлювала прагнення виправити, наскільки буде можливо, заподіяні українцям кривди. Українська меншина отримала від уряду дотацію на розвиток своєї діяльності в розмірі 5 млрд. злотих⁵⁸. Це було стимулом для активізації суспільно-культурної діяльності українців.

З'явилися численні українські товариства, організації, освітні заклади: Союз українців у Польщі, Українське християнське братство св. Володимира, Союз української незалежної молоді, Лемківський комітет, Українське товариство Народний дім (Перемишль), Фундація св. Володимира (Краків) та ін.

Польська меншина в Україні заснувала низку своїх товариств і об'єднань: Польське культурно-освітнє товариство (Київ), Товариство польської культури (Львів), Суспільно-культурне товариство поляків (Дрогобич), Товариство відродження польської культури ім. Ю. Словацького (Кременець), Об'єднання поляків на Поділлі (Бар), Культурне товариство ім. Міцкевича (Чернівці), Культурне товариство ім. Ф. Карпінського (Івано-Франківськ) та ін.

Символічним актом польсько-українського порозуміння стала міждержавна декларація про примирення.

Незважаючи на важкий баласт міжнаціональних конфліктів, упереджень і стереотипів, зусиллями політичної опозиції та еміграції вдалося

створити нове бачення у відносинах народів Центрально-Східної Європи, в основі якого – міжнаціональне порозуміння і співпраця, принцип непорушності кордонів, толерантність до національних меншин.

Сценарій трансформації політичного режиму СРСР підтвердив реальність концепції еволюційного переходу до демократії і подолання радянського поневолення. Ініційований «Культурою» і підтриманий еміграційними колами та опозиційними силами діалог про примирення допоміг уникнути міжнаціональних конфліктів за югославським зразком у період розпаду СРСР, унеможливив зовнішнє втручання у міжнародні відносини в Центрально-Східній Європі, посприяв демократичним трансформаціям у регіоні.

ПРИМІТКИ:

¹ Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // модели Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 656–672.

² Пшеворский Л. Переходы к демократии // Политология: хрестоматия / Сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 672–692.

³ Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Зарубежная политическая мысль XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд Акад. полит. науки; Руководитель проекта Г. Ю. Семигин и др; Рец.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. – С. 791–796.

⁴ Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – London: The Free Press, 2002.

Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 692–704.

⁵ Бжезинський З. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – С. 5–15.

Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and its Geostrategic Imperatives. – New York: Basic Books, 1997.

⁶ Зеленко Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003.

⁷ Там само – С. 199.

⁸ Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. – С. 796.

⁹ Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис *Kultura* та його спадщина (до сторіччя Єжи Ґедройця). – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – С. 35.

¹⁰ Friszke A. *Życie polityczne emigracji / Biblioteka «Więzi»*. – Warszawa, 1999. – Т. 113.

¹¹ Berdychowska B. *Giedroyc i Ukraińcy // Jerzy Giedroyc. Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982*. – Warszawa: Czytelnik, Instytut Littéraire, 2004. – S. 5–54.

Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Ґедройця і на сторінках паризької «Культури» // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької “Культури”: Пер. з пол. – К.: Критика, 2005. – С. 9–33.

¹² Kowalczyk A. *S. Od Bukarestu do Laffitów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistoliarna*. – Sejny: Pogranicze, 2006.

Polska i Ukraina. Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem / Rozmowy przeprowadzili B. Kerski i A. S. Kowalczyk. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008.

¹³ Wolański M. *S. Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.

¹⁴ Pomian K. *W kręgu Giedroycia*. – Warszawa: Czytelnik, 2000.

Pomian K. *Z “Kulturą” w IV RP. Przestanie Giedroycia i Mierozewskiego – nieodrobiona lekcja demokracji // Tygodnik Powszechny. Redaktor (Dodatek poświęcony Jerzemu Giedroyciowi (1906–2000))*. – 1 października, 2006. – S. 14.

¹⁵ Toruńczyk B. *Rozmowy w Maisons-Laffitte, 1981*. – Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2006.

¹⁶ Habielski R. *Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc. Od «Buntu Młodych do “Kultury»*. – Warszawa: Biblioteka “WIĘZI”, 2006.

Habielski R. *Najniższy szczebel. «Kultura» i emigracja londyńska // Tygodnik Powszechny. Redaktor (Dodatek poświęcony Jerzemu Giedroyciowi (1906–2000))*. – 1 października, 2006. – S. 17.

¹⁷ Żebrowski M. *Dzieje sporu. «Kultura» w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956*. – Warszawa: Towarzystwo opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, 2007.

¹⁸ Hnatiuk O. *Pośrednik // Giedroyc i «Kultura» na Ukrainie // Tygodnik Powszechny. Redaktor (Dodatek poświęcony Jerzemu Giedroyciowi (1906–2000))*. – 1 października 2006. – S. 22.

Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис *Kultura* та його спадщина (до сторіччя Єжи Ґедройця).

¹⁹ Бакула Б. *Польща і Україна в діяльності «Kultury» // Сучасність*. – С. 97–103.

Бакула Б. Юліуш Мерошевський: польська «остполітік» // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 114–118.

²⁰ Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Jerzy Giedroyc. Zofia Hertz. Henryk Giedroyc / Rozmawiała i opracowała H.M. Giza. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2007.

²¹ Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Opracował K. Pomian. – Warszawa: Czytelnik, 1999.

²² Polska i Ukraina. Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem.

²³ Mieroszewski J. Rosyjski «Commonwealth» // Kultura. – № 6 (164). – 1961. – S. 69.

²⁴ Brzeziński Z., Griffith W. E. O nową politykę wobec Europy Wschodniej // Kultura. – 1961. – № 7-8 (165-166). – S. 6–13.

²⁵ Mieroszewski J. Dwie Algierie // Kultura. – № 1-2 (147/148). – I–II. 1960. – S. 15.

²⁶ Мерошевский Ю. К вопросу в польско-русских отношениях // Kultura. Numer rosyjski. Номер посвященный польско-русским отношениям (Paryż). – V. 1960. – С. 5–13.

²⁷ Za nasz i wasz... stalinizm // Kultura. – № 8-9 (250-251). – VIII-IX 1968. – S. 71–77.

²⁸ Мы нужны друг другу // Kultura. – 1971. – № 2: Номер посвященный польско-русским отношениям. – С. 25–35.

²⁹ Мерошевский Ю. Может случиться и так... // Kultura. – 1971. – № 2: Номер посвященный польско-русским отношениям. – С. 149–164.

Мерошевський Ю. Може статись і так // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» – С. 167–177.

³⁰ Nowakowski W. Jakie cele wyznaczają imperialistyczne ośrodki dywersji ideologicznej ukazującemu się w języku polskim w Paryżu miesięcznikowi “Kultura”? // Zagadnienia i materiały. – 11 II 1970. – S. 23–27.

³¹ Мерошевський Ю. Американська східня політика і висновки // Сучасність. – 1972. – № 11. – С. 108–109.

³² Łobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości // Kultura. – 1952. – № 2–3. – S. 53.

Лободовський Ю. Проти почвар минулого // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 106–107.

³³ Wączkowski W. Sprawa ukraińska // Kultura. – 1952. – № 7–8. – S. 71.

Бончковський. В. Українська справа // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької “Культури”: Пер. з пол.. – К.: Критика, 2005. – С. 130.

³⁴ Там само. – С. 130.

³⁵ Londyńczyk. Europeizacja // Wiadomości Polskie. – Sydney, 1970. – № 2. – 18 stycznia. – S. 1.

³⁶ Mieroszewski J. Finał klasycznej Europy. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1997. – S. 26.

³⁷ Ripka H. O federację polsko-czeską // “Kultura”. – 1952. – № 12 (62). – S. 10 – 11, 13.

³⁸ Редактор «Культури» Є. Гедройць вважає, що перепорою для створення Центральноєвропейської федерації була підозра щодо поляків у імперіалізмі стосовно інших народів.

Jerzy Giedroyc – Juliusz Mieroszewski. Listy 1949-1956. – Warszawa: Czytelnik, Instytut Littéraire, 2004. – Cz.1. – S. 199–200.

³⁹ Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB // Wizja Polski na łamach “Kultury” 1947-1976, Cz.2.– Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999 – S. 277–288.

⁴⁰ Мерошевський Ю. Російський «польський комплекс» та простір УЛБ // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 209.

Мерошевські Ю. Російський «комплекс Польщі» і територія УЛБ // Ї (Львів). – № 39. – 2005. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/mieroszewski.htm>.

⁴¹ Witkowski J. Uгода profesora // Gwiazda Polarna (Stevens Point, Wisc.). – 16 I 1976.

⁴² Stosunek do Ukraińców i Litwinów // Związkowiec (Toronto). – № 67. – 22 VIII 1975

⁴³ Там само.

⁴⁴ Deklaracja w sprawie ukraińskiej // Kultura. – 1977. – №5 – S. 50-52.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Російська заява в національному питанні // Українське Слово. – №1934. – 17 XII 1978.

⁴⁷ Oświadczenie rosyjsko-ukraińskie // Kultura. – № 11 (398). – XI 1980. – S. 59–61.

Poparcie dla «Oświadczenia» rosyjsko-ukraińskiego // Kultura. – № 4 (403). – IV 1981. – S. 97.

⁴⁸ Wywiad «Biuletynu Informacyjnego» KSS «KOR» z Jerzym Giedroyciem // Dziennik Polski. – 25 stycznia, 1979.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Маєвський Ю. З. Лист до редакції [“Культури”] // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 158.

⁵¹ Мерошевський Ю. Може статись і так // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» – С. 175.

⁵² Мерошевський Ю. Американська східня політика і висновки // Сучасність. – 1972. – №11. – С. 110.

⁵³ Мерошевський Ю. Польська «Ostpolitik» // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 191.

⁵⁴ O kraju i emigracji (z Jerzym Giedroyciem redaktorem «Kultury» rozmawiała Ewa Sułkowska-Bierezin). – Tygodnik Polski. – 30 czerwca, 1990. – S. 4.

⁵⁵ Giedroyc J. W poszukiwaniu dróg wyjścia. – Głos Polski. – 12 stycznia, 1991. – S. 7.

⁵⁶ Бердиховська Б. Україна в житті ЄжиҐедройця та на шпальтах «Культури» // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» – С. 31.

⁵⁷ Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради. До питання українсько-польських взаємин (заява) // Сучасність. – 1986. – № 4. – С. 108–110.

⁵⁸ Senat o akcji «Wisła». Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. // Gazeta Wyborcza. – 7.08.1990.

Андрій ТЕЛЕГУЗ

ПЕРШИЙ УРЯД ШІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ПОЛЬСЬКИЙ ВАРІАНТ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Незалежна самоврядна професійна спілка (НСПС) «Солідарність» підготувала ґрунт для створення громадянського суспільства і розпочала демократичну революцію, яка ознаменувала крах комуністичної системи не лише у Польщі, а й в інших країнах Центрально-Східної Європи. Однак брак комплексних досліджень із цієї проблеми у вітчизняній історіографії спонукає до вивчення форм і методів діяльності «Солідарності».

Досвід Польщі у проведенні демократичних та ринкових реформ, що започаткували відомі діячі опозиції і, зокрема «Солідарності», є актуальним для України. Посилення впливу політичних і громадських організацій на демократизацію держави значним чином відображає здатність суспільства до поступального розвитку. Становлення інститутів громадянського суспільства в Україні вимагає створення автономних, незалежних від державної влади, суспільних структур, що й потребує запозичення польського досвіду демократичних перетворень.

Найважливішим результатом політичного діалогу «круглого столу» стало проведення демократичних парламентських виборів у червні 1989 року. Представники «Солідарності» здобули на них переконливу перемогу. Опозиціонери започаткували процес змін у зовнішній і внутрішній політиці й демократизації країни одразу ж після створення нового демократичного уряду.

24 серпня на засіданні Сейму 62-річний Тадеуш Мазовецький був обраний Головою Ради Міністрів ПНР. За його кандидатуру у

відкритому голосуванні проголосувало 378 депутатів (4 проти і 41 утрималися)¹. Голосування показало, що, попри рекомендації Політбюро ЦК ПОРП, не всі члени Депутатського клубу партії утрималися від голосування і в своїй більшості підтримали призначення Мазовецького прем'єром. Отже, Мазовецький став прем'єром, хоча за кілька днів до свого призначення опублікував есе, де стверджувалося, що «Солідарність» у жодному разі не має брати владу в свої руки². Опозиція могла святкувати: відновились ідеальна рівновага, яка була порушена після закінчення виборів. Мазовецький став прем'єр-міністром, Геремек – головою Громадянського парламентського клубу «Солідарності» в Сеймі, Валенса – легендою, Нобелівським лауреатом, який дає розпорядження через братів Качинських. Уряд, очолюваний Т. Мазовецьким, був сформований упродовж 24 серпня – 12 вересня 1989 р.

Уперше за свою післявоєнну історію поляки отримали уряд, який вони хотіли і якому довіряли. Перед Т. Мазовецьким постало надмірно складне завдання. Він був першим за півстоліття некомуністичним прем'єр-міністром. Йому належало швидко сформувати некомуністичний, а то й антикомуністичний уряд. Однак цей уряд – принаймні «силові» міністерства – мали бути схвалені Ярузельським і, певним чином, Москвою. Мазовецький не мав права забувати, що живе в центрі соціалістичного табору, адже Берлінський мур усе ще стояв, радянські військові гарнізони були повні солдат і танків, армію, органи безпеки і міліцію контролювали «автори» воєнного стану – генерали Кішак і Сивицький. Однак його кабінет в очах суспільства вже втілював ідею «Солідарності» або незалежності. Уже тоді побутувало переконання, що відповідальність за все, що відбувається в Польщі, тепер лежить на «Солідарності». Як згадував Я. Куронь: «Коли на базарі, на вулиці, в крамниці мене почали звинувачувати в тому, що в крамницях нічого немає, я зрозумів, що, якщо люди мене обрали, значить, я для них – влада. І як представник влади повинен відповідати за пусті полиці і закриті фабрики»³.

Перша проблема між Ярузельським і Мазовецьким виникла при затвердженні міністра закордонних справ. Було вирішено, що цю посаду повинна обійняти особа, яка підтримує ідею незалежної держави, але

не «забруднена» опозиційною діяльністю, бо опозиціонера не сприймали ПОРП і Москва. І тому Мазовецький запропонував на цю посаду Кшиштофа Скубішевського, професора Познанського університету, відомого тверезістю і передбачуваністю своїх поглядів та абсолютно аполітичного. Втім, у 1986 р. він, серед небагатьох інтелектуалів, прийняв запрошення Ярузельського увійти до Консультативної ради при Голові Ради міністрів⁴.

Найважче Мазовецькому було відшукати людину, яка б привела до ладу польську економіку. Претендент мав відповідати одночасно двом вимогам: бути компетентним і заслуговувати на довіру. Крім того, мало хто з відомих економістів готовий був взяти на себе тягар реформування польської економіки, яка знаходилася в катастрофічному стані. Як згадував Я. Куронь: «Бальцеровича було обрано випадково. Але з іншого боку, не можна не відзначити: майже все, що Бальцерович робив протягом сорока років свого життя, вело його до тієї хвилини, коли він прийняв запрошення Мазовецького»⁵.

У 1981 році Бальцерович співпрацював з об'єднанням великих підприємств під егідою «Солідарності». Саме тоді він почав розробку економічної реформи, що, звичайно, свідчило про сміливість думки вченого.

У спадок від соціалістичної системи Польща отримала: опікувану державою і надто викривлену економіку; господарську структуру, обтяжену сильною залежністю від радянського експорту в таких галузях, як: машинобудування, текстильна промисловість, електроніка, фармакологія; величезний зовнішній борг.

Проте найважливішою специфічною рисою польської економічної ситуації був драматичний стан макроекономіки. Заробітна плата в першому кварталі 1989 р. була на 120% вищою, ніж рік тому. З її зростанням підвищувалися й ціни. Різке збільшення обсягів державних закупівель і систематичний контроль за споживчими цінами на продовольчі товари спричинили стрибок дефіциту бюджету, який відтоді «фінансувався» прискореним друкуванням грошей. У цих умовах після лібералізації цін на сільськогосподарські продукти в серпні 1989 р., споживчі ціни підскочили на 40%, а заробітна плата – на 90%. Обмінний курс чорного ринку на початку вересня 1989 р. був у 8 разів вищий від офіційного. Польща вступила в стадію гіперінфляції, яка су-

проводжувалася масовими дефіцитами. Загальну ситуацію погіршував величезний тягар зовнішнього боргу⁶.

Соціально-політичні умови, що превалювали в Польщі в 1989 році, були досить специфічні. Усіх охопило почуття здобутої свободи, але, через тяжкий економічний стан та соціальну напруженість, ейфорії не було. Тим паче, що після монопольного правління ПОРП, вкоренилася недовіра до влади та будь-якої політичної партії або сили і залишалася невизначеність щодо СРСР.

Звичайно, уряд був результатом компромісу між двома найвпливовішими політичними силами країни – ПОРП і «Солідарністю», бо жодна з них самостійно, як вважалося, не в змозі вивести країну з кризи. Парадокс ситуації полягав ще й у тому, що жодна зі сторін не вирішила фундаментальних проблем свого існування. Поразка ПОРП виявила її глибоку кризу і внутрішні протиріччя, що призвело до розпаду її структур. Майже те саме можна сказати і про «Солідарність», яка довгий час не могла самовизначитися, хто вона: політичний рух прибічників реформ чи профспілка? Її структури були в процесі створення-відродження.

У липні 1989 р. Польщу відвідав президент США Д. Буш, який привітав демократичні зміни у країні та офіційно підтримав «Солідарність». Звертаючись до польського Сейму 10 липня він проголосив: «Прогрес Польщі на цій дорозі покаже шлях до нової ери у всій Європі, ери, яка ґрунтується на загальних цінностях, а не тільки на географічній близькості. Західні демократії будуть разом з польським народом та іншими народами цього регіону»⁷. Там же він оприлюднив план допомоги Польщі з боку Сполучених Штатів, який складався з шести пунктів. Однак «Солідарність» піддала його критиці, тому що він не передбачав суми в 10 млрд. дол., яку вимагало керівництво профоб'єднання. Так, під час зустрічі з президентом США Л. Валенса прямо заявив, що польська опозиція незадоволена пропозиціями Сполучених Штатів.

Як би там не було, та саме цей перший некомуністичний уряд Центрально-Східної Європи зумів подолати кризу. У першу чергу тому, що головними урядовцями стали особи, які ставили за мету кардинально змінити разом з економічним і політичний устрій. По-

друге, цей уряд мав величезну підтримку людей: понад 67 % опитаних висловлювали урядові довіру⁸.

Новий уряд за підтримки парламенту кардинально змінює суспільно-політичний устрій: було ліквідовано все пов'язане з «соціалізмом», створювалися умови для перетворення Польщі в парламентську державу західного типу. Так, у грудні 1989 р. була змінена назва держави. Польська Народна Республіка почала називатися Республікою Польща – Річ Посполита Польська. Були змінені герб і державний прапор країни, з конституції – вилучена стаття про керівну роль робітничого класу і партії в житті польського суспільства. Відмінено святкування Дня створення ПНР (22 липня), натомість державними святами стали 3 травня (День прийняття польської конституції 1791 р.) і 10 листопада (День проголошення незалежності Польщі в 1917 році). У Війську Польському були ліквідовані політвідділи, замість них – введена посада офіцера-вихователя; військовослужбовцям – заборонено бути членами політичних партій. Функції Міністерства внутрішніх справ були розділені: створена міліція для охорони громадського порядку і служба державної безпеки, ліквідована попередня цензура на матеріали, що не містили державної таємниці.

У цей період на внутрішнє життя впливали два фактори, які підштовхували уряд до радикальних рішень. Перший фактор – погіршення економічної ситуації в країні. За 9 місяців 1989 р. спад промислового виробництва склав 4,7%, а зростання цін на товари народного споживання – 261,4%, що суттєво перевищувало зростання заробітної плати – 242,6%⁹. Другий фактор – стан своєрідної суспільної ейфорії, яка була спричинена перемогою над комуністами під час перших демократичних виборів, тому з новим урядом Т. Мазовецького пов'язувалися надії на радикальне покращення життя народу.

Погіршення економічного становища змусило уряд розпочати розробку радикальної програми, а повна підтримка народу забезпечила можливості її реалізації. Не останню роль відіграла широка політична підтримка Заходом тих змін, які відбулися в Польщі, і обіцянка масштабної фінансової допомоги.

У другій половині листопада 1989 р. при Раді Міністрів був створений спеціальний економічний комітет, який очолював Л. Бальцерович,

для координування підготовки остаточних версій 11 основних законів і пов'язаних із ними указів. Після серії консультацій у парламенті, які проводив Л. Бальцерович, їх було схвалено багатопартійною парламентською комісією з розробки проектів урядових законів¹⁰. Це дало змогу прискорити законодавчий процес порівняно з нормальною процедурою послідовного обговорення проектів законів кількома парламентськими комісіями. Аналогічну спеціальну комісію було створено в Сенаті, який за нормальних умов обговорював би проекти законів тільки після їхнього прийняття нижньою палатою – Сеймом, але цього разу комісія Сенату погодилася працювати паралельно із Сеймом.

Проект законів, підготовлений спеціальною робочою групою, було обговорено економічним комітетом Ради Міністрів. Закони були передані до парламенту. Усе це відбулося в першій половині грудня 1989 р. Зважаючи на кількість запропонованих законодавчих ініціатив і нестачу часу, дебати з цих питань мали критичні моменти. Але урядові законопроекти підтримав Л. Валенса, тому всі проекти законів і бюджет були прийняті до узгодженої дати відкриття парламентських дебатів 17 грудня¹¹. Така оперативність мала безпрецедентний характер.

Спеціальні комісії в Сеймі і Сенаті працювали досить інтенсивно, у тісному співробітництві з урядовими комітетами. Про будь-яку спробу значних відхилень від урядових пропозицій швидко доповідалося Валенсі для негайного втручання. Сейм прийняв пакет законів 27 грудня, а Сенат – через два дні. Уже наприкінці 1989 р. пакет був підписаний президентом В. Ярузельським і набрав чинності¹².

«Програма Бальцеровича» передбачала:

- зміну структури власності з метою забезпечення стабільної ефективності економіки, що в майбутньому було б джерелом перебудови галузевої структури народного господарства;
- демонополізацію економіки і формування механізмів і організаційних форм, які притаманні ринку;
- реформу фінансової і банківської систем, а також введення конвертованого золотого, що забезпечує відкритий характер економіки.

Отже, на перше місце були поставлені зміни в структурі власності, яка мала б таку основу:

- приватизація державного майна шляхом його аукціонного про-

дажу всім охочим приватним особам і організаціям, а також шляхом розвитку акціонерної форми підприємств;

- виділення комунальної власності;
- зміни в кооперативному секторі;
- широке залучення в народногосподарську систему підприємств, які належать іноземним власникам, і підприємств за участю іноземних партнерів¹³.

У програмі Бальцеровича проголошувався еволюційний шлях перебудови структури власності. Це означало, що державний сектор ще довгий час буде відігравати значну роль у польській економіці, тому державним підприємствам на час їхнього існування гарантувалася економічна і правова самостійність.

У сільському господарстві відповідно до програми були ліквідовані обмеження розмірів приватного земельного наділу і купівлі-продажу землі. Крім того, передбачалися приватні і державні капіталовкладення у сферу послуг у селі та дрібну харчову промисловість, що мало змінити структуру і покращити використання потенційних можливостей сільського господарства.

У програмі була визначена стабілізація економіки і, в першу чергу, боротьба з гіперінфляцією і бюджетним дефіцитом. Але, на відміну від попередніх спроб реформування економіки, досягнення стабілізації мало здійснюватися одночасно з початком системних змін, тобто змін соціально-економічної системи.

Наприкінці 1989 р. першочерговою стала проблема подолання гіперінфляції, обумовлена як необхідністю зважати на зростанням соціальної напруги, спричиненої зниженням рівня життя населення, так і вимогами Міжнародного валютного фонду. У зв'язку з введенням вільних цін у другому півріччі 1989 р. ціни на продукти харчування зросли в середньому на 468%, а на товари народного споживання – на 221% і на послуги – на 187%. Зростання цін в 1,8 раз випереджало зростання грошових доходів населення, що призвело до зниження рівня життя населення приблизно на 20%¹⁴.

Таке різке зростання цін природно призвело до значного зниження платоспроможного попиту і створило своерідну збалансованість внутрішнього споживчого ринку, що стало однією з соціальних передумов

реалізації урядової програми. Ця парадоксальна на перший погляд ситуація стає зрозумілою, якщо врахувати такі тенденції.

По-перше, дефіцитність внутрішнього споживчого ринку протягом п'ятнадцяти років за декілька місяців змінилася його відносно регулярним наповненням. По-друге, зростання цін супроводжувалося збільшенням номінальних грошових доходів населення, а наприкінці 1989 р. приріст доходів навіть перевищував зростання цін, що в цілому зменшувало соціальну напругу в країні.

З 1 січня 1990 р. було оголошено про підвищення цін на вугілля для промислового застосування – в 5 разів, на газ – в 3,5 рази, на електроенергію – в 4 рази. Для населення підвищені ціни на вугілля – в 7 разів, електроенергію і газ – в 5 разів, за центральне опалення і гарячу воду – в 5 разів. Телефонні тарифи в середньому зросли в 2, поштові – в 2,5, транспортні – 3,5 рази. Приблизно вдвічі зросли ціни на бензин. Крім того, міністерство фінансів повідомило про чергове звільнення від контролю держави за верхньою межею договірних цін, а також зменшило кількість господарських об'єктів, які були зобов'язані інформувати фінансові органи про наміри підвищувати ціни – звільнено близько 80 груп товарів і 18 господарських об'єктів¹⁵.

Відповідно до програми уряду встановлення цін на 90% товарів в Польщі мало бути переведено на ринкову основу, ціни на 5% товарів адміністративно регулюються державою, зміна цін ще на 5% товарів вимагала звернення до державного органу і отримання його згоди. Таким чином, була виконана одна з основних умов реалізації програми – перехід здебільшого до вільного ціноутворення¹⁶.

Як наслідок, приблизно через три тижні ціни досягли своєї найвищої межі. Цілком зрозуміло, що потім вони почали знижуватися, адже виробники віднайшли рівновагу в цінах. У лютому – березні урядові плани вдалося виконати: зростання цін склало 20% і 6% відповідно. Хоча до того часу ціни на продукти харчування зросли в середньому в 2 рази¹⁷.

Одним з основних досягнень початку року стало зникнення необгрунтованих ілюзій населення про можливість високого рівня життя, бо раніше в часи загального дефіциту і низьких цін кожний вважав, що він може купувати більше, просто не щастить, ніяк не вдається знайти

потрібний товар у магазині. У результаті вжитих заходів виграли ті, хто раніше не міг стояти в чергах, не мав знайомих у торгівлі тощо.

У 1989 р. дефіцит державного бюджету склав 3,8 трлн. злотих, або 16,6 % його доходної частини¹⁸. Інакше кажучи, на момент офіційного початку реалізації програми Бальцеровича, 1 січня 1990 р., економіка країни знаходилася в кризі. За цих умов основними елементами забезпечення стабілізації економіки стали такі фінансові заходи:

1. Жорстко обмежувальна монетарна політика, яка здійснювалася шляхом різкого скорочення грошової емісії, а також застосування високих відсоткових ставок на кредити. Одночасно були впорядковані кредитні стосунки, введений процент у всі договори, які були підписані в минулому, і різко обмежено застосування пільгових кредитів.

2. Виведення Національного банку із підпорядкування Ради Міністрів.

3. Ліквідація бюджетного дефіциту, головним чином за рахунок різкого обмеження дотацій на продукти харчування, сировину, засоби виробництва, енергоносії тощо, а також відмова від більшості податкових пільг і звільнення від сплати податків.

4. Лібералізація цін (до 90% стали вільними) і значне підвищення цін, що залишилися під адміністративним контролем (енергоносії, транспортні тарифи, квартплата і ліки).

5. Введення часткової конвертованості польської валюти – злота – при її значній девальвації, уніфікації курсу на всіх ринках і лібералізації зовнішньої торгівлі.

6. Стимулювання вкладів та інших депозитів шляхом підвищення процентів.

7. Жорстко обмежувальна політика доходів, суть якої полягала у:

- 1) ліквідації загальної повної індексації заробітної плати, введеної в червні 1989 р;
- 2) упровадженні високого прогресивного податку на зростання заробітної плати на підприємствах, що обмежує збільшення фонду заробітної плати відносно до зростання цін із застосуванням коректуючого коефіцієнта індексації;
- 3) введенні зрівнювального податку на заробітну плату, яка перевищує середню в 1,4 рази;

8. Впорядкування і уніфікація податкової системи.

9. Ліквідація монополістичних структур.

10. Встановлення нових митних тарифів, які б стимулювали експорт і обмежували імпорт.

11. Нова політика в сфері зайнятості і соціальної допомоги населенню згідно з принципом, що вона буде здійснюватися лише тоді, коли в уряді будуть можливості і лише тим, хто її дійсно потребує¹⁹.

Було здійснено перехід до нового механізму фінансування дефіциту державного бюджету за допомогою облігацій. Ці облігації випускалися строком на 5 років. Метою їхнього випуску не було принесення доходів їхнім власникам у вигляді проценту, але їхня ціна збільшувалася відповідно до темпу інфляції, тобто вони були вкладками, які не могли з часом втратити в ціні. Крім того, планувалося, що ці облігації в 1994 році можна використати на купівлю акцій підприємств, які приватизуються, тобто їхня ціна збільшувалася ще на 20%²⁰.

Саме цей комплекс фінансових заходів і отримав назву «шокової терапії». На жаль, досить часто в історичній і економічній літературі «шокова терапія» характеризується лише як різке підвищення цін.

Подібне трактування викривляє суть цього складного комплексу фінансових заходів, спрямованих на ліквідацію гіперінфляції і дефіцитів, «відкриття» економіки, відмову від прямого формування більшості товарних ринків, наближення структури цін до західної моделі, жорстке обмеження індексації заробітної плати і доходів.

Із січня 1990 р. почала виконуватися радикальна всеохоплююча програма стабілізації і лібералізації. Первісна інфляція виявилася значно вищою від очікуваної, а падіння виробництва – значно більшим. Почало виявлятися відкрите безробіття. Але темпи інфляції невдовзі знизилися: у січні вони становили майже 80%, у лютому – 23,8%, у березні – 4,3%, у серпні – 1,8%, а дефіцити і черги зникли²¹. Постачання товарів помітно покращилося. Щойно конвертований злотий тримався міцніше, ніж очікувалося, експорт на Захід зріс. Почав зникати вплив дефіциту на всі економічні параметри – ціни, банківські ставки, обмінний валютний курс тощо. Зняття бюрократичних обмежень і корінна перебудова інституціональних структур вплинули на свідомість і поведінку господарських суб'єктів.

Політика в галузі матеріального виробництва була спрямована на широке застосування ринкових механізмів, а не на пряме нарощування виробництва, як це було в аналогічних ситуаціях у минулому.

Так, стосовно підприємств, у тому числі й державного сектору в сільському господарстві, проводилася жорстка кредитно-фінансова політика. Були різко підвищені ставки банківських кредитів, суттєво збільшений податок на зворотні засоби, обмежені можливості використання валютних засобів підприємствами, зменшені державні дотації.

Норми відрахувань від прибутку підприємств були збільшені з 25% до 40%. У цілому відрахування підприємств з січня 1990 р. склали близько 4/5 всіх зароблених ними коштів. У поєднанні з погіршенням матеріально-технічного постачання через зменшення в 1989 році внутрішнього виробництва й імпорту ці заходи дуже ускладнили фінансовий стан підприємств²².

Власне, проводилася свідомо політика, орієнтована на розорення неефективних підприємств. Передбачалося, що замість збанкрутілих державних господарств виникнуть приватні, змішані, у тому числі за участю іноземного капіталу.

Очікувалося, що збанкрутують в основному підприємства важкої промисловості і це автоматично покращить структуру промислового виробництва. Деяке зниження промислового виробництва повинно було підтримати високі ціни, а значить, і збалансованість на ринку споживання.

Однак підприємства зуміли пристосуватися до нових умов і частково вийшли з-під контролю уряду, зберігаючи свою життєздатність завдяки горизонтальним зв'язкам. Взаємна заборгованість підприємств у перші місяці 1990 р. складала, за оцінками міністерства промисловості Польщі, багатомільярдне суми, непідконтрольні уряду²³.

У другій половині 1990 р. загальний фінансовий стан підприємств дещо покращився. Це пояснюється монополією на внутрішньому ринку, що полягала не в зменшенні витрат і встановлених цін відповідно до зменшення попиту, а в обмеженні виробництва і збереженні високих цін реалізації продукції. Тим не менше, фінансовий удар був надто сильним. Спад виробництва на 46% у першому кварталі 1990 р. і на 30% порівняно з першим кварталом 1989 р. був спричинений не лише

різким зменшенням попиту і ускладненнями збуту – запаси готової продукції на підприємствах збільшились в січні-лютому на 79%, але і проблемами в забезпеченні самого виробництва²⁴.

Жорсткі фінансово-кредитні заходи уряду Т. Мазовецького стосувалися і сільського господарства. Були анульовані практично всі дотації для сільськогосподарського виробництва і підвищені ставки банківського проценту на кредитування зворотних засобів.

В умовах зменшення попиту на сільськогосподарську продукцію можливості її експорту були законодавчо обмежені. Було відмінено гарантовані мінімальні закупівельні ціни, різко підвищено ціни на засоби виробництва, які використовувалися в сільському господарстві.

В аграрній політиці уряд Т. Мазовецького, в повному сенсі слова, впадав з одних крайнощів в інші, що було пов'язано з надзвичайною складністю ситуації в агропромисловому комплексі. З самого початку реалізації програми Бальцеровича урядом було взято курс на прискорення перебудов в аграрній структурі. Польща – єдина з соціалістичних країн східноєвропейського регіону з абсолютним переважанням приватного селянського господарства, що було доброю передумовою для формування ринкових відносин у цій галузі. Однак більшість цих господарств були малі – не більше 5 га, малоефективні і низькотоварні.

У той же час майже 1/5 всіх приватних земельних наділів були великими господарствами площею 10 га і більше. Зважаючи на вищу ефективність великого сільськогосподарського виробництва і з метою форсування процесу ринкових перебудов, у січні 1990 р. було заявлено про необхідність розорення протягом року 1 млн. з 2,5 млн. селянських господарств. Зняття обмежень при купівлі-продажу землі і розмірах земельних наділів також свідчило про орієнтацію на створення великих фермерських господарств²⁵. Тому не дивно, що «шоковий» варіант структурних змін у селі зіштовхнувся з проблемами зменшення товарного виробництва, працевлаштування розорених селян при невідворотному безробітті в місті і з негативною реакцією селянства на урядову політику.

Звичайно, зміни в промисловості та сільському господарстві вимагали змін в соціальній політиці. За програмою уряду соціальна

політика в умовах реформ мала вирішувати два завдання. Перше – підтримання рівня життя тих, хто живе коштом допомоги з системи соціального забезпечення. Друге – адаптація економіки до зростаючого безробіття. Для вирішення першого завдання була введена індексація пенсій та інших видів допомоги з фонду соціального забезпечення. Вони індексувалися одночасно з запланованим зростанням заробітної плати. Таким чином, передбачалося зберегти співвідношення пенсій до заробітної плати на рівні 1989 р. – 52%²⁶.

Важливою складовою «шокової терапії» була жорстка грошова політика. Відповідно до рекомендацій МВФ у першому півріччі 1990 р. маса грошей в обігу повинна була збільшуватися значно повільніше ніж ціни²⁷. У травні, при зростанні цін до грудня 1989 р. майже на 163%, маса грошей збільшилася лише на 32%²⁸.

На зміцнення польської грошової одиниці – золотого – вплинуло і введення його внутрішньої конвертованості. Стратегічними завданнями цього заходу були:

- формування відкритої економіки;
- впорядкування господарських зв'язків на основі зближення внутрішньої структури цін у Польщі з західною;
- забезпечення внутрішнього ринку західними товарами і валютними засобами;
- залучення, в першу чергу, малого і середнього західного підприємницького капіталу²⁹.

Для підприємств внутрішня конвертованість золотого означала можливість сплачувати без обмежень імпорт будь-якого закордонного товару польською валютою. Відповідно до закону про валютне регулювання, всі господарські суб'єкти отримали вільний доступ до іноземної валюти за офіційним курсом і зобов'язані продавати банку валюту, отриману від експорту за цим же курсом.

Право на здійснення операцій з валютними засобами отримали спеціальні валютні банки і приватні обмінні пункти, які обслуговували населення. Однак вони не мали права купувати валюту в банку і могли продавати її лише фізичним особам. Тобто зберігався окремий приватний валютний ринок, на якому єдиний курс Національного банку був нижчою межею валютного курсу.

Уведення внутрішньої конвертованості золотого було однією з вимог МВФ, який з цією метою надав Польщі 1 млрд. дол. у вигляді стабілізаційного фонду. На початку 1990 р. був встановлений курс 9500 злотих за один долар, який в той період значно перевищував навіть курс «чорного» ринку³⁰.

В умовах дефіциту фінансових засобів і введення драконівського мита на імпорт – тимчасова дія з метою досягнення зовнішньоторговельної збалансованості – підприємства були змушені продавати валютні накопичення для забезпечення діяльності – близько 1,5 млрд. доларів. Крім того, в перші місяці 1990 р. приватними особами було продано близько 400 млн. доларів³¹. Таким чином, державна казна отримала майже 2 млрд. доларів без залучення засобів стабілізаційного фонду, що виявилось суттєвим з погляду формування відносин з МВФ.

У «Програмі економічної стабілізації народного господарства Республіки Польща» зазначалося, що основною умовою її реалізації є участь іноземного, мається на увазі західного, капіталу. Без скорочення боргу і процентів за кредити, без нових надходжень фінансових засобів урядову програму, особливо у забезпеченні структурної перебудови і піднятті економіки, неможливо було виконати. За умови послідовного дотримання Польщею всіх погоджених умов двадцять чотири найбільші західні держави – «група 24-х» – задекларували їй масштабну кредитно-фінансову допомогу. Вона становила більше 10 млрд. дол. протягом найближчих трьох років. Крім вже згаданого стабілізаційного фонду, в Банку міжнародних розрахунків у Базелі центральні банки «групи 24-х» відкрили Польщі «мостовий кредит» в розмірі 215 млн. дол.

З 1 січня 1990 р. Польща з неофіційної згоди західних кредиторів призупинила виплату всіх боргових зобов'язань за винятком відсотків з торговельних кредитів приватним банкам. Під час переговорів «Паризький клуб» спочатку в 1990 році погодився перенести частину польських боргових зобов'язань його членам – це близько 8 млрд. дол. – на строк 7–8 років. А в квітні 1991 р. «Паризький клуб» підписав з Польщею безпрецедентну угоду, згідно з якою офіційний борг держави зменшився на 50% – це 2/3 загального польського боргу, а

решту 50% мали виплачувати у два етапи³². Крім того, уряд намагався приєднатися до «плану Брейді», що дозволило б зменшити на 25% борг «Лондонському клубу» (приблизно 600 приватних банків), який складав 10 млрд. дол.

Була реформована і банківська система. Власне, реформа почалася ще в 1987–1988 рр., коли відбувся перехід до дворівневої банківської системи. Тоді з Національного банку було виділено 9 самостійних комерційних банків, які взяли на себе функцію кредитування економіки. Однак перехід було здійснено формально, оскільки банк залишався в підпорядкуванні уряду і на його вимоги безвідсотково кредитував видатки. Повністю самостійним і незалежним Національний банк став на середину 1989 р. Тоді ж у країні почали виникати нові комерційні банки.

У зв'язку зі звільненням від функцій кредитування суб'єктів виробництва Національний банк почав виконувати свої безпосередні функції центрального банку, головною з яких є контроль за загальним розміром грошової маси і темпом її зростання залежно від розвитку економічної ситуації в країні. Першим і головним результатом діяльності став дефіцит грошей у польській економіці.

З початку 1990 р. банки перейшли до підвищених відсоткових ставок, рівень яких визначався щомісячно. Щоправда, перейти до реальних ставок відсотку, які б перевищували темпи інфляції, не вдалося – надто високою була інфляція. Так, базова ставка по кредитах Національного банку була встановлена на рівні 36% у січні та 20% у лютому-квітні. Підвищення ставок на всі види кредитів загальмувало розвиток економіки і зростання цін. Так, наприкінці січня 3/4 ціни цукру складала відсотки, сплачені за використання кредитних засобів.

Як вже зазначалося, відбувся відхід від політики централізованого розподілу ресурсів у бік ринкових зв'язків між господарськими агентами. Замість колишніх органів розподілу ресурсів створено Міністерство внутрішнього ринку, яке об'єднувало ринок споживання і ринок засобів виробництва.

Держава в особі цього міністерства діяла як звичайний учасник ринку. В якості додаткових інструментів воно мало право «першої купівлі» товарів, за якими складалися прогнози баланси для попо-

внення державних резервів двох видів. Перші існували для допомоги в ресурсному забезпеченні організацій невинної, некомерційної галузі, сюди йшло до 1,5% прогнозованого об'єму виробництва. Другі – для створення страхових запасів і проведення у випадку необхідності інтервенції на ринку. Усі розрахунки по операціях Міністерства внутрішнього ринку здійснювалися за ринковими цінами. Централізовані ціни залишалися лише на вугілля і електроенергію³³.

Звичайно, державне замовлення зберігалось, але його зміст змінювався. Він поширювався на 21 товарну групу: одяг і взуття для дітей і людей похилого віку, частину сировини, необхідної для їхнього виробництва, дитяче харчування, ліки, медичну техніку, низку предметів особистої гігієни. Угода підписувалася між виробником і споживачем (державою), ціни встановлювалися на ринковій основі. Міністерство внутрішнього ринку лише реєструвало угоду як держзамовлення. Виконавець держзамовлення отримував знижку з ПДВ у розмірі 2% від суми угоди³⁴.

Отже, незворотні економічні перетворення почалися з реформування оплоту «Солидарності» – великих підприємств з тисячами робітників. Збоку це здавалося ударом по тих, хто боровся за ці зміни. Новий уряд опинився перед вибором: або робити кардинальні реформи, або спробувати знову, як у 80-ті рр. ХХ ст. ремонтувати, тримаючись за свої посади. Вибір був зроблений: Польща провела важливі реформи в політичній, соціальній і економічній сферах, створила підвалини для громадянського суспільства, провела реформу адміністративної системи та схеми прийняття владних рішень, дала поштовх для розвитку місцевого самоврядування, розширення бізнесу, іноземних інвестицій тощо.

Сьогодні «шокову терапію» можна без перебільшення назвати економічним дивом. Починаючи з 1989 р., польська влада зробила рішучі кроки і швидкі зміни в економіці. Влада, у першу чергу для себе, зрозуміла необхідність децентралізації механізму державного управління, дерегуляції економіки, запровадження прозорих правил і процедур чесної конкуренції, розвитку підприємництва.

У травні 1990 р. відбулися вибори в нові місцеві органи влади, у липні парламент прийняв закон «Про приватизацію державних під-

приємств». У першій половині 1990 р. парламентом були прийняті такі важливі закони: про страхування, антимонопольний, про телекомунікації, про банкрутство, про ліквідацію надбюджетних фондів, про соціальну безпеку тощо³⁵.

Тому сьогодні незалежно від того, хто прийде до влади, питання про напрям розвитку економіки не підлягає дискусії. Суспільство підхопило ті принципи, які проповідував уряд Мазовецького. Як наслідок «ліві», які прийшли до влади у 1990-х роках, абсолютно відрізнялися від тих, що довели країну наприкінці 80-х років ХХ століття до банкрутства.

Таким чином, створення нового демократичного уряду на чолі з Т. Мазовецьким призвело до кардинальної зміни суспільно-політичного устрою, незворотних економічних перетворень, реформи адміністративної системи і місцевого самоврядування, створило умови для розвитку громадянського суспільства.

ПРИМІТКИ:

¹ Gazeta wyborcza. – 25. 08. 1989.

² Куронь Я. Семилетка, или Кто украл Польшу / Я. Куронь, Я. Жаковский // Иностранная литература. – 1994. – № 10. – С. 213–225.

³ Там само – С. 216.

⁴ Spyr o Polsk . Z Aleksandrem Hallem rozmawiaj Ewa Polak i Mariusz Kobzdej. – Warszawa, 1993. – S. 34.

⁵ Куронь Я. Семилетка, или Кто украл Польшу. – С. 218.

⁶ Бальцеревич Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – Харків: Каравела, 2000. – С. 327.

⁷ Спасов Н. США – Восточная Европа: вхождение в новые роли // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 7. – С. 102.

⁸ Dudek A. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–1995. Zarys historii politycznej Polski / Antoni Dudek. – Kraków: GEO, 1997. – S. 143.

⁹ Nieciudski W. Rozpad i dziedzictwo socjalizmu realnego a transformacja społeczna. Studia i zrycze z ekonomii, socjologii i politologii z lat 1981–1991 / Witold Nieciudski. – BiaBystok, 1991. – S. 189.

¹⁰ Бальцеревич Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – С. 330.

¹¹ Там само. – С. 330–331.

¹² Там само. – С. 331.

¹³ Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку / С. Л. Матыцин,

И. С. Сеницына, Н. А. Чудакова. – М.: Знание, 1991. – С. 6.

¹⁴ Там само. – С. 8.

¹⁵ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – S. 55.

¹⁶ Там само. – С. 56.

¹⁷ Там само. – С. 61.

¹⁸ Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку. – С. 9.

¹⁹ Там само. – С. 9.

²⁰ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – S. 63.

²¹ Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – Харків: Каравела, 2000. – С. 331.

²² Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку / С. Л. Матыцин, И. С. Сеницына, Н. А. Чудакова. – М.: Знание, 1991. – С. 10.

²³ Там само. – С.11.

²⁴ Там само. – С.11.

²⁵ Там само. – С. 12.

²⁶ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – S. 65.

²⁷ Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку – С. 13–14.

²⁸ Там само. – С. 14.

²⁹ Там само. – С. 14.

³⁰ Там само. – С. 14.

³¹ Там само. – С. 15.

³² Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – С. 334.

³³ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – С. 67.

³⁴ Там само. – С. 67.

³⁵ Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – С. 331.

Алла БОГДАН

ІННОВАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ (Переклад з польської)

Термін «інновація» (з лат. «*novus*», «*innovatio*», англ. – «*innovation*») означає нове науково-технічне досягнення, нововведення у результаті впровадження новизни. У ХІХ ст. культурологи використовували його для позначення «впровадження деяких елементів однієї культури в іншу».

Звернемося до витоків теорії інновацій. Йозеф Шумпетер – засновник поняття інновація, творець теорії розвитку економіки, що побудована на інноваційності підприємств та автор відомої теорії економічного зростання і кон'юнктурних циклів – дійшов висновку, що конкуренція так чи інакше провадить до монополії, тому надалі інновації відіграватимуть щоразу більшу роль у розвитку економіки¹.

У своїй праці «Теорія економічного розвитку» Йозеф Шумпетер зазначив, що зріст економіки протягом тривалого часу пов'язаний з інституціональною структурою суспільства, де найважливішу роль відіграє підприємець, який з власної ініціативи та на свій ризик впроваджує у економіку нові технології та інноваційні продукти. Джерело економічного росту полягає в інноваційній діяльності підприємця, який має отримати добру нагороду за свою креативну діяльність. Завдяки підприємцю приплив винаходів у економіку створює позитивне середовище для інвесторів, що сприяє високій кон'юктурі².

Йозеф Шумпетер вважав, що економічна кон'юнктура не може тривати вічно, вона вичерпується потоком винаходів, які порушують

рівновагу. Наслідком цього є економічна криза, яка знищує найменш ефективні підприємства, що не відповідають швидкоплинній конкуренції і не встигають за загальним інноваційним прогресом³.

Нобелівський лауреат Й. Стігліц опосередковано підтвердив цю теорію, досліджуючи надлишок інновацій у банківській сфері. Він зробив висновок, що подібна політика призвела до занедбання інших, не менш важливих галузей економіки, де інновації були необхідними⁴. Таким чином, інноваційність за певних умов може бути руйнівною.

Більшість прогресивних інновацій використовуються у складних, наукоємких продуктах, енергозбережних і високих технологіях, сфері послуг. За всієї різноманітності новацій вельми важливою умовою для їхньої практичної реалізації є своєчасне і достатнє виділення інноваційних інвестицій. Новації і нововведення підрозділяються на науково-технічні, технологічні, економічні, управлінські і організаційні. Залежно від їхньої новизни та інноваційного потенціалу ухваляються рішення про виготовлення нової продукції, освоєння прогресивної технології, розширення сфери послуг.

Організовані з цією метою інноваційні процеси обумовлені характером і суттю нововведень, а також областю їхнього поширення. На шляхи організації і напряму інноваційної діяльності впливає багато чинників, у тому числі: ціннісний аспект нововведень та наявність конкуренції.

У певному розумінні інноваційні процеси, які відбуваються на підприємствах різних галузей, є сукупністю прогресивних, якісно нових змін, що безперервно виникають у часі та просторі.

За силою впливу на суспільне виробництво дослідники визначають два типи глобальних інновацій: прирістні та радикальні⁵.

Зазвичай вважається, що прирістна інновація полягає у новому використанні вже відомих форм чи технологій. Будь-які локальні і глобальні нововведення можуть забезпечувати максимальний прогресивний вплив на виробництво за умови, якщо підприємства використовують їх постійно, комплексно і гармонійно.

Радикальна («переломна») інновація є чимось кардинально новим у порівнянні з раніше відомими технологіями чи методами. Дослідження Rensselaer Polytechnic Institute (RPI) дало змогу точніше визначити

радикальну інновацію: вона має відповідати хоч одній з таких вимог⁶:

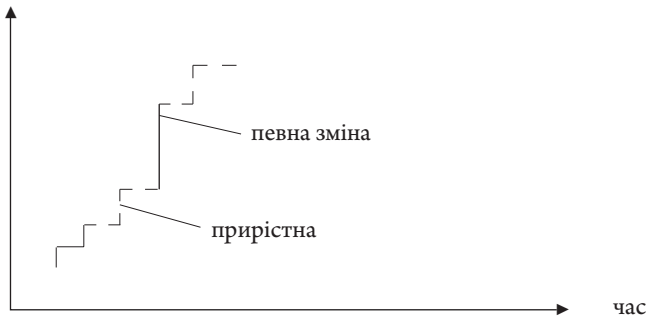
- мати цілком новий характер діяльності;
- містити п'ятикратну поправку попередніх характеристик діяльності;
- зменшити кошти якнайменше на 30%;
- встановити вагому перевагу над основною конкуренцією в галузі.

Інновації приросту супроводжуються радикальними інноваціями. Кожна зміна означає стрибок уперед, але пізніше настає період приростної інновації, що поступово змінює фізичні виміри продукту.

В Україні, на жаль, спостерігаються лише локальні інновації, глобальні ж розвиваються у країнах з високим рівнем науково-технічного прогресу. Радикальні інновації виникають у закладах високого науково-технологічного рівня.

Національна економіка України проходить період відродження ринкових відносин, а відтак, потребує активізації інноваційної діяльності, а це вимагає певних змін в економічному механізмі діяльності підприємств.

Ми вважаємо, що приростна інновація на українському ринку є похідним явищем – це як «відгук» радикальних інновацій, що змінені чи вдосконалені у процесі трансформації. Ці інновації створені й освоєні на нових ринках застосування і для держави вони стають власними, інноваціями, отримують назву локальних, приростно-нових інновацій (мал.1.).



Мал.1. Трансформація радикальних інновацій.

Високий інтелектуальний потенціал України здатний творити власні великомасштабні та радикальні інновації. Прикладом є перемога конкурсу інноваційних проектів у 2006 році в «Силіконові долині», де українські проекти були визнані найкращими. Але, на жаль, вони будуть реалізовані поза межами України⁷.

Потрібно зазначити й те, що Польща, активно співпрацюючи з різними інституціями Європейського Союзу, підтримала т. зв. Лісабонську Стратегію, в якій безпосередньо йдеться про інноваційність.

Розглядаючи українсько-польську транскордонну співпрацю, ми у своїй роботі беремо до уваги лише Львівську область та Люблінське воєводство.

Добре розташування міст для експортно-імпортних операцій та економічних зв'язків сприяє їхній співпраці з державами Східної та Західної Європи, а також посиленню співробітництва між Польщею та Україною, що підтверджується «Договором про економічне, торговельно, науково-технічне і культурне співробітництво», підписаним між Люблінським воєводством та Львівською областю у 2004 році.

Аналізуючи економічний потенціал двох прикордонних областей потрібно відзначити дві ключові галузі: інвестиційну діяльність та інноваційність. Якщо перша чітко прослідковується у статистичних даних, то друга має дещо завуальований характер. Інноваційність є прихованою, що зумовлено слабким зацікавленням української сторони у зборі та поширенні інформації у цій сфері. З іншого боку, інноваційність, яку ми розуміємо як абсолютно нові продукти і впровадження, не усіма трактується однаково. Так, новаторський характер окремих видів підприємницької діяльності, в т. ч. у транспортній сфері, зовсім не можна назвати інноваційним.

Україна для Польщі є другим за обсягом ринком збуту польських товарів серед країн Центральної та Східної Європи (після Чехії) та посідає за цим показником 11 місце серед країн світу.

Протягом 1999-2006 років експорт українських товарів та послуг до РП зріс у 4,2 рази (з 339 до 1426 млн. дол. США), імпорт – більш ніж у 8 разів – з 271 до 2206 млн. дол. США. Важливо відзначити, що з січня по липень 2007 року темпи зростання імпорту товарів впали з 50% до 37%, а темпи зростання експорту збільшились з 33% до 43%,

що привело до сповільнення зростання від'ємного сальдо. Слід зазначити, що доля Польщі у загальному товарообігу України останнім часом постійно зростає.

На інвестиції інших видів економічної діяльності припадає (станом на 1.07.2007) близько 59,02 млн. дол. США. Це такі галузі, як:

- операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям;
- транспорт та зв'язок;
- будівництво;
- комунальні та індивідуальні послуги, діяльність у сфері культури та спорту і т. д.

Зміни, що відбулися у сфері оподаткування в Україні, сприяли збільшенню доходів бюджету у 2006 році, розширенню бази оподаткування, зниженню податкового тиску на платників податків та подальшій адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу, що, в свою чергу, позитивно вплинуло на поліпшення умов для інвестиційних процесів у країні⁸.

Щодо інновацій, то Люблінське воєводство займає четверте місце. Головним чином, завдяки великому потенціалу в засвоєнні коштів Євросоюзу на розвиток інноваційності та підприємництва.

За загальної слабкості сектору малих і середніх підприємств лишається кілька позитивних сигналів, які дозволяють передбачати розвиток підприємництва в цілому. На рівні середньостатистичних показників у 2004 році сформувалась частина сектору малих і середніх підприємств у інвестиційних внесках і ринку праці та співпраця підприємств у інноваційних процесах. Слабкі сторони сектору – це передусім низька участь мешканців у підприємстві (відносно кількості підприємств до кількості осіб) та невисока продуктивність праці, що зумовлена невеликими доходами від продажу інновацій у 2004 р. Так, малі фірми регіону не успішні з огляду продажів за кордоном, а інвестиційні внески малих і середніх підприємств у розрахунку на одного працівника у секторі в 2004 р. лишилися низькими.

За останні роки економіка Люблінського воєводства стрімко розвивається, водночас змінюється і її структура. Найбільшу перевагу мають малі та середні підприємства, що працюють у галузі

послуг та продажів. Найуспішнішими галузями промисловості є сільськогосподарсько-споживча, переробна, машинна, автомобільна, енергетична та мебельна. Кілька останніх років промислові підприємства краще фінансуються у сфері інноваційності, зокрема у 2005 р. відсоток фінансування становив 43% (6 місце у Польщі). У 2005 р. у Люблінському воєводстві близько 40% фірм протягом останніх трьох років впровадило принаймі одну інновацію, у тому числі 35% фірм ввело технічні інновації⁹.

Згідно з вищевказаними даними припускаємо, що на розвиток інноваційності впливає й фактор конкуренції у підприємницькій діяльності. Конкурентна ринкова економіка є єдиним способом розв'язання проблем і викликів, перед якими стоять економіки і суспільства усього світу¹⁰.

Отже, сильними сторонами Люблінського Воєводства є:

- 1) добра сітка доріг;
- 2) розвинена освітня і телекомунікаційна інфраструктури;
- 3) вигідне розташування воєводства з погляду інвестиційної привабливості (особливо під житлове будівництво);
- 4) високий рівень суспільного капіталу, що має тенденцію до зростання;
- 5) значна активність органів місцевого самоврядування у сфері інвестиційної діяльності;
- 6) інвестиційна спроможність вище середньої.

Однак, поза тим, лишається багато слабких сторін регіону:

- 1) низький рівень освіти мешканців;
- 2) роздрібненість селянських господарств та їхня низька прибутковість;
- 3) недостатньо розвинена туристична інфраструктура;
- 4) слабо розвинене підприємництво, а також низька конкурентоспроможність і інвестиційна привабливість підприємств;
- 5) незадовільний стан доріг;
- 6) невисока активність у сфері промоційної діяльності (зростає у 2009 р.¹¹).

Доступні інвестиційні засоби самоврядування Люблінського повіту і гмін мають бути використані передусім для спільного фінансування проектів, що реалізуються з джерел Європейського Союзу¹². Населення люблінського регіону, а також інституції, які діють на його теренах, ще не мають достатньої інноваційної свідомості та культури.

Цілі й завдання Регіональної Стратегії Інновацій Люблінського Воеводства мають на меті зростання інвестиційної привабливості регіону як для міжнародного бізнесу, який би підтримав фінансами ринок інновацій, так і для малих і середній підприємств, які в Люблінському регіоні знайдуть сприятливий клімат для розбудови економічної діяльності. Зріст підприємництва має сприяти проінноваційній діяльності у суб'єктах територіального самоврядування (наприклад: лікарні, поліклініки, школи). «Сучасний» розвиток підприємництва щораз більше спирається на силу суспільного капіталу, який стає самостійним нематеріальним засобом. Суспільний капітал складається із вміння, інформації, культури, креативності суб'єктів і зв'язків між людьми і організаціями [...]. Він не є простою сумою капіталів суб'єктів: він формується інституціями і примножується їхніми можливостями для взаємодії¹³. З цієї точки зору особливе значення має економічне самоврядування, зокрема активність інституцій, дотичних до бізнесу¹⁴.

Після аналізу проблем та перспектив розвитку Львівської області, висновуємо, що на відміну від стратегії Люблінського воєводства, український регіон має низку проблем, пов'язаних з фінансуванням. Найбільш проблемними є питання щодо системи впровадження та фінансування стратегії, брак зацікавлених суб'єктів та відсутність багаторічного стратегічного інвестиційного плану.

На жаль, поки що Україна не може розробити точної фінансової політики в галузі впровадження регіональної стратегії, а тим більше скласти план входження інвестицій, адже інвестиційна політика України знаходиться ще на досить слабкому рівні розвитку, а несприятлива та нестабільна політична ситуація створює загрозу для постійних, а також нових інвесторів¹⁵.

Висновки і рекомендації

Сучасний стан інноваційної діяльності в Україні залишається проблемним. У Польщі ці процеси протікають краще у різних галузях промисловості. На мікрорівні, через нестабільність економік, соціальні та виробничі показники не сприяють організації інноваційної діяльності. Політика, що не заохочує інновацій, поступово відсуває Україну на далекі позиції світового господарства, тоді як у більшості країн світу, і у Польщі зокрема, фактор інноваційної діяльності сприяє економічному зростанню і посилює конкурентні переваги галузей виробництва.

Грунтуючись на визначенні інновацій як нового продукту, який приносить користь, польські й українські економісти сходяться на думці, що інноваційний процес є результатом впровадження інноваційної ідеї. Тому інноваційність як поняття в економіці, стосується не лише сфери виробництва, але і багатьох інших напрямів, що впливають на покращення людського життя.

Інноваційна діяльність з погляду вчених економістів орієнтована на прибуток чи результат, але варто пам'ятати, що інновації ще спрямовані на ефективність і не обов'язково у підприємницькій діяльності. З погляду світової економічної думки, більшість економістів наголошують на ефективності інноваційної діяльності, тобто, коли вона залежить від прибутку. Однак, базуючись на досвіді впровадження інновацій, деякі дослідники виокремлюють можливий руйнівний характер, що може бути зумовлений інтенсивністю впровадження або нецільовим застосуванням інновацій.

У ХХІ ст. Україна відстає не лише від Польщі, а й від інших країн з таким же рівнем розвитку через невизначеність реформаційної моделі. Представники владних кіл України не усвідомлюють важливості інноваційної політики, яка веде до значного поступу в економіці.

Тому завданням не лише виробництва, а й інших галузей суспільного життя, має бути орієнтація на якість товару, його необхідність, конкурентоспроможність та доступність на ринку споживачів. Щоб досягнути європейського рівня, необхідно постійно впроваджувати технічні, технологічні, матеріальні, екологічні та соціальні інновації,

які легко можуть адаптуватись до сучасних і гнучких умов ринку. Окремою ланкою є інновації в системі освіти і розвитку науки, адже в Україні досі відчувається недостатня освітня підготовка фахівців.

Зважаючи на трансформацію економіки України та її вихід на світові ринки, з впевненістю можна стверджувати, що у державі з ринковою економікою інноваційна дія формує свій механізм управління. Тому управлінські кадри повинні набувати досвіду через закордонні стажування. Повинна працювати система підтримки обдарованої української молоді та виховання молодшої еліти, а фахівці, які пройшли закордонне стажування мають вноситися до кадрового резерву держслужб різних рівнів.

На відміну від Польщі, де механізм розбудови державної економіки вже стабілізувався, в Україні його ще потрібно відбудовувати, зокрема: фінансову, правову, соціальну, податкову сферу, що зумовлює актуальність вивчення та вдосконалення інноваційної діяльності Польщі.

Проаналізувавши економіко-інноваційну діяльність Львівської області та Люблінського Воеводства рекомендуємо такі кроки, пов'язані з розвитком економіки:

- 1) розвиток інновацій вимагає впровадження ґрунтовних змін, що ведуть до покращення стану економіки, функціонування держави й суспільства¹⁶;

- 2) будь-яке нововведення необхідно починати так, щоб на початковому етапі не потрібно було значного залучення фінансових і людських ресурсів, тому слід орієнтуватися на невеликий або обмежений ринок, інакше може виникнути проблема браку часу, необхідного для підготовки і внесення оперативних змін;

- 3) керівники Львівського регіону, держслужбовці найвищих рангів повинні проходити стажування за кордоном, зокрема у департаментах Люблінського Воеводства, взуваючись на польську систему управління, запроваджувати чіткий і зрозумілий моніторинг діяльності органів влади і передавати досвід своїм наступникам;

- 4) належить виправити систему управління інноваціями на рівні держави через довготривале планування в галузі інноваційності, а також покращити координацію між інституціями в період створення та впровадження інноваційної політики;

5) потрібно зміцнити технологічну й наукову базу через сконцентрування державного фінансування на інституціях і організаціях, що ведуть дослідницькі проекти;

6) варто інтенсифікувати зв'язок між наукою і промисловістю, регулюючи публічно-приватне партнерство, що продовжує децентралізацію ресурсів у рамках інноваційної політики в інституціях регіонального рівня; також важливо запевнити безпеку інтелектуальної власності в університетах;

7) необхідним є зміцнення людського капіталу у сферах науки і технології, заохочуючи науковців до професійного вдосконалення й налагодження співпраці з бізнесом, а також участі підприємців у освітніх програмах;

8) потрібно, за прикладом Польщі, запровадити програму підтримки ЄС у сферах розвитку інновацій прикордонних регіонів та технологічних парків, що дасть змогу отримувати додаткове фінансування пріоритетних галузей та забезпечення їхньої інноваційності.

Хоч Львівська область найбільша за розміром і населенням в західній Україні, розвиток її інноваційності залишається на досить низькому рівні. Тоді як господарство Люблінського воєводства набирає швидкого розвитку: як економічного, так і інноваційного. Зважаючи на те, що цей регіон вважається слабо розвиненим у Польщі, він має високий рівень наукового-освітнього потенціалу, і найголовніше – фінансування з джерел Європейського Союзу. Отже, фінансування даної галузі відіграє у її розвитку провідну роль. А відтак, це є ще однією причиною необхідності входження України до ЄС. Це дало б можливість зберегти і примножити науковий потенціал, створювати власні інноваційні проекти, а також реалізовувати їх для розвитку як економіки окремих регіонів, так і цілої системи держави.

ПРИМІТКИ:

¹ Schumpeter J. Teoria rozwoju gospodarczego. – Warszawa, PWN. 1960, – S. 104.

² Allen, Robert Loring. Opening doors: the life and work of Joseph Schumpeter. – New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 1991.

³ Schumpeter J. Teoria rozwoju gospodarczego. – S. 100.

⁴ Stiglitz Joseph E. Głos ma opozycja // Kryzys. Przewodnik Krytyki Politycznej. – Warszawa, 2009, – S. 284.

⁵ Utterback James M. Mastering the Dynamics of Innovation. – Boston: Harvard Business School Press, 1994. – S.106–116.

⁶ Innowacje na polskim rynku finansowym. / red. Krzysztof Ciejpa-Znamirowski. – T. 3. – Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2005.

⁷ Богдан А.О. Світові інновації та їх роль в Україні. Міжнародна науково-практична конференція // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія економічна. Вип. 37(1). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – С.182–184.

⁸ Згідно зі звітом Уряду України за 2007 р. (Авт.)

⁹ Lubelski Rynek Innowacji, raport z badań ankietowych w latach opracowania Regionalnej Strategii Innowacji, Politechnika Lubelska, 2004.

¹⁰ Kłosiński K. Rozwój konkurencyjności gospodarek // Konkurencyjność oraz rozwój w gospodarce. Pod redakcją Kazimierza Kłosińskiego. – Lublin, – S.9–10.

¹¹ Люблін був відзначений державною нагородою за промоційну діяльність у квітні 2009 (Авт.).

¹² Strategia rozwoju powiatu Lubelskiego na lata 2007–2015, Lublin, 2007.

¹³ Założenia Narodowego Planu Rozwoju na lata 2007–2013, - Warszawa, 30 kwietnia 2004.

¹⁴ Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego. Lublin, 2004, – S.55.

¹⁵ Кузишин А.В. Сучасний стан регіональної політики в Україні: теоретичний і практичний аспект // Наукові записки. Серія: Географія. – Тернопіль, 2000 – №1, С. 52–55.

¹⁶ Polska wobec Strategii Lizbońskiej, Bała Księga 2003, Polskie Forum Strategii Lizbońskiej, Gdańsk – Warszawa 2003, – S. 14.

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Оля ГНИДЮК

*DOROTA ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK DZIECKO W
DAWNEJ POLSCE.*

– Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – 354 s.

Історії дітей і дитинства в давній Польщі

Книжки, присвячені приватній сфері життя людини, проблемам стосунків всередині родини, завжди привабливі для прочитання не лише для істориків, антропологів чи соціологів, тобто фахівців, які цікавляться подібними питаннями, але практично для кожного, хто хоче дізнатись про життя «колись давно». Персональні історії, всілякі перипетії особистого життя, те, що не було частиною публічного, але від того не ставало менш важливим, а подекуди навпаки – визначало світогляд і поведінку людини всередині спільноти, є тим, про що читаєш завжди із задоволенням. Подібні теми оживляють історію, наближують її до життя, яке знайоме кожному, на відміну від величких подій, звершень, відкриттів, учасником яких важко себе уявити, як і співвіднести із сучасністю, повсякденням.

Одним із головних аспектів щоденних клопотів сім'ї був догляд і виховання дітей. Теорії виховання, ставлення батьків, спогади про власне дитинство, сприйняття дітей і перших років їхнього життя дорослими у минулому – цими і подібними проблемами займається історія дитинства. Інакше кажучи, вона намагається дати відповідь на питання, яким дитинство було «тоді». Книжка Дороти Жовандж-Стшельчик «Дитина в давній Польщі» є саме такою, яка пропонує поглянути на те, що означало бути дитиною від середньовіччя до XVIII століття.

Дитинство привернуло увагу істориків півстоліття тому, і відтоді в історіографії дитинства з'явилося чимало досліджень, що різняться методами та акцентами. На польському книжковому ринку подібних студій з кожним роком стає все більше. Поміж них книжка Дороти Жовандж-Стшельчик є різностороннім дослідженням дитячого повсякдення у давній Польщі. Авторка пише про життя матерів та їхніх дітей від моменту народження до часу входження у доросле життя (приблизно в 7 – 10-річному віці). Дослідниця не тільки реконструює повсякдення, але й акцентує увагу на правових нюансах щодо жінок і дітей у спільноті, ставленні й поглядах духовництва, моралістичних настановах, порадах теоретиків.

Книжка містить сім розділів, у яких по чергову оповідається про дітей і дитинство від вагітності жінки і народження дитини (розділ I), перших днів у родині і спільноті (розділ II), періоду немовляти (розділ III), до повсякдення дітей віком до 6–7 років (розділ IV), початків навчання вдома (розділ V). Шостий розділ присвячений небезпекам перших років життя, а також проблемі смертності дітей. Нарешті остання частина «Небажані діти» розповідає про проблему позашлюбних, покинутих і осиротілих дітей, а також – про питання дітовбивства. Наприкінці, окрім бібліографічного списку й іменного покажчика, маємо додаток із уривками джерел з історії дитинства різних епох. Саме ця коротка антологія текстів робить книжку Дороти Жовандж-Стшельчик особливо привабливою для українських дослідників, адже є однією із нечисленних публікацій джерел, дотичних проблемі дітей і дитинства. Крім усього, цей доважок до роботи знайомить читача із частиною того матеріалу, на основі якого історики і безпосередньо авторка вибудовують картину минулого. Утім, у своїй роботі Дорота Жовандж-Стшельчик послуговується не лишень писемними джерелами, але й залучає етнографічні, іконографічні, археологічні матеріали, використовуючи їх як підґрунтя для реконструкції повсякдення.

Авторка розпочинає оповідь із короткого історіографічного огляду і побіжної характеристики різних трактувань дитинства, зокрема згадує філософський, філологічний, правничий, медичний і повсякденний контексти, торкається демографічних досліджень старопольської родини. Саме тут вона фокусується на інтерпретації дитинства як

одного з періодів людського життя. Надалі ж основна частина тексту присвячена реконструкції різних уявлень та практик, пов'язаних із дітьми. Дорота Жовандж-Стшельчик зіставляє теорію з порадиноків і повсякденну дійсність, згадки про яку відображені у спогадах, щоденниках, листуванні. Оминувши розподіл на хронологічні періоди, авторка натомість аналізує і ретроспективно відтворює цілісну картинку певного аспекту дитинства. Утім, досить широкий хронологічний відрізок, а також нерівноцінний підбір джерел до кожного з періодів, спричиняє часом незбалансованість у представленні різних часових епох, наприклад, найбільше інформації маємо про XVI–XVII ст. Відтак, у тексті просто і легко орієнтуватись за темами, але інформація про певні століття доведеться розшуковувати по усій книжці.

Читач, гортаючи сторінки, усе глибше занурюється у дитинство минулих століть, що досягається завдяки детальному опису повсякдення і значній кількості цитат із різноманітних джерел. Книжка багато ілюстрована, що особливо важливо для тем, пов'язаних із ужитковою, предметною сферою, наприклад, у частинах про вбрання дітей, іграшки, чи огляд дитячих надгробків. Подібний виклад сприяє тому, аби читач самостійно, порівнюючи минуле із сьогоденням, дійшов висновку, до якого прийшла і Дорота Жовандж-Стшельчик. Йдеться про те, що у минулому дитинство було іншим, не схожим на теперішнє, що однак не означає, що така «іншість» була гіршою від сьогодення. Із упевненістю ми можемо говорити лишень про те, що колись дитинство тривало коротший проміжок часу, підсумовує авторка.

«Дитина в давній Польщі» є прикладом якісного дослідження з історії дитинства на польських землях. Вона, як й інші праці авторки, заповнює лакуну, яка ще існує у польській історіографії у цій сфері. Це не є педагогічна чи етнографічна робота, а власне аналітична реконструкція минулого, зроблена на основі історичних джерел. Книжка є добрим початком для тих, хто цікавиться проблемою дітей і дитинства у минулому. Цьому сприяє як різноманіття висвітлених тем, так і широка бібліографія, яка безперечно згодиться для власних досліджень. Насамкінець, читання цієї книжки принесе багато задоволення.

Оля ГНИДЮК

RODZINA I GOSPODARSTWO DOMOWE NA
ZIEMIACH POLSKICH W XV – XX WIEKU.
STRUKTURY DEMOGRAFICZNE, SPOŁECZNE I
GOSPODARCZE

/ pod. red Cezarego Kukli. – Warszawa, 2008. – 572 s.

Збірник статей під редакцією Цезарія Куклі належить до тих небагатьох праць, що розглядають історії родини і проблеми функціонування домашнього господарства у минулому. Хоча ця проблематика стала популярною у студіях істориків післявоєнної доби, втім, ще й досі у польському книжковому розмаїтті досить рідко вдається натрапити на подібні видання. Під обкладинкою цієї книжки зібрані статті, присвячені різним аспектам життя родини та окремих її членів, а також веденню домашнього господарства від утворення Речі Посполитої до часів Першої світової війни. Отже, можемо довідатися про шлюбні стратегії, питання виховання дітей, життя дворових служників, проблеми успадкування, розлучення, долі вдів/удівців, або ж про правові аспекти, дотичні до життя польської родини, демографічні реконструкції. З передмови дізнаємось, що вміщені тут роботи були представлені на конференції, яка відбулася в Білостоку у 2006 р. і мала за мету окреслити перспективи досліджень родинних структур.

Статті у збірнику зорганізовані за хронологічним і почасти тематичним принципами, що дозволяє легко орієнтуватись і швидко знаходити потрібну розвідку. На будь-який смак подано дослідження магнатських, шляхетських, міщанських і селянських сімей, родин духовників і військових, єврейських родин, а також, як case study, поморських сімей моряків. Окремі проблематики розглянуті у порівняльному контексті на основі часових або ж географічних відмінностей.

Кілька статей присвячені презентаціям тих чи інших джерел з історії сім'ї, теоретизуванням над плідністю «діалогу» джерела з дослідником. Зокрема, до таких належить стаття щодо джерельної бази дослідження спадкоємства у селянських і шляхетських родинах. Іншими прикладами може бути аналіз тестаментів як джерела інформації про старопольську родину, її економіку, міжособистісні стосунки її членів, або використання галицьких нотаріальних актів у вивченні родинних господарств другої половини XIX ст.

Поміж тематичних блоків збірника знаходимо такий, що розповідає про шлюбні стратегії. Привертає увагу дослідження традиції викрадання нареченої як прикладу матримоніальної стратегії XVII ст. Ще одна робота присвячена шлюбним стратегіям як засобам і чинникам позиціонування родини у спільноті. Питання основних рис, критеріїв, звичаїв вибору шлюбних партнерів і його результатів знаходимо у статті про рід князів Острозьких. Крім того, життя магнатських сімей розкривається на прикладі подружжя Адама й Ізабелли Чарторийських.

Важливою частиною життя будь-якої родини є діти, відтак, проблема їхнього виховання стає предметом зацікавлення істориків. Про домашнє напучування хлопчиків і дівчат у шляхетських родинах XVI і XVIII ст. можна довідатись відразу у трьох статтях. У першому випадку в дослідницькому фокусі опиняються традиції, погляди і перспективи викладання елементарних наук вдома, а у другому – автор зосереджується на просвітницькому образі ідеального гувернера, зіставленні його з реаліями тогочасного життя. Тема ще однієї статті про дитинство зосереджена навколо родини Радзивілів, а саме – на ролі Анни-Катажини Радзивілової у вихованні дітей. Дослідження про батьківські поради і настанови дочкам перед заміжжям привертає увагу порівнянням польських і французьких випадків. Інша стаття пропонує демографічний аналіз проблеми позашлюбних дітей у Любліні середини XVII ст. Використання демографічних методів, крім студій з історії дитинства, віднаходимо ще у кількох статтях. В одній з них реконструйовано родини першої половини XIX ст., в іншій – показано, як можна написати історію сімей, використовуючи метричні книги. Також маємо дослідження демографічної ситуації у хороській римокатолицькій парафії у другій половині XVIII–на початку XIX ст.

Наявна у збірнику і тематика вдівства. Вона розпадається на безліч життєвих аспектів: особливості статусу вдови або вдівця, місце цієї категорії людей у спільноті, їхній правовий і майновий стан, опіка з боку спільноти, образ удови, творений духовенством і моралістами. Відповіді на ці та інші питання можна віднайти у запропонованому збірнику. Проблемі розлучень присвячено останню у хронологічному порядку статтю про впливи війни на розірвання шлюбу на пруських землях у першій половині ХХ ст.

Зміст збірника обмежений не лише тематиками стосунків всередині подружжя і ставленням до дітей. Читач також може дізнатись про образ селянства на основі щоденників і спогадів польської шляхти. Метою автора цього дослідження, крім іншого, було показати місце і роль селянства у річпосполитській спільноті, еволюцію уявлень про селян впродовж 1764–1795 рр. У кількох статтях ідеться про різноманітні аспекти системи служіння на шляхетських дворах. Тож, можемо прочитати як про загальну концепцію служіння в шляхетських сім'ях, так і про правовий контроль за службою у домах, правовий захист служників на зламі ХVІІІ–ХІХ ст., коли вперше кодифікуються їхні права і з'являється поняття працедавця. В іншій роботі знаходимо реконструкцію організації життя магнатського господарства, де автор окремо зупиняється на засадах функціонування, характерних рисах і місці системи служіння у структурі двору. Потрапили до збірника й статті, що розповідають про життя родин уніатських духовників ХVІІ–ХVІІІ ст., про релігійний бік життя родини Ягелонів, а саме – аналіз їхніх пожертв на Костьол. Не лишилися поза увагою і єврейські господарства, що досліджуються на прикладі єврейської спільноти м. Новогрудка першої половини ХІХ ст. та католицьких євреїв з Майорки, що жили на території Польщі у другій половині ХІХ ст.

Отже, з цього збірника читач зможе почерпнути не лише цікаву інформацію про минуле життя польських сімей, але й побачити сучасні способи писання історії сім'ї. Адже матеріали, вміщені у ньому, справді відображають різносторонність підходів і джерел, демонструють можливості й перспективи для подальшої роботи у цій проблематиці. Цей збірник вартий прочитання ще й тому, що подібних видань на українському книжковому ринку, на жаль, досі немає.

Даніель БОВУА

SOSNOWSKA, DANUTA. INNA GALICJA
(UNE AUTRE GALICIE)

Warszawa: "Elipsa", 2008. – 316 p.

Як свідчить уже сама назва книжки, дослідниця прагне відмежуватися від полоноцентричної традиції, котра зазвичай трактує галицьку культуру XIX ст. лише як австрійську частину поділеної Польщі. Цей задум успішно втілюється у праці, тому й заслуговує бути відзначеним.

Завдяки багатому матеріалові, у якому поєднуються художня література, статті у періодичних виданнях, подорожні нотатки, приватне листування й програмні виступи, авторка малює нову картину мультикультурної специфіки цієї частини Центрально-Східної Європи протягом 1830–1870 років. І якщо вона й зосереджує свою увагу на схрещенні поглядів, якими змірюють одне одного чеська, українська (рутенська) й польська складові населення даного регіону, то вивчення домінуючих (німецької та російської) чи тісно сплетених із ними (угорської, словацької тощо) культур тільки доповнює образ цього місця сходження різних ідентичностей, котрі шукають себе, сусідять, перетинаються, зіштовхуються чи змішуються. Бракує тут лиш однієї грані, а саме – єврейської культури.

Дослідниця однак не прагне відстежувати розвиток національностей, що веде до відшукування у пізніших утворах «неминучих» процесів, що посприяли викристалізуванню тої чи іншої нації, надаючи перевагу осмисленню невикористаних можливостей, розглядаючи непевності у розгортанні кожного моменту історії, кожної її тенденції, а також, часто, вагання, що були частиною людських доль. Цей мікрокосмос, як і всі європейські спільноти, перебував у хисткій рівновазі. Часто схоплений крізь призму біографій персонажів другого плану

(або принаймні тих, кого такими визначила історія), він постає у вигляді світу в процесі творення, де змагаються різні ідентичності, чергуються пориви й розчарування, але понад усім панує постійна творча активність. Отже, ця праця не підпорядковується жодній «історичній політиці», не випускає з поля зору жодної міфологізації чи демонізації того чи іншого табору. Будучи далекою від наголошування на цінності націєцентричних канонів і тріумфального маршу до їхнього утвердження, вона зосереджується на сумнівах, ваганнях, мінливості ідентичностей.

Відомо багато випадків, коли польські інтелектуали вибирали російську чи українську ідентичність («хлопоманство»), але Данута Сосновська знаходить культурних перебіжчиків у всіх таборах: тих, хто перейшов із чеського простору у польський і навпаки (Едмунд Хоєцький [Edmund Chojecki], який виявив себе чудовим знавцем чеської мови; К. В. Зап, котрий написав для першої чеської 12-томової енциклопедії, виданої у 1860-1874 роках, більшість статей, присвячених українським і польським авторам), що вносить дуже цінний елемент відносності, сприятливий для розвіювання усіх гаданих «вищостей» і «меншовартостей», довільно приписуваних тією чи іншою культурою.

Не хетуючи сучасними теоріями національної ідентичності (зокрема й американської школи), опанованих авторкою у Сполучених Штатах Америки і часто цитованих у дослідженні, книжка усе ж надає перевагу висвітленню конкретних випадків із царини мовного, релігійного чи суспільного життя. Захоплюючи сторінки присвячено полеміці довкола абетки, суперництву кирилиці й латинки у період між 1830 р. та добою віце-короля Агенора Голуховського (Agenor Goluchowski) у 1860-х роках. Відтак, читач стає свідком авторитарних спроб поляків латинізувати українську мову, за якими зацікавлено спостерігають чехи і які викликають серед русинів вельми неоднозначні реакції, дуже показові щодо можливостей їхньої потенційної еволюції. У цих змаганнях роль уніатської церкви не представляється однобічною. Її представники, надто на початку досліджуваного періоду, будучи єдиною русинською елітою, часто сприймалися неграмотною масою русинства як відступники від власного коріння і навіть зрадники.

Приклад Вагилевича, одного з членів «Руської трійці», є вражаючим (греко-католицький священик, що переходить у протестантство, аби могли очолити пропольську українську газету) і підсумовує у собі одному пастки багатьох міжкультурних переходів. Кожна сторона швидко відкидає й піддає анафемі тих, хто вдається до спроби цивілізаційного наближення до іншого культурного ареалу.

Варто прочитати десять розділів цієї книги, щоб зрозуміти, скільки бід і розчарувань може приховувати мультикультуралізм, нерідко зображуваний як країна чудес. Небагато із польських авторів, як Д. Сосновська, здатні аналізувати почуття чехів та українців, поставлених перед славнозвісним шляхетським гонором поляків. У такий спосіб вона повертає гідність людям, несправедливо оціненим своєю епохою, перечитує їхні листи і не вагається затаврувати зневагу, яка часто була властива представникам колишньої польсько-литовської республіки, закутим у непорушні лати власних мітів. Прекрасний урок скромності й відносності заохочує переглянути наявні стереотипи щодо слов'янського світу і знайти витоки численних спотворених репрезентацій. Втішає, що з-під польського пера виходить критика викривлень, подибуваних у «Історії Львова» Зубрицького (Zubrycki), або ж читати, що чехи, незважаючи на чари української школи польської поезії, тверезіше за поляків оцінювали несправедливі суспільні взаємини у Східній Галичині.

Ця порівняльна історія культур, представлена радше знизу, аніж згори, відкриває нам такі постаті, як Й. В. Фрич чи брати Іван і Яків Головацькі, які мусили розриватися між австрославізмом, панславізмом на російський кшталт і полонославізмом. Те, що сьогодні могло би здатися пристосуванством, насправді засвідчує глибокі складнощі вибору перед обличчям завжди непевних альтернатив. Головацький виголошує тост на честь Франца-Йозефа, згадуючи «Оду до молодості» Міцкевича, але він вкладає у нього панславістський зміст. Наслідкування, полеміка, запозичення, пошуки нової синтези – все змішується тут у єдине ціле. Ці люди все ще перебувають (можливо, тут дещо бракує довшої тягості) у стані очікування, властивому вже їхнім попередникам у XVII–XVIII ст. У 1720–1730 роках Пилип Орлик, останній український гетьман, був готовий іти за будь-якою європейською країною,

що гарантувала б визнання його «козацького народу». Він вимагав цього усіма мовами і вдаючись до усіх риторичних жанрів. Більш як століття потому Головацький говорить про долю угорських русинів чеською мовою і лише згодом перекладається російською та польською. Це феномен, який авторка називає «ситуативною етнічністю» – світ у пошуках самого себе, цікавий не менш, аніж світ національних «незаперечностей».

Ми іноді відчуваємо себе розгубленими перед цими уніатськими священиками, які говорять польською, латинською, старослов'янською, німецькою, французькою, але все ще вважають власну українську мову говіркою, які надають перевагу запропонованій польським сеньйором прибутковій парафії над роботою на користь гіпотетичної української сторони.

Величезною заслугою цієї книги є можливість зануритись у Європу, яка є ще дуже далекою від Європи після Версальської угоди, – горн, у якому окреслюються й розпадаються ті чи інші конструкції, але в якому люди продовжують утверджувати свій життєвий і творчий потенціал, що не відступає перед непевністю горизонтів.

Вадим АРІСТОВ

ВІДРОДЖЕНА ПОЛЬСЬКА СТУДІЯ
З РУСЬКОЇ ІСТОРИЇ

HENRYK PASZKIEWICZ.
POWSTANIE NARODU RUSKIEGO.
– Kraków, 1998. – 532 s.

Коли Ви берете до рук цю книжку і вперше гортаєте її, Вас охоплює почуття поваги. Це другий том з трилогії польського екзильного історика Генрика Пашкевича. У 2-й половині 1990-х трилогія (видавана вперше у Лондоні та Нью-Йорку: “The origin of Russia”, 1954, “The making of the Russian nation”, 1963, “The rise of Moscow’s power”, 1983) була нарешті перевидана по-польськи на батьківщині вченого з його ж рукопису. Повернення Пашкевича до польського (і його відкриття для українського) читача стало важливою подією, яку можна порівняти з поверненням з екзилу до української науки праць Омеляна Пріцака, а, можливо, і з реабілітацією доробку Льва Гумільова.

Як зазначалося, книжка з першого погляду вражає монументальністю: обсяг, незора бібліографія, підрядкові посилання, подекуди ледь не на цілу сторінку... І справді, історик легко зауважить, що праця належить до монументів історіографії – до яких можна приводити екскурсії, але навряд чи використовувати у буденних заняттях своїм ремеслом.

Дана праця, ба більше, вся трилогія має стрижневу ідею – ревізувати етнічну історію Русі в полеміці з «традиційною історіографією». Генрик Пашкевич твердить, що жодного «руського» чи «східнослов'янського» народу (в етнічному розумінні) не було. Від-

повідно, генеза сучасних «східнослов'янських народів» потребує перегляду: принаймні їх не можна виводити з єдиного руського етносу, бо такого ніколи не існувало. Для Пашкевича важливо провести чітку межу між етнічними і церковно-конфесійними процесами у Східній Європі. На думку історика, руська спільнота була суто конфесійною, організованою Церквою.

Для підтвердження «стрижневої» ідеї Пашкевич переосмислює «термінологію» джерел. Ця методика, як і слід було очікувати, виявляється успішною, підтвердивши основні здогадки вченого (хоча інакше статись і не могло). Так, з одного боку, проаналізувавши функціонування у джерелах поняття «язык», історик ствердив, що воно мало конфесійний характер. Відповідно, «язык руський» означав ніщо інше, як конфесійну спільноту київської митрополії. З іншого боку, Пашкевич, простеживши основні випадки вживання поняття «русь» (не тільки у руських, а й в іноземних джерелах), виснував, що воно (принаймні в домонгольський час) теж мало суто конфесійне навантаження. Вчений переконаний, що про жодну національну ідею чи загальноруську етнічну цілість мова йти не може, оскільки руська єдність мала лише релігійну основу.

Знімаючи «конфесійний покрив» з етнічної історії Східної Європи, Генрик Пашкевич розглядає проблему походження «трьох східнослов'янських народів»: справжнього процесу, що ховався під шатами «руського языка». Однією з центральних тез вченого стає доволі дисидентська ідея формування російського етносу на основі двох складових: фінського етнічного субстрату та церковнослов'янської культури (зокрема, мови). У цьому контексті він заперечує і ототожнення Русі з пізнішою Росією. Крім того, Пашкевич рішуче відмовляється визнавати назву «Україна» етнічною чи визначено територіальною, натомість наголошує на етнічній складовій щодо поняття «Польща». У ході дослідження етнічних процесів він торкається і спірного питання початкової етнічної належності сучасних західноукраїнських земель, яке вирішує на користь польської народності.

Загалом позиція Пашкевича вкладається у напрям, що захищає унікальність «руського шляху», принципову відмінність у формуванні українців, росіян і білорусів та їхніх західних сусідів. Але саме цим,

за іронією долі, ревізіоніст повертається до матриці найбільш консервативних російських слов'янофільських концепцій. Однак контроверсійність книжки полягає не лише у цьому.

Позиціонуючи дослідження як відкриття «об'єктивного стану речей», Генрик Пашкевич підозріло відверто декларує амбітний намір – довести принципово інакше бачення природи киеворуської спільності і переглянути етнічну історію Східної Європи. Легко зауважити, що велика ідея починає «підминати» під себе джерельний матеріал, селективно досліджуваний з перспективи наперед відомих висновків. Чи випадковість, що з подібних «великих намірів» постали монументи Прицака і Гумільова? Подібно до Прицака, історик декларує потребу «всебічного», із залученням вичерпної кількості джерел, дослідження, яке дозволить переписати історію Східної Європи, згідно з «однією історичною правдою». І разом з тим, польський учений відмовляється занурюватись у «приземлену» критику букви джерела, залишаючи це для лінгвістів, текстологів та представників інших «підрядних дисциплін». Він обґрунтовує це «благою» ідеєю співпраці фахівців різних сфер. Саме цим його підхід нагадує підхід Прицака (у «Походженні Русі») і, правда більш гіперболізований, метод Гумільова (якому занурення у «джерелокопання» здавалось взагалі шкідливим). Так, спроба перемогти історію виявилась явищем цілком історичним, породженим тенденціями історіописання, що були властиві повоєнному поколінню дослідників Русі (переважно опозиційних радянській науці).

І менш з тим, поява цієї праці Генрика Пашкевича загострила і власне поставила надзвичайно серйозні питання східноєвропейських студій, показавши необхідність переосмислення етнічної історії Русі, дослідження ролі Церкви у соціально-культурних і політичних процесах. На сьогодні справді маємо не малі успіхи історії у цих царинах, однак видається, що результати вужчих і більш спеціалізованих досліджень не зовсім збігаються з висновками фронтального наступу Пашкевича. Можна лише висловити припущення, що епоха монументальних праць і всеохоплюючих дослідницьких проектів пішла у минуле. Майбутнє ж, вірогідно, за працями, що гармонійніше суміщають вузькоспеціальну прискіпливість і широке бачення проблеми.

Вадим АРИСТОВ

CHRZEŚCIJAŃSTWO RUSI KIJOWSKIEJ,
BIAŁORUSI, UKRAINY I ROSJI (X-XVII WIEK).

Pod redakcją Jerzego Kłoczowskiego. – Krakow, 1997. – 276 s.

Перед нами один з наукових продуктів, випущених з нагоди міленіуму руського християнства. Даний збірник (t. 85 Rozpraw wydziału historyczno-filozoficznego Polskiej Akademii umiejętności) об'єднав історико-культурологічні статті цілої плеяди визначних вчених сучасності, котрі займалися історією християнської культурної традиції у Східній Європі. Збірник витриманий у плюралістичному дусі: дослідження не втиснуті у рамки певної вузької тематики, містять різні підходи і представляють різні наукові школи та національні традиції. Менше з тим, жанр «вільного висловлення» не заперечує впорядкованості: статті, що є окремими дослідженнями, розташовані за хронологічно-проблемним принципом. У збірнику охоплюється період більше ніж сімсот років та висвітлюється низка ключових питань історії візантійсько-слов'янського культурного простору.

У вступній статті Єжи Клочовського окреслюється доробок у студюванні історії руського християнства, вказується на основні тенденції у його висвітленні в різних національних історіографіях та школах. У другій частині статті вчений подає короткий нарис культурного поступу руського християнського ареалу в контексті змінних політичних, соціально-економічних та релігійних домінант. Кульмінаційною ідеєю виявляється плюралізм (поліцентричність, внутрішня різно-рідність): саме він, на думку Клочовського, якісно вирізняв руський християнський світ.

Перші три статті збірника присвячені проблемам трансляції християнства з Візантії та його імплантації на Русі. Ігор Шевченко

ставить ранні русько-візантійські контакти у контекст релігійних місій імперії до варварських країн. Зокрема, він доводить, що ключові сюжети хрещень Ольги і Володимира, описані в «Повісті временних літ» (ПВЛ), не є унікальними чи вигаданими, а відображають цілком реальні дипломатичні кроки, притаманні всім аналогічним контактам імперії із сусідами-язичниками. Дмитро Оболенський, фокусуючись на місії Кирила і Мефодія, зупиняється на імовірному безпосередньому впливові місії на Русь. Вчений порушує, зокрема, такі питання: ранне поширення на Русі кириличної і глаголичної писемності, зв'язки Русі і Моравії у IX ст., знання/незнання укладачів ПВЛ про історію доволондимирового християнства на Русі і конструювання ними «історичної пам'яті», пізні контакти чесько-моравського православ'я та Русі, початки руської літератури, використання образу Кирила і Мефодія у пізньосередньовічній традиції. На жаль, вчений подекуди спирався на вельми сумнівні джерела (Іоакимів літопис) та наукові конструкції (ідея М. Нікольського про наративне ядро ПВЛ). Вказана тріада статей завершується роздумами Олександра Гейштора про довгу і багатогранну взаємодію християнства і поганських вірувань руських слов'ян.

У збірнику не обійшлося і без студій цивілізаційного напрямку. Такою є наступна стаття Єжи Клочовського. У ній вчений намагається дати характеристику «візантійсько-слов'янській цивілізації», що постала на руських та балканослов'янських теренах у XIII-XV століттях (зосереджуючись, звісно, на Русі). Охоплюючи всі основні сфери «візантинізованої» культури цього регіону, дослідник намагається показати зв'язки між ними та їхній вплив на суспільство і еліту. Зокрема, він робить акцент на ролі православної культури у творенні ідентичностей і посиленні опору асиміляції у південних і східних слов'ян. Клочовський відзначає і урізноманітнення локальних відгалужень цієї «цивілізації» (через зовнішні впливи та політичні чинники) та появу унікальних культурних симбіозів. Органічним продовженням статті польського історика є робота його болгарського колеги Івана Дуйчева. Він досліджує проблему впливу візантійської культури на слов'ян після падіння Імперії. Дуйчев зосереджується на релігійних питаннях: зміні «розстановки сил» у східній Церкві після Флорентійської унії та утворенні Московського патріархату; впливі турецького панування на

взаємини ортодоксальної та католицької церков. Дослідник констатує, що саме цей шлях розвитку греко-слов'янського світу виявився тим, що на віки визначив політичні і культурні орієнтації у регіоні.

Три наступних статті – Генрика Бірнбаума, Дмитра Лихачова та Джеймса Білінгтона – присвячені північноруському (новгородському та московському) простору. Бірнбаум робить огляд історії та культури Новгороду – унікального політичного і культурного явища на карті Східної Європи. У статті згромаджене «все і потроху»: політичний устрій, соціальна стратифікація та структура міста, етномовна ситуація, економічні зв'язки, новгородська література, пізньосередньовічні ересі, архітектура і мистецтво... Останнє автор вважає найбільшим внеском Новгороду до європейської культури і зупиняється на цьому детальніше. Невеличкий огляд праць Дмитра Лихачова має на меті подати загальний зріз повсякденної культури Московської Русі у XIV-XV століттях.

Ніби вивищуючись над буденністю на владні вершини, читач продовжить знайомство зі збірником разом з Джеймсом Білінгтоном, котрий присвятив розлогу статтю «московській ідеології». Йдеться про дивовижний сплав ідей, що їх культивувала православна Церква, еретичні течії та оточення великого князя/царя. Учений торкається двох елементів, що витворили московську «ментальність»: ідентичність народу та імперську ідею держави. Читач знайде проникливі (хоч і не оргінальні для тих, хто цікавився цими питаннями ближче) спостереження над поширенням християнської ідентичності на етнічний рівень (пор.: «християнин» – «крест'янин») та формуванням ідеї візантійської спадщини Москви та богообраності нового «християнського царства». Цікавими видаються спроби автора поставити Московію у європейський контекст, зокрема порівняти з Іспанією, де, на думку Білінгтона, у пізньосередньовічну, ранньонову та навіть нову добу відбувалися подібні культурно-політичні процеси. Нарешті, автор вимальовує «темну» картину «московської цивілізації», що акумулювала монгольські та візантійські імперські правові й політичні традиції та розвинула на цьому ґрунті своєрідний варіант християнського світогляду.

Збірник завершується статтями двох українських істориків зі світовими іменами: Омеляна Пріцака та Ігоря Шевченка. Обидві, вони ніби символізують тяглість української історії від Русі до України,

що в контексті збірника видається цілком виправданим, але поза ним лишається не таким очевидним.

Омелян Прицак присвячує своє дослідження долі однієї «сакральної ідеї» – ідеї «всієї Русі». Йдеться про формування, після хрещення Русі, церковного поняття «Русь» на відміну від світського «Руська земля» (не наголошую тут на надзвичайній суперечливості ідеї Прицака про форму і генезу Руської держави). Русь як церковний простір передбачала неподільність митрополії і роль Києва як її уособлення, сакрального центру. Співвідносячи світське і церковне поняття «Русі», Прицак висуває гіпотезу про те, що перше утвердилося в Галичині XIII ст. (ніби під західним впливом), а друге – на Волині. На жаль, саме цю частину статті слід вважати радше естетичною вправою з історією, ніж відображенням реального становища (у цьому переконують проведені останнім часом студії над уживанням поняття «Русь» у Галицько-Волинському князівстві). Повертаючись до тексту Прицака, зазначимо, що вчений тонко відзначає «напругу» між церковним і світським поняттям «Русі», що існувала в XVI–XVII ст. Загалом, висновок історика зводиться до констатації «поразки» процесу «секуляризації» церковної ідеї «Русі», що позначилося на долі української ідентичності – базовою стала світська козацька ідея, а не церковно-руська. Крім того, статтю супроводжують два «екскурси»-додатки на вказану тему.

Нарис Ігоря Шевченка має на меті показати (знов таки, точно під настрій збірника) багатолічність «світу Петра Могили». Історик оглядає життєвий шлях київського митрополита; світ, в якому він виріс і розпочав кар'єру; дає характеристику його діяльності у Києві, особливо виокремлюючи головне дітище – Колегіум. Для Шевченка важливо показати непрості політичні умови і конфлікти, в яких формувалася ідентичність Могили та київського інтелектуального кола. Особливий наголос вчений робить на культурних, зокрема історіографічних проєктах, що народились в могилянському середовищі та стали підвалинами майбутньої національної ідентичності українців.

Пропонована Вашій увазі збірка статей не має підсумку. Справді, підсумки робити Вам, читачу.

Євгенія САКАЛ

MAŁGORZATA PILASZEK.

PROCESY O CZARY W POLSCE W WIEKACH XV-XVIII

wyd. Kraków: UNIVERSITAS, cop. 2008. – 554,

[2] s., [14] k. tabl.

Монографія Малгожати Пілашек «Судові справи про чари у Польщі в XV-XVIII ст.» вийшла друком в університетському видавництві UNIVERSITAS у 2008 році. Праця розвиває та продовжує низку попередніх студій авторки над кримінальними судами у Великому Князівстві Литовському та Короні Польській. Запропонована праця є першим узагальнюючим дослідженням феномену «полювання на відьом» у польській історіографії за останні півстоліття. Утім, окрім суто наукової цілі – переосмислення джерел у світлі нових методологічних здобутків – праця покликана популяризувати дану тему серед широкої читацької аудиторії. Таким чином, вона має «дисциплінувати» свого читача, виховавши критичне ставлення до неправдоподібних сенсацій та перетрактувань у даній царині гуманітарного знання.

Свідченням того, що праця передбачає читачів із різним рівнем обізнаності, є наявність «ознайомчих» розділів, які мають дати загальне уявлення про проблему «полювання на відьом» у середньовічній та ранньомодерній Європі. Певним формальним недоліком, як мені видається, є те, що авторка не завжди перекладає цитати з джерел, подані латиною, що особливо недоречно при позиціонуванні книжки для широкого загалу.

Малгожата Пілашек ознайомлює читача із зарубіжною та польською історіографією та детально зупиняється на методологічних засновках. Особливою увагою авторки користуються методи когнітивної та етнолінгвістики, які зараз є вельми популярними у польській історичній

науці. Джерелами дослідження виступають міські судові книги у світських процесах і консисторійні акти – у церковних. Оскільки певний час Малгожата Пілашек цікавилася функціонуванням кримінальних судів у Короні Польській, вона зосереджує увагу на судових механізмах у справах про чари. Зокрема, авторка відзначає відмінності у правовій культурі Речі Посполитої та сусідніх абсолютистських державах. Так, цілий розділ книжки присвячений традиції апеляції у польських судах.

Дослідниця намагається зусібіч охопити і висвітлити проблему. Від дослідження юридичних практик вона переходить до соціологічно-історичного аналізу самого явища (вивчаючи до яких соціальних станів належать учасники процесів, визначаючи тенденції та географію поширення явища), а згодом намагається представити дану проблему під антропологічним кутом зору (змальовуючи «світ» чарівниць). Подібна багатогранність, з одного боку, є безперечним плюсом даної праці, проте часом хибує на деяку побіжність.

Утім, виклад матеріалу дуже послідовний та логічний. Книжка щедро оздоблена ілюстраціями, а наприкінці містяться таблиці та графіки, що унаочнюють аргументацію та полегшують сприйняття головних тез авторки. Отже, вихід у світ синтези Малгожати Пілашек можна тільки вітати, адже наразі вона є чи не найповнішим дослідженням подібного гатунку в польській історичній науці.

Олексій СОКИРКО

KUPISZ DARIUSZ

WOJSKA POWIATOWE SAMORZĄDÓW
MAŁOPOLSKI I RUSI CZERWONEJ W
LATACH 1572 – 1717.

– Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008. – 468 s.

Книжка польського історика Даріуша Купіша є дещо незвичним, але від того не менш цікавим дослідженням з річпосполитської мілітаристики. Предметом зацікавлення автора стали «повітові війська» або ж «хоругви повітового жовніра» – формування, що організовувалися й фінансувалися регіональними органами шляхетського самоврядування. Сам об'єкт дослідження вельми показовий – традиційно в полі уваги польської військово-історичної науки перебувають «стрижневі» складові річпосполитських збройних сил – кварцяне (згодом компутове) військо, королівська гвардія, приватні магнатські війська. Власне ж шляхетські збройні формування лишаються ніби поза кадром, хоча номінально, а подеколи й реально, вони становили основу лицарської служби шляхетства, були зримим виявом його служіння вітчизні.

Повітові війська постали в період першого безкоролів'я як своєрідний результат шукань шляхетськими конфедераціями дієвих засобів зовнішнього захисту держави та підтримки внутрішнього порядку. В умовах періодичної дисфункції місцевих влад, недостатній ефективності центрального управління й організації фінансового господарства, шляхетське самоврядування витворило специфічні форми повітового війська для потреб територіальної самооборони. Повітові хоругви творилися на підставі сеймикових ухвал, що визначали їхню

виду належність (рід кінноти або ж піхоти), чисельність жовнірів, яких належало виставити з конкретного воєводства, землі або повіту, мету їхнього використання, термін і фінансово-організаційні умови служби. Шляхта також встановлювала податки на утримання війська, обирала з-поміж себе командирів і визначала плату старшинам і жовнірам. Відділи, формовані для загальнодержавних потреб шляхетської республіки, підлягали королеві, гетьманам або регіментарям, ті ж, котрі зтягалися «для домової оборони» – локальним органам шляхетського самоврядування.

Дослідження Даріуша Купіша присвячене, в першу чергу, повітовим формуванням Краківського, Сандомирського, Люблінського, Белзького і Руського воєводств, які в часи Речі Посполитої найчастіше потерпали від нападів та воєнних сутичок (пульс воєнного життя мав більшу частоту хіба в географічно східніших «кресових воєводствах»). Важливо, що неформальний статус цих т. зв. верхніх регіонів в системі шляхетської демократії був своєрідним взірцем для органів сеймикової політики і мілітарної поведінки решти коронної шляхти.

Структурно праця складається з шести тематичних розділів, виконаних в традиційному каноні військово-історичного дослідження. Розлогий вступ впроваджує читача до проблематики й мети дослідження, стану історіографії та джерельної бази. У двох перших розділах («Теза і розвиток концепції повітового війська» та «Засади формування повітових військ») автор відкриває широку панораму історичних витоків формувань регіональної самооборони, їхній правовий статус у контексті еволюції поглядів шляхти на війну та ставлення до воєнних повинностей; описує роди військ, представлені у повітових формаціях, практику вербування жовнірів, номінування старшин, управління і судочинство. Наступні розділи («Фінансові аспекти діяльності повітових військ», «Офіцери і жовніри») малюють широку картину, так би мовити, «внутрішньої анатомії» повітових контингентів, разом з аналізом соціального походження, досвіду служби, озброєння й забезпечення їхнього складу тощо (в Додатках до основного тексту праці вміщено переліки всіх виявлених Автором повітових хоругв, їхніх ротмістрів і поручників за період 1572-1717 рр.). Нарешті, завершують дослідження розділи із аналізом бойової діяльності повітових військ

у зовнішніх (починаючи від охорони турецького кордону в останній третині 16 століття і аж до завершення Великої Північної війни) та внутрішніх (козацькі повстання, карпатське опришківство) війнах Речі Посполитої.

Досвід перших повітових формувань у 1613-1619 рр. був санкціонований сеймовими конституціями – королеві при потребі швидкого збору війська часто було вигідніше звертатися безпосередньо до шляхетського загалу, аніж скликати вальні сейми, результативність котрих у справі оборони, як відомо, була невисокою. З погляду Автора, часи Козацької революції супроводжувалися максимальним напруженням мілітарного потенціалу Речі Посполитої і призвели до поступової втрати центральною владою впливу на перебіг формування повітових військ, час їхньої служби й кадрові призначення в командній ланці. Відтоді коронна влада повсякчас воліла переконати шляхту, аби та вносила зібрані на потреби локальних військ кошти до державної скарбниці, а відтак, на утримання кварцяного війська. Іншим полюсом напруги в стосунках центральної влади і сеймиків була неузгодженість практики формування і використання повітових хоругв. Нерідко термін їхньої служби закінчувався тільки-но вони прибували до дієвої армії. Автор обґрунтовує загалом позитивну оцінку бойових якостей повітових військ, які часто були ефективніші за кварцяні формування, що ставало причиною їхнього внесення до коронного компуту. Разом із тим, не можна не зауважити, що наполягання на ідеї необхідності локальних військ як найбільш ефективної оборони вітчизни, було для кінця 17-початку 18 століть згубним анахронізмом, котрий, поряд з іншими чинниками, допровадив Річ Посполиту до військової слабкості, зрештою, втрати суверенітету.

Оля ГНАТЮК

ЕДМУНД ХОЄЦЬКИЙ,
СПОГАДИ З ПОДОРОЖІ ПО КРИМУ,

Національна академія наук України,
Інститут сходознавства ім. А.Кримського,

Сімферополь: ВАТ «Сімферопольська міська друкарня»,
2008, переклад Оксани Тищенко-Монастирської, коментарі –
В'ячеслав Баранов та Оксана Тищенко-Монастирська, 384 с.

Спогади польського письменника та дослідника з подорожі, яку здійснив він 1843 і видав 1845 року, уже після того, як емігрував у Францію, належать до розповсюдженого на той час жанру подорожніх нотаток західних мандрівників, які освоювали Орієнт, чи – точніше – оволодівали Сходом. Після підкорення Криму Росією наприкінці XVIII століття, західні, а також польські мандрівники дедалі частіше бувають у Криму. Едмунд Хоєцький (відомий також як французький автор під псевдонімом Шарль Едмон) народився на Підляшші 1822, помер під Парижем 1899 року. Спогади Хоєцького є найповнішими на той час: він відвідав не тільки західне узбережжя Криму, як його попередники, але й центральні та східні його частини. Особливо цінними є його записи про громади та пам'ятки Бахчисарая та камінного міста Чуфут-Кале, зроблені за десять років до їхнього знелюднення внаслідок Кримської війни, після якої значна кількість корінних мешканців Криму, передовсім кримські татари, змушені були покинути рідну землю. Переклад та коментарі до видання здійснили київські історики В'ячеслав Баранов та Оксана Тищенко-Монастирська.

Богдан ШУБА

СУБСТАНЦІЯ СПРОТИВУ

КЕНІ ПЕДРИК.

КАРНАВАЛ РЕВОЛЮЦІЇ:

ЦЕНТРАЛЬНА ЕВРОПА 1989 року /

Пер. із англ.: Андрій Портнов, Тетяна Портнова. –

К.: Критика, 2006. – 472 с.

Книжка американського історика Педрика Кені *могла би* бути романом. Безліч історій – надто непомітних, щоб бути справді історичними, але водночас і надто значущих, щоб бути суто приватними – утворюють майже епічне зображення політичних зрушень у Центральній Європі, пов'язаних із падінням комуністичних режимів і загальною лібералізацією суспільства. Ці численні розповіді про опір мають свої власні сюжети, власні композиції з класичними елементами – зав'язкою та кульмінацією, власних персонажів, якими постають не «всесвітньо-історичні особистості» на кшталт Леха Валенси чи Вацлава Гавела (хоча вони також присутні – як певне тло), а мало чи й зовсім не відомі широкому загалові люди. Вони влаштовували пікети на підтримку незаконно засуджених, організовували випуск нелегальних часописів, писали відозви до уряду з вимогою захистити екологію або й просто перевдягалися гномами, «карнавалізуючи» режим веселим абсурдом. Автор прагне назвати всіх по іменах (навіть якщо вони нікому нічого не говорять), що також споріднює його текст із романом, а не з класичним історичним дослідженням, де фігурують здебільшого організації й акції, події та тенденції, а не окремі люди з власними іменами та долями.

Ті, про кого говорить Кені, певно, не здобулися б і на одну сторінку в підручнику з історії, але кожен із них у межах доступного йому

часопростору намагався протистояти владі, стаючи невидимим, але активним учасником «посполитого рушення», яке зрештою привело до падіння комуністичних режимів у країнах Центральної Європи. Це, за термінологією дослідника, «конкретні опозиціонери», які чинили цілком конкретні акції непокори, зважаючи на конкретні умови та досягаючи конкретних цілей. І якщо з *історичного погляду* не всі з цих акцій закінчувалися вдало та досягали бажаного ефекту, то принаймні як *історії* вони цікаві – динамічні, насичені, з яскравими колізіями та часом із зовсім неочікуваними розв'язками. Це *історія*, що складається з *історій*; це «великий наратив» падіння комунізму в Центральній Європі, який утворюють безліч дрібних наративів особистого та колективного спротиву.

Провівши своїх персонажів через усі можливі перипетії, Кені завершує свій «роман» «хепі-ендом» – загальним крахом комуністичних режимів у Центральній Європі починаючи з 1989 року. Таким чином, усі «герої», проходячи через найризикованіші «повороти сюжету» та зазнаючи складних випробувань, в остаточному підсумку досягають своєї мети. Поза сумнівом, авторові йшлося насамперед про *успішних* опозиціонерів – тих, що таки вистояли проти тиску режиму, кого не вдалося відвернути від діяльності опору, тих, хто до кінця вірив у потрібність справи, яку робив, і нарешті дочекався, коли її було зроблено. Звісно, Педрика Кені навряд чи можна вважати «реалістом»: у його праці не згадано про людей, що перебували в ув'язненні аж до кінця режиму, про тих, хто зневірився та «зламався», відмовившись продовжувати розпочате, про тих, хто йшов на співпрацю з владою, у тому числі в ролі сексота, про тих, хто готовий був приписувати собі заслуги без жодної на те підстави. Про все це можна було б написати іншу книжку (вочевидь, не меншу, ніж у Кені), і вона, мабуть, не була б такою життєрадісною, як нинішня.

Однаке сама назва його роботи вказує на те, що наратор тут навряд чи прибиратиме надто серйозної постави, щоб привертати увагу до «драматичних подій». Його тон часом легковажний, хоча в голосі чувається незаперечна повага до «персонажів» і навіть своєрідне замилування ними. Зацікавлення автора революційним «карнавалом», осмисленим через посилання на Бахтіна як плюралізм, «радісна

опозиція», руйнація кордонів і підваження правил політики, якраз і ставить у фокус його дослідження ту амбівалентну стихію опору, де масові акції протесту, на яких людей б'ють і ув'язнюють, сусідять із ходою гномів, а страйки на заводах – із походеньками львівського гіпі Олега Олісевича; де в єдиному просторі спротиву співіснують «бунтівні студенти, нігілістичні панки, непокірні консерватори, гострі сатирики» (с. 272), яких об'єднує хіба що спільне неприйняття комуністичних режимів у своїх країнах.

Звісно, карнавал у книжці Кені постає більше як метафора. Автор і не ставить собі за мету дослідити втілення бахтінської концепції у Центральній Європі другої половини 1980-х – у нього карнавал асоціюється передусім із масовістю, плюральністю, неоднозначністю, полілогічністю, при цьому значно менше уваги приділено пародійній функції цього дійства та знищенню межі між сакральним і профанним, на чому наголошував російський теоретик. Зображений Кені часопросторовий континуум виявляється оцінно розмежованим: лейтмотивом його книжки є переконання (його поділяють усі «персонажі»), що комунізм ніколи не буває чимось позитивним і вартий тільки того, аби проти нього боротися, щоб урешті-решт знешкодити; натомість опозиція, попри розмаїття своїх цілей, засобів і настанов, завжди постає як гідна поваги та носій певного «світлого первня».

Варто відзначити, що при цьому дослідник майже не аналізує позитивних програм різноманітних рухів опору та навіть не з'ясовує, чи вони були. Для автора самоочевидною є теза, що всі ці рухи боролися проти комуністичного панування у своїх країнах, і, на його думку, саме це є чинником їхньої спільності, незважаючи на різницю поглядів, підходів, способу діяльності та результатів. Кені зосереджує увагу не на *програмах* тих чи інших протестних організацій, а на *стратегіях* і *тактиках* їхньої боротьби з режимом. Різноманіття й альтернативність (часом аж до взаємовиключності) аналізованих практик спротиву ніби покликані проілюструвати закладене в підтексті твердження, що проти комунізму «все средства хороши». Таким чином, у тексті виразно акцентовано діяльнісний аспект рухів опору, але при цьому непропорційно мало уваги приділено концептуальному виміру про-

тестів, тобто аналізу поглядів і позицій, які поділяла та чи інша група. Усі організації постають здебільшого через протистояння комуністичним режимам і саме в цій сфері виявляють свою ефективність. Автор не ставить питання, наскільки самоцінними вони є самі по собі та наскільки їхні члени чи учасники певних акцій готові були пропонувати позитивну програму дій.

Характерно, що сам Кені теж воліє не переходити на концептуальний рівень, надаючи перевагу каталогізації фактажу. У його роботі не вдається знайти осмислення тенденцій і закономірностей, там не запропоновано серйозних теоретичних гіпотез, підтвердженням яких мали б бути наведені факти. З цього приводу автор зазначає, що «жодна окрема теорія не годна пояснити таку епохальну подію, як революція 1989 року» (с. 33); слід розуміти, що саме через це він і відмовився від її висунення. Здається, що «Карнавал і революція» писалася для того, щоб просто зафіксувати ті події для тих, хто про них не знає, та нагадати тим, хто знає. Опосередковано цю думку підтверджує висвітлення в роботі детальної хронології події (спочатку в текстовому форматі, з розглядом акцій 1988-1989 років, які й спричинили глобальні суспільно-політичні зрушення; потім – у вигляді більш загальної таблиці, яка охоплює період від січня 1977 року, коли було утворено «Хартію 77» у тодішній Чехословаччині, до розпаду Советського Союзу 1991 року). Крім того, на користь висунутого вище припущення свідчать вміщені в книжці світлини, на яких зображено різні епізоди й акції спротиву, а також уже згадувана схильність автора називати поіменно навіть наймаргінальніших діячів й аналізувати діяльність ледь не всіх опозиційних організацій чи угруповань (із нескінченними абревіатурами), навіть якщо до них належало не більш ніж кілька людей і вони обмежилися однією-двома акціями.

Можна припускати, що жодного власне дослідницького завдання Кені перед собою не ставив. Часом виглядає на те, що він працює не як історик, а як журналіст, бо описи тієї чи іншої події нерідко впритул наближаються до своєрідних «репортажів пост-фактум»: вони покликані створити враження, ніби автор сам брав участь у заході (хоча в передмові автор зізнається, що в часи свого перебування в Польщі посеред описуваних подій не був надто активний у підтримці опо-

зиційних рухів). Можливо, тут дається взнаки робота Кені саме як журналіста впродовж 1988-1989 років (теж досить обмежена, за його власним свідченням). Словом, «Карнавал і революція» більше схожий на збірку репортажів чи щонайбільше на підручник для ознайомлення, ніж на фахову історичну працю. Можливо, й справді про це все варто було писати роман.

Утім, можна припустити, що головною метою автора було показати вже згадуване різноманіття способів опору комуністичному режимові. Адже й у вступі він стверджує, що його найбільшим враженням від буремних подій літа 1988 року було те, що «Солідарність» на той момент не відповідала за всю польську опозицію, яка була ширша й значно строкатіша за знамениту профспілку. Таким чином, Кені йшлося про плюральність спротиву, про можливість різних альтернатив у ситуації, коли будь-яка з них могла зазнати поразки. Їхня варіативність гідна подиву: різноманітні підпільні видання (разом зі шкільними), опір через самоврядування на підприємствах та в університетах, збори в храмах для обговорення суспільних проблем, відмова складати військову присягу, передавання листівок через кордон, екологічні експедиції, соціальні кампанії (наприклад, за тверезість чи проти бездомности), ба навіть, театралізовані дійства та панк-концерти – це все поряд із більш традиційними демонстраціями, пікетами та страйками. Кожна з описаних дослідником організацій мала свою нішу в цьому розмаїтті опору та власними засобами підточувала режим. Тим самим Кені ніби підводить до думки про незнищенність і невикорінюваність спротиву, що був здатен до нескінченних трансформацій і регенерацій у щораз нових формах, передбачити які було неможливо. Субстанція опору комунізмові залишалася непорушною, а її вияви варіювалися залежно від ситуації та наявних суспільно-політичних умов.

Щоправда, тут постає ще одне важливе питання, якого Кені торкається дуже побіжно. Ідеться про стосунки між різними організаціями й угрупованнями. У книжці часом можна надібати інформацію про те, що певну акцію проводили декілька опозиційних утворень, тобто на деякий час вони знаходили спільну мову. Водночас вряди-годи вихоплюються свідчення, що одні організації не сприймали інші, і немало з них скептично ставилося, приміром, до тієї ж «Солідарности».

Вочевидь, цей аспект потребує значно більшої уваги, ніж йому було приділено. Із праці Кені складається враження, що опозиція, охоплена спільною ненавистю до комунізму, була цілком монолітною та єдиною у своєму прагненні його усунути. Стосовно цього можна висунути обґрунтовані сумніви. Сам Кені пише, що серед активістів спротиву були представники найрізноманітніших поглядів – консерватори, націоналісти, борці за права людини, католики, ліберали, аполітичні митці, екстремісти, борці за довкілля, пацифісти, феміністки та зрештою ліві. Цей дещо хаотичний перелік добре ілюструє як неоднорідність запитів і завдань різних угруповань, так і нетотожність сфер, у яких вони чинили опір. Їх об'єднувало тільки *відчуття незгоди*, натомість шляхи її висловлення були не надто подібні між собою.

Зрозуміло, що всі утворення мали різні уявлення щодо того, проти чого й за що їм необхідно боротися, якими методами послуговуватися, йти чи не йти на переговори з режимом, контактувати чи ні з іншими опозиційними угрупованнями; так само різнилися й умови членства в організаціях (приміром, членом угорського «Фідесу» могли бути тільки люди до 35 років), їхні матеріальні бази, організаційні структури та ієрархії. Так само незаперечно й те, що всі ці утворення мали різні погляди на ефективність одне одного та неоднаково оцінювали стратегії й тактики своїх партнерів по опозиції. На цьому тлі неминуче мали виникати певні тертя, можливо, навіть якісь звинувачення. Майже нічого з цього в книжці немає, крім хіба що спорадичних відомостей про іронічні чи скептичні висловлювання якоїсь із організацій стосовно іншої (що, згідно з логікою викладу Кені, не вело до відкритої конфронтації). Натхненний своєю візією про субстанційну єдність опозиційного руху (попри незліченність форм його вияву), дослідник опустив дражливі питання не завжди дружніх стосунків між угрупованнями, які, можливо, заважали спротиву бути більш ефективним і швидше досягати деяких стратегічних цілей.

Одначе саме уніфікація антикомуністичного опору, зведення його до певного спільного знаменника уможливила появу вже згаданого специфічного концепту «Центральна Європа», у межах якої, власне, й відбувалося протистояння. Як синонім до цього поняття Кені вжи-

ває словосполучення «Нова Європа»; її визначальною рисою є те, що «вона знає, що століття добігло кінця у 1989-1991 роках, що немає нічого довіку недоторканого, а в політиці може змінитися все» (с. 13). Цю територію, за визначенням дослідника, наприкінці 1980-х складала Польща, Угорщина, Чехословаччина, Словенія, Східна Німеччина та – хоч як це парадоксально для того періоду – Україна. У 2000-х з'ясувалося, що «ця Нова Європа, либонь, поширюється не лише на Україну та білоруське підпілля, а також на багатьох румунів, болгарів і хорватів» (с. 14). При цьому автор уточнює: «Мій список цієї Нової Європи складається з людей, а не держав – подібно до Центральної Європи, що передувала їй, – і позначений суспільними рухами, громадянською активністю або подорожами й міжкультурними зустрічами» (с. 14-15). Таким чином, Кені намагається сконструювати специфічну регіональну ідентичність Центральної (Нової) Європи, яка, на його думку, постала на ґрунті спільної чи принаймні взаємопов'язаної боротьби з комуністичними режимами й уже самим цим фактом утвердила власну легітимність. Зараз ми не торкатимемося питання, наскільки методологічно вивіреною є зроблена дослідником «вибірка» країн для поєднання їх у «Центральну Європу», натомість нас цікавитимуть деякі аспекти цього концепту в американського науковця.

Беззаперечним центром Нової Європи для Кені є Польща. Саме поляки постають найактивнішими в протистоянні комуністичному режимові: у Польщі найчисельніша опозиція, саме в цій країні зосереджено більшість стратегій і тактик опору, до того ж, поляки мають тривалі традиції спротиву та натхненні здобутками «Солідарности», яка, за свідченням дослідника, «полонила увагу не лише Заходу, але й незалежних мислителів усю Центральною Європою» (с. 33). При цьому Польща пережила також військовий стан і жорсткі утиски опозиції. Таким чином, вона мала досвід, якого не було в сусідніх комуністичних державах регіону, – радикальне «закручування гайок» і водночас широкий спротив на всіх рівнях. Крім того, саме в Польщі зародилася «Помаранчева альтернатива» – організація виразно карнавального спрямування, що протистояла режимові через абсурдистські гепенінги. Саме вона стала для Кені тією «матрицею революції», яку він спробував накласти на всю Центральну Європу, трактуючи опір усередині

країн наприкінці 1980-х передусім як *дійство*.

Важливою є поява в моделі Кені України. Тим самим дослідник підкреслив, що вона була і є невідмінною складовою Центральної Європи, а процеси, що відбувалися там і тут, були значною мірою синхронними. При цьому його погляд зупиняється передусім на Західній Україні, дещо, мабуть, не виправдано ігноруючи столицю та східні області. Центром протесту в Україні для Кені є Львів, де виникають такі опозиційні організації, як: «Товариство Лева», «Довір'я» та «Товариство рідної мови ім. Тараса Шевченка», де гіпує вже згадуваний Олег (Алік) Олісевич, де виникає поштовх до утворення «Народного Руху України за перебудову». Вочевидь, Львів цікавить американського науковця передусім саме своїми зв'язками з означеним регіоном, що уможлиблювали хоча б мінімальний обмін досвідом. На сьогодні важко сказати, наскільки українські навиви придалися опозиціонерам поза межами Советського Союзу, але істотним є те, що Україна не прагнула дистанціюватися від європейських процесів, а з великим зацікавленням спостерігала за ними та намагалася принаймні бути в дискурсі актуальних зрушень у Центральній Європі.

Праця Педрика Кені знайомить читача з формами ненасильницького опору, які виявляються настільки різноманітними й ефективними, що здатні підважити навіть найнепоступливіший режим. Навряд чи автор мав на меті давати практичний посібник зі спротиву – напевно, його просто охопила ностальгія за часами революційного драйву в Центральній Європі, свідком якого йому випало бути. Щоправда, може виникнути питання, чи не перетворюється *ностальгія за революцією на революційну ностальгію*, що потенційно може стати чинником нового опору. Сам Кені відповіді на нього не дає, тож воно – трохи несподівано – лишається відкритим. Адже субстанція спротиву так нікуди й не зникає.

Оля ГНАТЮК

ЮРІЙ КАГАНОВ,
ОПОЗИЦІЙНИЙ ВИКЛИК: УКРАЇНА І
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА
1980-их – 1991 років.
Запоріжжя: «Просвіта», 2009.

Монографія запорізького історика задумана як порівняльне дослідження українського опозиційного та антикомуністичного руху з центрально-східноєвропейськими аналогами, передовсім польськими та чеськими. Могло б здаватися, що на цю тему, особливо у двадцятиріччя оксамитової революції написано достатньо багато. Проте саме порівняльних студій на українському матеріалі (а що вже й казати про російський) практично не з'являлося, якщо не рахувати блискучої, «по свіжих слідах» написаної книжки Педріка Кенні «Карнавал революції» (український переклад з'явився 2006 року) та, значно меншою мірою дотичної до цієї теми книжки Галини Зеленько «Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України». Щоправда, опубліковано українські дослідження присвячені трансформаційним процесам в окремих країнах Центральної Європи (зокрема, у Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії), проте вони зосереджені на національних особливостях рухів у цих країнах, подібно як і дослідження перебудови та опозиційного руху в Україні.

Юрій Каган представив різні прояви опозиційного руху в країнах Центрально-Східної Європи – від гельсінського руху на захист прав людини, через рух зелених до робітничого профспілкового руху. Не обминув увагою і молодіжного та просвітянського рухів. Пишучи про релігійні рухи за оновлення церкви, автор особливу увагу присвячує з одного боку рухові за відновлення Української Греко-католицької

Церкви, з другого – ролі Церкви та харизматичної постаті Папи Римського Івана Павла II для зміцнення польського опозиційного руху.

Пошуки європейського контексту для української незалежності заслуговують на увагу українського читача, який звик до трактування вітчизняної історії як чогось унікального і виняткового. Варто відзначити також присутність у книжці локального, запорізького контексту: рух за збереження Хортиці як символічного місця в українській історії у 1987-1989 рр. та екологічні акції у промисловій зоні Запоріжжя, яке й по сьогодні задишається одним з найбільш забруднених міст України.

Безумовно, важко не погодитися з автором, що український опозиційний рух у різних його вимірах був незрівнянно слабшим, ніж у найбільших країнах Центрально-Східної Європи і не привів внаслідок перетворень 1989-1991 рр. опозиції до влади. Проте саме типологічна схожість рухів уможливила пізнішу співпрацю на різних рівнях (не тільки державному), оскільки партнерами стали лідери та діячі цих рухів.

Олександр БОЙЧЕНКО

ПОГЛЯНЬ, ЯК НАМ СВІТИТЬ ЗОГНИЛА ВАРШАВА

Хто від моменту визнання української незалежності залишається найуважнішою до нас країною світу? Відомо: Польща. Скласти їй конкуренцію може хіба що Росія, але позаяк Росія – це синонім Газпрому, а Газпром – це синонім ФСБ, то хотілося б дочекатися тієї світлої днини, коли ми нарешті станемо для неї абсолютно нецікавими – навіть якщо після цього в Росії не вийде друком жодного рядка у перекладі з української. Ну це так, мрії.

Натомість – реальність. Було б наївно думати, ніби в 1991 році всі поляки запалали любов'ю до українців. Як зізнався один знаний у нас польський письменник, його мати й сьогодні повторює: «Львів? Нема такого міста». Але, на щастя, в політичних, інтелектуальних і мистецьких колах незалежної Польщі переміг курс Єжи Ґедройця на розвиток добрих стосунків з Україною. А це попервах було справою нелегкою, особливо – в книговидавництві. Бо за часів СРСР поляки цілком справедливо склали собі враження про українську літературу як про винятковий заповідник соцреалізму з усією його розумово-естетичною убогістю.

Протягом 90-х років репутацію вдалося змінити. З одного боку, з'явилися (або вийшли з підпілля) зовсім інакші українські твори, з другого ж, як зауважує 1-й Радник посольства РП в Україні Оля Гнатюк, «підросли гарні молоді перекладачі [йдеться про Катажину Котинську, Ренату Руснак, Міхала Петрика та ін. – О.Б.], сформувався інтерес до сучасної української культури загалом. Вона показала своє модерне обличчя, достатньо відмінне, щоб зацікавити, та водночас достатньо впізнаване, щоб бути зрозумілим». Сама пані Оля, до речі, відіграла тоді не останню роль у процесі «відкривання України»

польському читачеві, упорядкувавши кілька важливих антологій (у тому числі «Рибо-вино-кур») і переклавши десятки важливих текстів (у тому числі «Рекреації» Юрія Андруховича).

Пік популярності української літератури в Польщі припав, ясна річ, на 2005 рік, коли такі різні часописи, як «*Twórczość*», «*Lampa*» чи «*Na!art*», присвячували нам цілі номери з жовто-блакитними або помаранчевими обкладинками, а видавці метушливо шукали, кого б то ще з українців перекласти, поки мода не минула. Того ж року відбувся організований краківським Інститутом Книжки та кількома видавництвами фестиваль «*Teraz Ukraina*», який охопив шість найбільших міст Польщі. Його учасниками стали Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Микола Рябчук, Тарас Прохасько, Назар Гончар, Наталка Сняданко, Сергій Жадан, Андрій Бондар, Галя Крук, Остап Сливинський, Любко Дереш і російськомовний Андрій Курков. До названих авторів ще треба додати Олександра Ірванця, чий роман «Рівне/Ровно» позаминулого року увійшов до фіналу премії «*Angelus*» (роком раніше цю премію здобув Андрухович з «Дванадцятьма обручами»), Софію Андрухович з «Жінками їхніх чоловіків» та «Сьомгою», Ірену Карпу з «Фройд би плакав» і Юрія Винничука з близькими полякам «Кнайпами Львова». Ось цими приблизно іменами сучасна українська література і представлена на польському книжковому ринку.

Абсолютним чемпіоном Польщі з друкування української літератури (точніше, прози й есеїстики) є видавництво Анджея Стасюка і Моніки Шнайдерман «*Czarne*». Тут вийшло сім книжок Юрія Андруховича, в середньому по 4-5 тисяч примірників кожна (але «Московіада» і спільна зі Стасюком «Моя Європа» ще й перевидавалися, а «Дванадцять обручів» додруковувалися, тож наклади доросли до 7-8 тисяч). Понад п'ятитисячним накладом розійшлася «Колекція пристрастей» Наталки Сняданко і сумарно десятитисячним – Жаданові «*Anarchy in the UKR*», «*Big Mak*», «*Депеш Мод*» та «Гімн демократичної молоді». «*Czarne*» ж видало згадані книги Софії Андрухович та Ірени Карпи, а також три книжки Тараса Прохаська: «Інші дні Анни», «Непрості» і «З цього можна зробити кілька оповідань».

На запитання, чому саме ці автори, головний редактор видавництва Моніка Шнайдерман відповідає: «Бо це чудова література, ми тепер у Польщі такої прози не маємо. Нам взагалі цікаво видавати книжки, з яких можна довідатися про життя в інших країнах. Усі видані нами українські письменники неподібні між собою, але всі вони допомагають нам зрозуміти Україну і, до того ж, роблять це дуже цікаво з літературного погляду».

Ліричний відступ. Щоб бути стійкою, брехня мусить містити в собі частку правди. У певних «вузьких колах обмежених людей» існує стійке переконання, ніби поляки (принаймні «Czarne») друкують тих українців, яких їм скаже друкувати Андрухович. Частка правди у даному випадку полягає в тому, що Андрухович у Польщі є найвідомішим українським письменником, чиею думкою раз по раз цікавляться газети й журнали, телебачення і радіо. Цікавиться, звісно, і «Czarne». Та що там «Czarne»: он і редактор німецького гіганта «Suhrkamp» Катаріна Раабе у розмові з Євгенією Білорусець згадує, що першим з-поміж українців вони видали Андруховича, а потім – завдяки його рекомендаціям – Жадана і Дереша (після цієї розмови «Suhrkamp» видав ще й Прохаська).

Одне слово, Андрухович справді рекомендує – і полякам, і німцям (а може, з огляду на мапу поширення його книжок, і ще десяткові країн), допомагаючи в такий спосіб «колегам по перу». Але дружня рекомендація і вихід книги – це різні речі навіть для польських видавництв, не кажучи про західніші. Показовий приклад: два роки тому загинув молодий польський письменник Мірек Нагач. Мірек був «літературним сином» Анджея Стасюка, і перші три його книжки видало саме «Czarne». Однак четверту – роман «Незвичайні пригоди Роберта Робура» – видавництво відкинуло. Невдовзі Нагача не стало. Моніка з Анджеєм дуже любили Мірека, вони продовжують опікуватися його матір'ю, але публікувати «Роберта Робура» все одно категорично відмовилися, бо вважають, що цей роман не відповідає принципам їхнього видавництва. Здається, достатній доказ того, що згаданих українських авторів «Czarne» видало не лише завдяки протекції.

Де є чемпіон, там мусять бути й інші учасники перегонів. Зокрема «Prószyński i S-ka», в якому вийшли друком Дереш з Ірванцем, або

«W.A.V.», яке познайомило поляків із «Польовими дослідженнями з українського сексу» та збіркою оповідань «Сестро, сестро» Оксани Забужко. За словами керівника відділу авторських прав «W.A.V.» Бланки Восков'як, «ідея видати Оксану Забужко була дуже вдалою, що підтверджують відгуки як критиків, так і читачів. Крім того, «Польові дослідження» ми вже й перевидали, а це у нас трапляється нечасто». Тим часом видавництво «Nemrod» активно взялося за літературу есеїстичного характеру, як от «Сни про Європу» (шестеро наших від А до Z), «Львів. Три есе» (Сняданко, Іздрик і Юрко Прохасько), «Україна» (фотоальбом із текстами Жадана й Тараса Прохаська) і Тарасове ж «Спалене літо».

Має серед поляків своїх симпатиків і українська поезія. По-перше, це перекладач (тобто спочатку відомий поет) Богдан Задура. За останні кілька років у його перекладах з'явилися окремими книгами «Пісні для мертвого півня» Юрія Андруховича, «Jogging» Андрія Бондаря (співатор перекладів Адам Відеман), «Історія культури початку століття» Сергія Жадана, «Рухомий вогонь» Остапа Сливинського, «34 вірші про Нью-Йорк і не тільки» Василя Махна та антологія «Вірші завжди вільні» (20 поетів, так би мовити, від Павличка до наших днів). По-друге, це видавництво «Viuo Literackie», яке власне і видало ці книжки (крім Бондаревої), а також збірку Андруховича «Екзотичні птахи і рослини» у перекладі Яцека Подсядла.

Тепер – питання: чи відображення української літератури у польському (ширше – європейському) дзеркалі є об'єктивним? Ні, не є. Бо воно взагалі об'єктивним не буває. Українських письменників, яких «пересічно освічений» європеець не читає, можна більш-менш розбити на три групи. Перша група – це, як не сумно, наша класика. Та ж Катаріна Раабе із «Suhkamp» прямо каже: так, Жадан і Дереш мають свою аудиторію, «Культ» взагалі став у Німеччині бестселером, але «нам поки що не близькі Шевченко, Франко, хоч вони й перекладені». Ясна річ, пані Раабе не стверджує, ніби Жадан з Дерешем видатніші за Шевченка з Франком. Просто бувають письменники близькі, а бувають не близькі. Зрештою, націєтворча (і націоналістична) література, як правило, є літературою внутрішнього користування і рідко стає

близькою представникам інших націй: не подають вони руку козакові, їм своїх «козаків» вистачає.

Друга група – це наші проституйовані «народники», які намагаються пафосом і «кров'ю серця» компенсувати безнадійну стилістику, від чого та стає ще безнадійнішою. Особливо ефектно звучать їхні погрози, мовляв, от перекладуть нас – тоді побачите. Вже бачу: одну з найкращих (серйозно) книжок цього дискурсу – «Націю» Марії Матіос – поляки три роки тому переклали. І що? Де реакція? За бажання тут можна запідозрити всесвітню антиукраїнську змову. А можна тверезо запитати себе: «Чи багато українських селян читало, припустимо, Дороту Масловську?». Мабуть, ні, бо навіщо їм таке? Але якщо, умовно кажучи, жителів села Матіос не цікавить проза Масловської, то чому жителів міста Масловської має цікавити проза про село Матіос?

Нарешті третя група – це висока українська поезія від раннього Тичини до, скажімо, Римарука і проза на зразок Хвильового, Домонтовича чи Йогансена. Грошей на такій літературі закордонні видавництва не зароблять, але її присутність у світі суттєво покращила б наш культурний імідж. І ось аж тут настає черга держави. Причому головне – щоб вона нічого не вигадувала, а просто перейняла досвід, наприклад, краківського Інституту Книжки, який за кілька років уже встиг фінансово підтримати видання 800 польських книг у майже 50 країнах. А поки у нас такого інституту немає, краще не мучити себе запитаннями: «Чому ми їхнього Герберта знаємо, а вони нашого Стуса ні?».

Олена КОВАЛЕНКО

UKRAIŃSKIE ZBLIŻENIA LITERATUROZNAWCZE.
УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ НАБЛИЖЕННЯ

/ Під. ред. І. Набитовича. – Lublin: «Wydawnictwo
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowej», 2006. – 227 с.

Збірник «Українські літературознавчі наближення» – це синопсис доповідей, виголошених учасниками міжнародної конференції «Проблеми досліджень української літератури», що відбулася 19 листопада 2003 року в університеті ім. М. Склодовської-Кюрі, Люблін. Учасниками конференції були як польські, так і українські літературознавці.

Назва збірки зумовлена об'єктами студій авторів. Перший розділ – *У телескопі літературних макронаближень* – це статті, що розглядають значні проблеми сучасної літературознавчої науки, приміром досліджують місце окремих категорій у культурі, значення того чи тоого символу, перекладацьку творчість письменника тощо. Другий розділ – *Під мікроскопом літературних мікродосліджень* – представлений науковими дослідженнями, у яких переважає звернення до маловідомих творів чи авторів, або до певних аспектів літературної творчості тих чи інших письменників: використання певних символів, мотивів, образів.

У першій частині збірки предметом досліджень стали дискусії літературознавців на сторінках наукових видань. Стаття Я. Поліщука «Реінкарнація історії: методологічні дискусії в сучасному українському літературознавстві» звертає увагу читача на особливості стану сучасного літературознавства, проблеми, пов'язані з укладанням нової академічної історії літератури. Я. Поліщук аналізує дискусію, що точилася на сторінках академічного літературознавчого видання «Слово і час», а також часопису «Критика» та деяких інших видань (зокрема,

виступи В. Дончика, І. Денисюка, П. Іванишина, О. Мишанича, І. Моторнюка, Т. Гундорової, Г. Сивоконя, Л. Ушкалова, Г. Грабовича). Автор статті зауважує низку невіршених питань: необхідність історії чи літератури, невизначеність адресата, можливість об'єктивності у поданні матеріалів. Дослідник аргументує потребу змін у підході до цих категорій, а публічну дискусію визнає оптимістичним знаком, адже вона є свідченням пошуку порозуміння.

Дотичною за тематикою культурного діалогу в періодичних виданнях є стаття С. Кравченко «Польсько-український культурний діалог на шпальтах газети «Wiadomości literackie» (Варшава, 1924-1939)». Працю присвячено статтям, що були опубліковані на сторінках видання у міжвоєнний період ХХ століття. Оскільки польсько-українські культурні взаємини в період міжвоєнного десятиліття значною мірою визначалися впливом суспільно-політичних факторів, дослідниця враховує не лише культурні, а й політичні події та їхнє відображення на сторінках преси. Також С. Кравченко звертає увагу читача на актуалізацію проблем польсько-українського порозуміння у публікаціях, починаючи від 30-х років.

Декількох авторів, чиї статті увійшли до збірника, цікавить теорія перекладу. Так, розвідка Л. Кравченко «Художньо-естетична концепція перекладів “Орфея. Евридіки. Гермеса” (“Orpheus. Eurydike. Hermes”) Райнера Марії Рільке українськими поетами» присвячена порівнянню трьох перекладів сонетів Р. М. Рільке («Орфей. Евридіка. Гермес») В. Стусом, М. Бажаном і Юрієм Кленом. Диференційований підхід до перекладів дозволив авторці зробити висновки про роботу кожного із трьох перекладачів. Л. Кравченко доводить, що Юрій Клен більшою мірою зосередив увагу на дотриманні ритмомелодики та загальної тональності творів Р. М. Рільке. М. Бажан намагався максимально відтворити текст оригіналу і його семантичне звучання на рівні сенсу. В. Стус створив конгеніальні переклади, оскільки вірші Р. М. Рільке світоглядно були йому близькі. Дослідниця наводить багато прикладів із текстів, які виконують не декоративну функцію, а підтверджують ту чи іншу тезу про переклад сонетів. Однак до німецькомовних уривків, які подає Л. Кравченко, слід було би подати підрядковий переклад, щоб і читач зміг належним чином оцінити аналізовані Л. Кравченко переклади.

Стаття М. Борецького «Перекладацька творчість Богдана Лепкого» розглядає аспекти перекладацької практики Б. Лепкого, а особливо його переклади з польської на українську і навпаки. Б. Лепкий переклав українською твори М. Конопніцької, Ю. Словацького, А. Міцкевича, К. Тетмаєра, А. Пушкіна, Й. В. Гете та інші. На польську – твори Л. Глібова, І. Франка, П. Куліша, М. Старицького, М. Коцюбинського, М. Драй-Хмари, М. Рильського, П. Тичини, Є. Плужника. М. Борецький на прикладах перекладів з М. Конопніцької, А. Пушіка та Й. В. Гете доводить відмінне розуміння перекладачем тону та сенсу твору, водночас дослідник розглядає ті авторські інтонації, які привносить у переклад Б. Лепкий, перетворюючи переклад на цілком самостійний твір.

Дві статті збірника присвячено питанням, що пов'язані із визначенням жанрів, з якими працювали письменники та особливостей тієї чи іншої жанрової форми у творчості митців. В. Зварич у статті «Жанрова традиція в творчій практиці неокласиків» розглядає різноманітність класичних віршованих форм, які використовували поети-неокласики, передовсім сонету. Оскільки про українських неокласиків написано достатньо багато літературознавчих розвідок, порадувати читача новими напрацюваннями з теми – завдання не з простих. В. Зварич лише поверхово розглядає новаторський вклад М. Зерова, М. Рильського, П. Филиповича та Юрія Клена в розвиток і зміцнення класичних віршових форм в українській поезії ХХ століття. Як висновок, автор статті пише: «Постійне звертання поетів до класичних форм вірша засвідчує тяглість культурної традиції у творчості мистців “п'ятірного грона”». Однак з невідомої причини до «п'ятірного грона» не потрапив М. Драй-Хмара, що, звичайно, є прорахунком і недоглядом дослідника.

У роботі Л. Дрозд «Модифікація жанру поетичної молитви у поетів-вісниківців» проаналізовано поетичну молитву як окремий жанр інтимної та рефлексивної лірики у поетів-вісниківців (на прикладі творів О. Лятуринської, Є. Маланюка, О. Стефановича, О. Ольжича, Юрія Клена, Н. Лівницької-Холодної.). Дослідниця назагал формулює жанрове визначення поетичної молитви, а потім визначає його особливості у кожного з поетів. Авторка розглядає вкорінення поетичних

молитов у християнські традиції, відображене у них формування історичного досвіду звернення людини до Бога.

Тематично близьким до роботи Л. Дрозд є дослідження І. Набитовича «Повернення *sacrum*. Українська література ХХ століття як *locus theologicus*». Об'єктом розгляду праці є контекстуальний вимір існування категорії *sacrum* в українській прозі ХХ ст. Дослідження значною мірою є бібліографічним, адже автор знайомить читача з теоретичними працями, які присвячені взаємодії літератури/літературного та сакрального. Дослідник розглядає поняття релігійного світовідчуження, можливість пошуків спільних площин для досліджень теології і літератури, різні прояви функціонування літератури як *locus theologicus*. Прикладами, що їх використовує І. Набитович для ілюстрації теоретичного матеріалу, є твори В. Барки, О. Гончара, С. Складенка, О. Довденка, Л. Первомайського, групи «Логос».

Тематично вужчим є дослідження І. Дмитрів «Євангельський символ у поезії групи “Логос”». Робота присвячена функціонуванню категорії символу і євангельської символіки у віршах українських поетів католицької групи «Логос». Перш за все авторка розглядає релігійні символи, потім поступово звужує предмет дослідження до символів християнських, біблійних і нарешті євангельських. Окремо І. Дмитрів розглядає символи Христа і хреста, аналізує їхню роль у становленні індивідуального стилю і особливостей поетики всієї групи «Логос» на прикладі творів С. Семчука, О. Петрійчука, о. В. Мельника-Лімниченка та інших.

Н. Лазірко у статті «Юрій Клен (Освальд Бурггардт) – дослідник української літератури» звертає увагу читача на деякі літературно-критичні та літературознавчі публікації автора. Багато уваги дослідниця приділяє працям Юрія Клена, що стосуються літературних взаємин Г. Гайне і Лесі Українки, а також його напрацюванням у теорії перекладу, порівнюючи їх із тими, що М. Зеров висловив у своїй праці «У справі віршованого перекладу».

Друга частина збірника присвячена літературним мікродослідженням, у яких автори концентруються на вужчій проблематиці, а об'єктом таких студій переважно є один або декілька творів, окремі мотиви, образи, символи тощо.

Наприклад, Л. Пушак у статті «Традиційне й модерністське в художній прозі Михайла Грушевського» аналізує чотири твори М. Грушевського: роман «Чужі й свої», новелу «Предок», нариси «Ніч» і «На горах». Дослідниця шукає елементи реалістичного й модерністського та визначає доміанти у цій прозі. Надзвичайно цікавим і актуальним є компаративний аспект роботи: Л. Пушак порівнює твори «На горах» і «Предок» відповідно з твором О. Кобилянської «Битва» та М. Коцюбинського «Intermezzo», шукає стильові подібності та відмінності.

І. Барна дослідила стильову манеру письма, ідейно-естетичне та художнє змалювання образної системи та символів у прозі Т. Осьмачки. У статті «Основні екзистенціальні модуси у прозі Тодося Осьмачки 40-50-х років ХХ століття» дослідниця розглядає спосіб творення художньої дійсності у прозі Т. Осьмачки, особливий тип художнього світовідчуття письменника. На прикладі творів «Старший боярин», «План до двору», «Ротонда душолюбців» І. Барна досліджує функціонування таких понять, як: самотність, совість, національна пам'ять, надія, спасіння тощо.

Єдиною польською статтею збірника є праця Т. Карабовича «Twórczość Ihora Kałyncia okresu "Przebudzonej Muz" (1962-1972)». У статті автор аналізує основні мотиви, образи, алюзії й ремінісценції у віршах І. Калинця зазначеного періоду. Т. Карабович аналізує вірші із різних збірок, при цьому для ілюстрації того чи іншого свого твердження використовує значні за обсягом уривки текстів. Перевагою роботи є короткий огляд кожної із збірок І. Калинця, визначення її домінантних образів, мотивів тощо.

Л. Сірик свою статтю «Український міцкевичезнавець і перекладач Максим Рильський» присвятила перекладацькій діяльності М. Рильського. Авторка знайомить читачів із літературно-критичними та літературознавчими працями поета про А. Міцкевича, а також із аналізом перекладів творів польського романтика. Зокрема, частина розвідки посвячена аналізу перекладів поем «Дзяди», «Конрад Валенрод» і «Пан Тадеуш». Л. Сірик вдало дібрала уривки із оригіналу та перекладу, на їхніх прикладах видно, як М. Рильський відтворює не лише зміст, ідею і художність, а й настрій та стиль поеми А. Міцкевича.

Тематично ширшою є стаття С. Пушак «Проблеми українсько-польського діалогу в літературній творчості Івана Франка». На прикладі романів «Лель і Попель», «Перехресні стежки» й повісті «Не спитавши броду» авторка застосовує до творчості І. Франка бахтінську категорію діалогічності. Вона інтерпретує цю категорію у всіх її істотних аспектах, разом з естетикою і світоглядом письменника. С. Пушак приходить до висновку, що діалогічність І. Франком була почерпнута як з біографічних, так і з суспільно-політичних джерел; письменник використовував польську національну традицію, враховуючи сучасні тенденції польської літератури, але водночас використовував досвід української літератури.

У статті із «бароковою» назвою «Образ поляка в історичній повісті Романа Іваничука «Манускрипт з вулиці Руської»: полемічна традиція, стереотипна креація, латентне дисиденство» А. Хома досліджує домінуючий стереотипно негативний підхід Р. Іваничука до творення образу поляка. На прикладі героїв твору: поляків архієпископа Скловіковського, ксьондза Лятерна, братів Бялоскурських, авторка доводить, що «Манускрипт з вулиці Руської» є «своєрідною континуацією традицій полемічної літератури», що полягає у своєрідній поетиці, намаганні утвердити стереотипно негативні образи поляків і католицького духовенства. Побічно розглянуто й факт належності твору до соціалістичного реалізму та ідеологічне навантаження, яке несуть позитивні герої-поляки.

М. Савка розглядає постать Єгоханана (Іоанна Хрестителя) у прозі Л. Мосендза. Стаття «Поетика образу головного героя в романі Леоніда Мосендза “Останній пророк”» представляє образ в історичному та суто літературному (художньому) контекстах. Авторка звертається до теоретичного питання статусу головного героя твору, послуговуючись напрацюваннями А. Стоффа. Окремо розглянуто те, як історія головного героя поступово переростає до універсальної історії, через історію поневоленого Ізраїлю до масштабів історії людськості. Проте належним чином проаналізовано й внутрішню драму головного героя.

В. Яручик у розвідці «Поезія Північного Підляшшя. Творчість Івана Киризиюка» розглядає головні проблеми творчості поета І. Ки-

ризука, окреслює його творчу манеру (вплив на неї фольклорної й народної поетики), жанрову (вірші-стилізації під народні пісні та вірші, писані верлібром) та тематичну (Мала Батьківщина) специфіку й робить спробу дати оцінку творчому доробку поета на матеріалі збірок 1982–1999 років.

Невелика за обсягом стаття Н. Лисенко має назву «Поезія Тараса Шевченка і його образ в інтерпретаціях Володимира Блавацького». В. Блавацький – український актор, режисер і мистецький керівник українських театрів у Галичині й на еміграції. Його рецепція творчості Т. Шевченка, що відобразилася у інсценізаціях, і стала предметом дослідження Н. Лисенко. Авторка подає багато фактографічного матеріалу, що стосується діяльності українського професійного пересувного театру «Заграва», та ансамблів українських акторів у Німеччині, Австрії, США, керівником яких був В. Блавацький. Завдяки небайдужому ставленню актора й режисера до творчості Т. Шевченка маємо перенесення на сцену поезій «Розрита могила» і «Суботів», балади «Тополя», поеми «Великий льох».

Представлені дослідження розглядають різні проблеми історії української літератури, теорії літератури та перекладу. З огляду на тематичну розмаїтість, збірник стане у пригоді не лише полоністам. Його поява частково заповнить лакуни в українському літературознавстві ХХІ ст., адже представлені у ньому статті є добрим доробком українознавчих досліджень у Польщі та в Україні.

Ірина КОВАЛЬЧУК

ВІЧНО ЖИВИЙ ГЕРБАРІЙ ДУШІ ЛЮДСЬКОЇ
ЯН ТВАРДОВСЬКИЙ «ГЕРБАРІЙ»

Твардовський Ян. Гербарій. –
К.: Грані-Т, 2008. – 56 с.

Рідко можна натрапити на поета, який не вважає себе Поетом (відповідна патетика супроводжує цю загальну назву для «обраних»), навіть більше – не називає себе так. Ян Твардовський (1915–2006), за його словами, не міг бути конкурентом Бога, тому й не поет. Жив просто, писав зрозуміло й досконало:

*...зроби так
щоб поети писали вірші простіші
від блискучої поезії*

(Уривок з вірша «Ти що створюєш чорниці»)

Це звернення-прохання до «Того, хто створює чорниці, кролика з морквою, літо із хрущами, малого листя великі тіні», тобто до Бога відкриває для нас «Гербарій» живих рослин і живих віршів. Цитовані рядки є певною настановою і для самого автора, якої він дотримувався у своєму житті, у своїй творчості. Останній вірш-сторінка «Гербарію» – це «Ще одна молитва», в якій рядки

*...не залишайте нас навіть тоді
коли під парасолею дощ холодно й темно*

мають відтінок благання: різноманітні назви рослин звучать наче імена людей, до яких звертається автор, просить їх бути, жити й любити.

Ян Твардовський – один з найулюбленіших у Польщі священиків-поетів – писав і оповідання, фейлетони, притчі. Він любив Бога, створений ним світ, людей, зокрема дітей. Вони посідали в його житті

особливе місце – Ян Твардовський з ними працював (у школі для дітей з фізичними та розумовими вадами), присвятив їм багато творів, вчився разом з ними. Ян Твардовський дивився на світ очима дитини й відчував його серцем дорослої людини, бачив навколо красу й добро, у віршах розповідав про них, висловлював свою любов.

У 2008-му в Україні вийшла в світ книжка Яна Твардовського «Гербарій» і український читач чи не вперше отримав змогу читати його поезії в перекладі на українську. Чому збірка має назву «Гербарій»? Автор любив збирати гербарії, коли виїжджав з галасливої Варшави, любив спостерігати за природою, описувати її.

Одразу зазначу, що переклад Дзвінки Матіяш 25-ти поезій Яна Твардовського дуже влучний, оскільки вірші, як і їхні польські оригінали, звучать легко й спокійно, насичено й повно. Переклади сповнені кольору, смаку й запаху. Епітети, порівняння та метафори не спалахують, дивуючи нас «бароковістю», а звучать природно, тому – геніально.

Надзвичайно тішить вдале художнє оформлення книжки, що ще більше увиразнило кожен вірш, зробило читання медитацією на лоні природи, насолодою від поєднання тьмяної кольорової гами та яскравих дитячих інкрустацій. На сторінках книжки поєднано різні тканини мови та матеріали природи, що допоможе розвинути просторове уявлення в дитини: латинські назви рослин і поетичні тексти, зображення трав, квітів, плодів зі старовинних ботанічних довідників і малюнки дітей (коли роздивляєшся ці маленькі картини, то відчуваєш доторк рученят, зосередження уваги та пришвидшене биття серця, тому складається враження, що «Гербарій» твій, індивідуальний) з України та Польщі, прозорі та напівпрозорі сторінки. Важливо, що у збірнику використано достовірні зображення, що унеможливує формування стереотипу «яблочки-на-голючках-у-їжачка», яке, на жаль, часто трапляється в дитячій літературі.

Зверну увагу на мовну сторону збірки віршів «Гербарій». Читач будь-якого віку зможе поповнити лексичний запас слів, особливо ботанічної термінології, власне українськими лексемами (не кальками з російської, які часто трапляються в сучасній фаховій літературі). Цікавими також є власні неологізми перекладача – «місяць місяцює».

Ян Твардовський пише верлібром. На перший погляд, цей ліричний жанр може здатися складним для дитячого сприйняття, але коли починаєш читати, то розумієш, що вірш заспокоює, нагадуючи молитву, розмову з Богом, рослинами, тваринами й собою. Вірші здебільшого невеликі за обсягом, тому легкі для запам'ятовування. Знаків пунктуації у збірці «Гербарій» немає, у ній панує всеосяжний спокій, що розширює межі інтерпретації, дозволяє читачеві відчутти і себе «простим» поетом.

«Гербарій» – книжка для дітей і дорослих дітей, яка допоможе виховати спостережливість, вразливість, естетизм («...не лайся до лихої години бо світ красивий»), поділиться добротою і любов'ю автора. Взнявши її до рук, ви зможете забути на деякий час про життєві негаразди, про метушню і про те, що за вікном не завжди весна або літо; обійнявши свою дитину, кохану людину, чи й просто загорнувшись у теплу ковдру, прочитати поезії «Ляснути по лобі», «Шавлія» або «Ще одна молитва», зануритися в природу й подумати про вічне. Кому на душі неспокійно, «Розрада» підкаже простий і дієвий спосіб від багатьох труднощів. Жартівливий вірш «Кмин» подарує читачеві і слухачеві усмішку, порадить (не повчатиме) бути скромним:

*Кмине я дуже вдячний
що хліб їсти з тобою смачно
ростеш скромно несміливо
не любиш щоб тебе хвалили*

У «Гербарії» міститься багато інформації про колір і форму пелюсток, час цвітіння, лікувальні властивості рослин, методи застосування їх у медицині тощо. Наскрізним у збірці є мотив «самопожертви» рослин заради здоров'я інших – людей і тварин, що приносить всім щастя («...усіх рятує тому й щаслива...» – про кропиву). Те саме можна сказати і про людину, яка кохає, бажає всього найкращого для інших. Це виховує готовність до самопожертви, бажання привносити добро не лише в дітей, а й у дорослих, які ще цього не усвідомили. Спадає на думку аналогія до «рослинних» мотивів: Ісус Христос приніс себе в жертву заради спасіння всього людства...

У «Гербарії» йдеться про різні рослини, настрої віршів також різний – від філософсько-медитативного до жартівливого. У поезіях

Яна Твардовського поєднано красу й мудрість, тому в них відчуваємо гармонію, якої часто бракує повсякденню. Кожен вірш у збірці поезій Яна Твардовського – це ніби мимовільна реакція на рослину, але водночас і вдумливий, глибокий розмисел. Важко зосередитися на якомусь одному вірші зі збірки, та особливу увагу привертають поезії «Руки» (руки мами автор порівнює з гадючою цибулькою після дощу), «Мати» («нелюдська краса зірок над супутниками», «нелюдська ідея смерті» і т. д. протиставляються «людській» материнській любові), «До святої Терези» (серед природи, вважає автор, «навіть кожен учений недовчений»), «Материнка» («...земля нервувала що материнку збирають тоді як вона зацвітає») та інші.

Багато читачів до часу появи цієї книжки в Україні чогось подібного не бачили і не читали. Думаю, «Гербарій» (Яна Твардовського чи свій власний) має бути в кожного, хто любить. Шкода, що на сьогодні українських перекладів творів Яна Твардовського доволі мало (нещодавно вийшла друком книжка поезій «Ще одна молитва»). Маю надію, що невдовзі в сучасній українській літературі з'являться і власні приклади духовної поезії для дитини-дорослого (естетично й духовно сучасний український письменник Тарас Прохасько близький до Яна Твардовського). Усміхайтеся, смакуйте вірші та радійте кожному дню, адже у світі багато краси, добра й любові.

...попросить Богородицю аби ми по смерті
у кожную вільну суботу ходили до лісу
бо хочеться вийти навіть з неба.

(Уривок з вірша «Дерева»)

Олександр БОЙЧЕНКО

СИЛА СМАКУ

2008 рік був офіційно проголошений у Польщі роком Збігнева Герберта (1924-1998). Приємно, що вшанувати пам'ять одного з найвидатніших європейських поетів ХХ століття, який народився і перших двадцять років прожив у Львові, цього разу спромоглася й Україна. Тобто з віршами Герберта український читач уже мав змогу ознайомитися раніше завдяки кільком антологіям та, передусім, збірці «Вибрані поезії» у перекладах Віктора Дмитрука. Тепер черга дійшла і до мистецтвознавчої есеїстики поета: тритомник «Варвар у саду», «Лабіринт біля моря» і «Натюрморт із вудилом» у перекладі давнього дослідника і популяризатора Герберта Андрія Павлишина вийшов друком у київському видавництві «Дух і Літера».

Про есеїстику за хвилю, а для початку кілька слів про особисте. Яюсь у Варшаві я взяв участь у певній радіопередачі. Пані ведуча попередила, що ми серед іншого будемо говорити про Збігнева Герберта. Я, звісно, почав відмовлятися, мотивуючи тим, що навіть в Україні, не кажучи про Польщу, можна знайти значно більших гербертознавців за мене, який гербертознавцем взагалі не є. «Не хвилюйтеся, – сказала пані Йоана, – я знаю, що роблю».

Як з'ясувалося, радіо має у своєму архіві розмову з Гербертом, записану незадовго до смерті поета. Вимучений астмою Герберт говорив дуже важко, але не втрачав сарказму і категоричності суджень. Вихований у багатонаціональному середовищі (серед його предків траплялися не лише поляки, а й, наприклад, англійці та вірмени), Герберт дуже критично висловлювався про Варшаву, називаючи її всесвітньою чорною дірою, яку треба продати для окультурення Данії, і заявляв, що не існує ніякого чистого, «стовідсоткового поляка», а якщо такий, не дай Боже, і зустрінеться, то обов'язково виявиться стовідсотковим ідіотом.

А тепер увага: Збігнев Герберт, який цілеспрямовано об'їздив уздовж і впоперек Грецію, Італію, Францію, Англію, Шотландію, Австрію, Німеччину, Голландію, Ізраїль і США, автор сотень сторінок, присвячених культурі й мистецтву – від печерних малюнків, через античну класику і західноєвропейську готику, до золотого віку голландського живопису (власне, все це й увійшло до згаданого тритомника) – так от, Збігнев Герберт «останньою Олександрією Європи» і зразком полікультурного міста назвав у своєму передсмертному інтерв'ю мої Чернівці. Незавжоко тепер здогадатися, за які «заслуги» я потрапив тоді на радіо: просто як чернівчанину ведуча запропонувала мені підтвердити або спростувати слова поета. А треба сказати, що на відміну від мене, Герберт у Чернівцях ніколи не бував. Знаючи це, але й пам'ятаючи про складний характер і безкомпромісність постави поета, я вирішив не прибріхувати, тому хвалив переважно чернівецьку архітектуру і рослинність, натомість розмови про нинішню фауну столиці Буковини всіляко уникав.

Щодо безкомпромісності. Герберт увійшов у літературу відносно пізно, видавши першу збірку «Струна світла» щойно у 1956 році. І не тому, що пізно почав писати, а тому, що не хотів друкуватися, підлаштовуючись під вимоги соцреалізму. Відповідно, поки його марнославніші «колеги по перу» калялися в буржуазних гріхах і вчилися правильно змальовувати життя нової Польщі, Герберт студював економіку і юриспруденцію, вчителював у початковій школі, укладав бібліотечні картотеки, працював асистентом в управлінні «Торфпроекту» і т. ін.

На його щастя, невдовзі після смерті Сталіна у Польщі з'явилася можливість публікуватися у не залежних від лінії партії (а отже, й практично безгонорарних) виданнях. У принципі, польські (і не лише польські) митці тих часів мали на вибір три основні варіанти поведінки: погодитися на дружбу з новою владою і купатися в матеріальних благах; плюнути новій владі в морду і виїхати; нарешті, мабуть, найважчий варіант – не емігрувати, але й не ставати співцем соціалістичної дійсності. Саме це вибрав Герберт, чим надовго прирік себе на дослівно голодне існування, але й на роль «голосу польського сумління». Усі наступні збірки, особливо «Пан Cogito» (1974) та

«Рапорт з обложеного міста» (1983), лише підсилювали його статус морального авторитету нації.

Як свідчать розсекречені нині архіви польської служби безпеки, «літературознавці у цивільному» не раз намагалися схилити Герберта до співпраці. Герберт у відповідь пропонував їм пописати замість нього вірші: як уже співпраця, то співпраця. І що характерно: навіть отримуючи такі знущальні відмови, влада все одно видавала поетові закордонний паспорт, не бажаючи виносити домашні скандали на міжнародний рівень. Певно, на відміну від наших холоуїв Кремля, польські комуністи все-таки передовсім були польськими, а вже потім комуністами. Можливістю надовго виїжджати до Західної Європи й Америки якоюсь мірою і пояснюється той факт, що Герберт не хотів покидати батьківщину назавжди. Своєю чергою наслідком цих поїздок і стали есеїстичні збірки, які ми сьогодні можемо прочитати українською мовою.

Назва першого тому – «Варвар у саду» – символічно визначає загальну ідею всієї есеїстики Герберта: бути східноєвропейцем означає від народження бути варваром у саду світової культури. Водночас ця назва не позбавлена й іронії, адже усвідомлення свого варварства – це вже перший крок на шляху його подолання. Герберт цих кроків зробив так багато, що в підсумку – з погляду володіння культурними традиціями минулого – залишив далеко позаду майже всіх поетів другої половини ХХ століття і перетворився з «варвара» на дбайливого садівника. Як у віршах, так і в есеях Герберта Афіни і Троя, Парфенон і готичні кафедральні собори, грецькі боги і римські імператори, італійські фрески і голландські натюрморти не лише відіграють роль «культурологічних кодів», а й стають об'єктами найживішого контакту. Розповідаючи нам про вершини живопису й архітектури, Герберт щасливо уникає поширених дилетантських крайнощів: він не вклякає істерично перед шедеврами, але й не дозволяє собі хамського панібратства щодо них. Ретельно перевірена інформація з історії та теорії мистецтва переплітається в його книгах з апокрифічними життєписами та безпосередніми, у хорошому розумінні поетичними враженнями від побаченого на власні очі.

Окрім класично врівноважених «екфразисів» улюблених творів мистецтва та розповідей про їх авторів (найулюбленіший – П'єтро

дела Франческа), особливо смачними у Герберта є різноманітні «відступи». Чи знаєте ви, наприклад, як видобувався і транспортувався камінь на будівництво неперевершених французьких кафедральних соборів? І який зв'язок існує між повіткою для майстрів та масонськими ложами? І з якого дива непрактичний аскет Спіноза після смерті батька раптом почав судитися з сестрою Ребекою за кожен дірвий баняк? І як тюльпаноманія мало не довела голландську економіку до стану української? І чому Зигмунд Фройд, побачивши на старості літ афінський Акрополь, пережив гостре відчуття вини? Я, зізнаюся, до читання Гербертової есеїстики не знав.

Загалом, у читача після цього тритомника залишається відчуття дивовижної етично-естетичної цілісності. І це, ясна річ, не випадково: життя, позбавлене естетичного виміру, було для Герберта такою ж нісенітницею, як і позбавлене морального імперативу мистецтво (у хрестоматійному нині вірші поет щиро зізнавався, що прийняти огидну польську соціалістичну дійсність йому не дозволила перш за все «сила смаку»). Показово, що Герберт, який замолоду пережив невдалий досвід боротьби за вільну Польщу у лавах Армії Крайової, згодом у своїх історичних екскурсах завжди стає на бік тих, хто програв – будуть це етруски, альбігойці, тамплієри чи окремі митці (наприклад, Торентіус), витіснені з підручників більш успішними конкурентами.

Світоглядно Герберта можна назвати стоїком: у часи, коли батьківщина занурюється у нове політичне варварство, а європейська література хором говорить про абсурдність світу і безглуздість людського існування, він до кінця тримає оборону в обложеному фортеці класичного мистецтва. «Будь вірним», – заповідав ліричний герой поета пан Cogito. Неважно бути вірним у передчутті перемоги. І тільки нечисленним культурним героям вдається зберігати вірність своїм принципам перед лицем неминучої поразки.

Олександр БОЙЧЕНКО

ЄВАНГЕЛІЄ ВІД КОСМОПОЛЯКА

Перекладена Олесем Герасимом і видана «Критикою» книга Анджея Бобковського “Війна і спокій” в оригіналі має трохи іншу назву – *Szkice piórkiet*. Але, гадаю, заміна назви у цьому випадку є доцільною. По-перше, зізнаймося, не всі ми читали *Szkice węglet* Сенкевича, на які натякає оригінальна назва. Натомість “Війна і мир” (польською *Wojna i pokój*) – принаймні як заголовок – відома у нас кожному, хто вчився в школі. По-друге ж, Бобковський і сам початково збирався назвати свої нотатки з часів німецької окупації Франції *Wojna i spokój*. Підозрюю, правда, що саме через виразні толстовські асоціації він і передумав, оскільки щиро не любив автора “Війни і миру” – втім, як і решту його співвітчизників: “Дружина Толстого справді мала залізне здоров’я. Переписала сім разів те, що я навіть один раз не можу прочитати... Нічого російського не можу проковтнути. Мені соромно, але в мені є якась фундаментальна антиросійськість... Чужість, цілковита чужість”.

До “русофобії” ми ще повернемося, але не так відразу. Інтуїція мені підказує, що український читач не надто обізнаний з життям і творчістю цього “хулігана свободи”. То знайомтеся. Анджеєм Бобковський народився 1913 року в австрійському Вінер-Нойштадті у досить специфічній родині: з одного боку – “твердий, як хромо-нікелевий сплав”, але й відшліфований Шопенгауером, Вейнінгером і Краусом вояка-батько, з іншого – романтично налаштоване “мецо-сопранове дівча”, схильне потусуватися в товаристві письменників, акторів та інших малопритомних осіб. Наслідком зростання на перетині таких різних світів стало згодом глибоке і, водночас, безпафосне розуміння обох: від плавання, велосипеда й авіамодельного спорту дорослий Бобковський отримував таке ж задоволення, як і від класичної музики, філософії та літератури.

Щоправда, тут треба згадати одну передумову, відсутність якої заперечувала в очах Бобковського будь-яке задоволення і взагалі будь-який сенс існування. 1948 року, вчергове покинувши ледь насиджене місце і несподівано для всіх (крім себе) опинившись аж у Гватемалі, він у листі до Ярослава Івашкевича порівняв себе із зображеним на гербі цієї країни птахом *quetzal*, який у клітці обов'язково здихає за кілька днів. Тобто передумовою всього іншого і найвищою життєвою цінністю Бобковський вважав індивідуальну свободу. Син генерала, небіж міністра і за сумісництвом зятя президента Польщі, він певно міг би легко досягти кар'єрних вершин. Але не досяг. Бо не захотів. Захотів натомість одружитися – зовсім не на радість батькам – з коханою Басею і навесні 1939-го виїхати до Франції, щоб без сторонньої допомоги облаштувати своє життя у чужому середовищі. Там перебув і “зашкіцував” німецьку окупацію (у перші ж дні війни Бобковський безуспішно намагається записатися добровольцем на фронт, щоб не позбавляти себе, як він сам це визначає у притаманній йому манері, єдиного привілею справжнього поляка – смерти за кохану вітчизну стільки разів, скільки пощастить. Не пощастило жодного). Там познайомився з Гедройцем і рештою паризької “Культури”, не найпліднішим, але, мабуть, найбезкомпроміснішим автором якої він залишався до самої смерті у 1961 році. Там, ясна річ, у “культурівському” Літературному Інституті півстоліття тому вийшли друком і його *Szkice piórkiet* – на думку Гедройця, одна з найважливіших книжок, опублікованих цим видавництвом за весь час його існування.

Чим потенційно може привабити читача цей 600-сторінковий різножанровий том? У чому полягає його чарівна особливість? Певно, якраз у різножанровості. Як писав Ян Зелінський, у щоденнику Бобковського “одні знайдуть маніфест безмежної свободи, інші – аналіз тоталітаризму. Одних захоплять мало не містичні піднесення і стани пантеїстичного екстазу, іншим сподобається дещо безцеремонний гумор і гострий язик. Одні будуть шукати пейзажів південної Франції, інші – нотаток з прочитаних книжок, рецензій на кінофільми та театральні вистави. Одні сприймуть цю книжку як великий любовний лист, інші – як великий політичний трактат. “Szkice” є цим усім – і ще чимось більшим: солідною порцією чудової прози”. Якби однак я мусив вибрати якусь одну

з-поміж названих (і неназваних) причин полюбити “Війну і спокій”, то зупинився б на “маніфесті безмежної свободи” – хоча б тому, що саме бажанням звільнитися від усіх зовнішніх примусів пояснюється ставлення Бобковського до всього, про що він пише: до природи і мистецтва, до кохання і політики, до інших людей і до себе. Саме з погляду “законів свободи” оцінює він найчастіше згадувані в щоденнику країни: Польщу, Францію, Німеччину і Росію.

Згідно з Бобковським, сутність письменницької праці полягає не в умінні добре писати (бо цього можна навчити кожного), а в умінні добре бачити. І він бачить. Бачить, що на німецько-советському фронті нормальна людина не може співчувати жодній зі сторін, бо це – війна зрадників класичної Європи з її гробарями. Хоча на більший його осуд, здається, заслуговує все-таки Німеччина: вона ж бо колись була співтворцем тих цінностей, які тепер сама нищить. Що ж до Росії, то її як втілення азійського хамства навіть засуджувати неможливо. Її можна лише ненавидіти: *“Я від початку якнайчастіше вживаю слова “Росія” і “росіяни”, бо тут зовсім не йдеться про комунізм, про зміну устрою. Це все надбудови – суттю є Росія, споконвічна Росія, яка настільки не знає і не розуміє поняття “свобода”, що не потребує її... Я ненавидів їх завжди, змалечку, і сьогодні ненавиджу їх настільки “чисто”, наскільки “чистим” є їхній цинізм”*.

Звичайно, багато найгіркіших слів щоденника присвячено розчавленій жорнами двох тоталітаризмів і зраженій союзниками Польщі, неможливість повернення до якої з кожним днем стає для Бобковського все очевиднішою. Шкода, але нічого не вдієш: якщо всі твої зусилля приречені бути марними і якщо приправлена патріотичним соусом поразка – це єдина страва, яку тобі може запропонувати батьківщина, треба шукати іншу батьківщину. Якщо Польща не дозволяє бути вільним поляком, треба стати вільним космополяком – як це зробив великий попередник Бобковського Джозеф Конрад або його великий сучасник Вітольд Гомбрович. Місцем вільної самореалізації Бобковський спочатку обрав Францію. Безперечно, він був у неї палко закоханий – в її культуру, її людяність і засновану на праві власності індивідуальну свободу. Війна перевернула його ставлення: на зміну кохання прийшли розчарування і зневага. Бобковський добре бачить

“героїчну боротьбу нескореної Франції”, яка насправді під час війни тільки те й робила, що гонорово вилизувала окупаційну дупу. Її поведінка породжує в свідомості автора “Війни і спокою” образ давно зів’ялої проститутки, що досі корчить із себе Орлеанську Діву.

Протягом кількох повоєнних років роздратування Бобковського поширюється на весь континент: поки інші святкують перемогу, він дедалі виразніше відчуває в цілій Європі нестерпний для нього сморід “російського духу”. Якщо ця навала (байдуже, фізична чи “лише” ідеологічна) людиноподібних термітів, рабів генералісімуса Сталіна має називатися визволенням Європи, то бувай здорова, Європо! – вигукує він і, як уже знаємо, назавжди виїжджає до Гватемали, де знову мусить розпочинати все спочатку...

Тепер – кілька слів про якість українського перекладу. На світі є багато добрих перекладів, але зовсім мало бездоганних. Добрим переклад Бобковського назвати можна, бездоганим – ні. Якось мені не хочеться брати на себе прокурорські функції і встановлювати, чиїх ляпів – перекладача, редактора чи коректора – там більше. Видається однак, що перекладач і редактор вельми по-різному уявляли собі “кінцеву мету” і навзаєм поборювали один одного, залишаючи в тексті сліди цієї боротьби. Звісно, “пом’якшувальною обставиною” для цілого колективу слугує біблійний об’єм книги, але сам “склад злочину” від того не змінюється. Знову ж таки, я не маю зараз наміру вичісувати з тексту всіх бліх: вкажу лише на кілька їх різновидів. По-перше, це “недоперекладені” – як на мій не київський і не львівський смак – вирази або так звані “уявні друзі перекладача”: слова і словосполучення, котрі в різних мовах, попри майже однакове звучання, не завжди мають однакове значення. Не те щоб їх у “Війні і спокої” було багато, але – трапляються. Трамвай, котрий у польському тексті *zatrzymał się*, в українському мусить зупинитися, а не затриматися, бо це – принаймні, з погляду пасажирів – не одне й те саме. Не кажучи вже про такі вирази, як “расовий француз” та “расова румунська шльондра”: нема такої раси – французької, а раси румунських шльондр – і поготів. Навіть якщо між собою “галичани так говорять”, то в призначеному для цілої України перекладі на місці слова “расовий” все одно мало б стояти “породистий” або й “справжній”. Зрештою, і серед галичан,

здається, далеко не кожен назве – за польським зразком – расовим пса чи, скажімо, письменника. І так далі: не “не шкодить”, а “не біда” чи “дрібниці”, не “картки”, а “сторінки” або “аркуші”, не “невигідний будинок”, а “незручний”, не “падають постріли”, а “лунають”.

Інша проблема полягає в надмірному “олітературенні” лексики. Принциповий ворог усіякої штучності, Бобковський писав свій щоденник дуже живою, “поточною” мовою. Тим часом в українському перекладі то відра вихлюпуються “як стій”, то французи “заходяться порпатися в паперах”. Або ось таке просте польське слово *ciagle* – “постійно”, “неперервно”, “весь час”. От кому це спало на думку зробити з нього “знай”? Правду кажучи, оцей “знай” дратував мене під час читання найбільше: їде собі Єндрусь на велосипеді, а “погляд знай спрямований вгору”; чи сіли люди випити-закусити, а тут слюсар-практикант, “який знай плете дурниці”. Одне слово, *ciagle*: як не “росіяни знай ідуть вперед”, то негречний Юзьо “знай перекирлює свою цнотливу тітку”. Нарешті, третій недолік – синтаксичний. Щоб продемонструвати іноді виразно польську будову речень, довелося б удатися до ширших цитат, які, гадаю, читач сам легко знайде у книзі. Наведу натомість один приклад того, до яких курйозів може призвести “недоглянутий” порядок слів. Як і решта мешканців окупованого Парижа, Бобковський з нетерпінням чекав на висадку військ союзників. І таки дочекався: “Вони є, є... б'ються у Нормандії...” Чи, може, це такий прихований натяк? Мовляв, а ля гер, далебі, ком а ля гер: одні воюють, а інші знай еб'ються...

Менше з тим. Серед численних сюжетів “Війни і спокою” є мікро-історія певного жиголо, який розповідає про свій метод роботи: він просто підходить до першої ліпшої жіночки і пропонує їй свої сексуальні послуги. На запитання ж співрозмовника, невже він ніколи не дістає в писок, жиголо відповідає, що, звичайно, час від часу дістає, але загальний баланс – на його користь. На цьому й завершимо: український переклад Бобковського не позбавлений вад, але сама його поява є для нас величезним інтелектуальним прибутком, на тлі якого збитки можна вважати несуттєвими.

Олександр БОЙЧЕНКО

ВІЧ-НА-ВІЧ ІЗ КАТОМ

Парадокс польсько-українських стосунків загалом і літературних стосунків зокрема полягає ось у чому. З одного боку, стосунки ці нині є найкращими за всю історію, яку лише вдається розгледіти у глибині століть. З іншого – знаючи більш-менш польську класику і радше більш, ніж менш, найновішу польську літературу, ми (тобто «пересічні» українські читачі) досі майже не знайомі з творчістю авторів, які відіграли вирішальну роль у реформуванні польської національної свідомості другої половини 20 століття. Де бодай одна ціла збірка Марека Гласка українською мовою? Де «Інший світ» Густава Герлінга-Грудзінського? Де освенцімські оповідання Тадеуша Боровського? І так далі.

Ще рік тому так само риторично можна було запитувати: де двадцять разів перевидані на батьківщині і давно перекладені «основними світовими мовами» «Бесіди з катом» Казімежа Мочарського? Сьогодні це питання перестало бути риторичним: «Бесіди з катом» у перекладі Олеся Герасима і з передмовою Адама Міхніка вийшли друком у чернівецькому видавництві «Книги ХХІ».

Юрист за освітою і журналіст за покликанням Казімеж Мочарський під час німецької окупації Польщі служив у легендарному БПі АК (Бюро Інформації і Пропаганди Армії Крайової) та очолював слідчий відділ в Окружному керівництві підпільної боротьби. Варто добре запам'ятати цей факт біографії Мочарського: очолювати слідчий (а від квітня 1944 року і виконавчий) відділ означало збирати доказову базу щодо осіб, підозрюваних у зраді та співпраці з нацистами, і – у разі підтвердження підозр – передавати справи колаборантів до підпільного польського суду. В означеному контексті те, що сталося з Мочарським після війни, можна було б назвати іронією долі, якби лише роль долі у цій драмі абсурду не відіграли червонозоряні терміти товариша Сталіна.

Паралельно свою кар'єру вибудовує і такий собі Йозеф Штрооп. Провінційне дитинство-отроцтво-юність у пангерманському дусі, Перша світова, поранення, Залізний хрест, повернення додому, пошуки винних у поразці, вступ до СС і НСДАП, перемога на місцевих виборах, знайомство з Гітлером-Гейббельсом-Герінгом-Гімmlером, переїзд із Детмольда до Мюнстера, потім – Гамбург, Мюнхен, Берлін, потім – Чехословаччина, Польща, Україна... За десять років Штрооп долає шлях від сумнівного Йозефа до чистокровного Юргена, від шарфюрера (сержанта) до группенфюрера СС, від сільського агітатора до шанованого Гімmlером ліквідатора Варшавського гетто.

Відтак повоєнні «пригоди» Штроопа особливого подиву не викликають. Пійманий і засуджений американцями до смерті за далеко не найбільший зі здійснених ним злочинів, він згодом потрапляє під польську юрисдикцію і в очікуванні нового суду відсиджує у варшавській в'язниці ще чотири роки. 23 липня 1951 року суд оголосив вирок: смертна кара через повішання. Не надто дивним для знайомих зі сталінським правосуддям є і той факт, що у серпні 1945 року підсоветська польська влада заарештувала капітана АК Казімежа Мочарського і засудила його – звичайно, за державну зраду і співпрацю з нацистами – спочатку на десять років, а потім – до страти. Дивує (хоч ніби в діяльності комуністичних режимів ніщо вже не повинно дивувати) інше: 255 днів, від березня до листопада 1949 року, кат Варшави Штрооп та її захисник Мочарський просиділи в одній камері. Як писав з подібного і тогочасного ж приводу також перекладений Олесем Герасимом Анджей Бобковський: «У цьому є такий цинізм, який просто виходить за межі сприйняття, перетворюючись на щось абстрактне у своїй досконалості».

А втім, «засоби впливу», які застосовувалися до Мочарського, аж ніяк не були абстрактними. Якщо з міжнародним злочинцем Штроопом слідчі задля «чистоти експерименту» поводитися згідно з міжнародними ж нормами, то зі «своїм» арештантом можна було не панькатися: постійні побиття всіма підручними засобами, виривання волосся зі скронь і паху, припалювання шкіри, розчавлювання пальців рук і ніг, багатодобове «безсоння» – загалом 49 різновидів тортур, зокрема і моральних, як от фальшиве повідомлення про смерть дру-

жини, використали польські гебісти, щоб зламати Мочарського (за тією ж нелюдською іронією долі відпочивати від тортур він міг лише в перервах між допитами, перебуваючи у товаристві есесівця). Власне, з дружиною, яка насправді також відбувала покарання у в'язниці, слідчі явно перестаралися: згодом Мочарський зізнався, що якраз це повідомлення і перетворило його на людину, якій більше нічого боятися і нічого втрачати.

Самого лише життєпису Казімежа Мочарського досить, щоб нішня Польща визнала його своїм національним героєм. Але йому вдалося не лише вистояти і перемогти у боротьбі з двома тоталітарними режимами, він ще й зумів найефективніше використати час, проведений у камері з нерозкаяним високопоставленим нацистом і написати книжку загальносвітової ваги. «Бесіди з катом» – це з перших вуст отримана відповідь на питання, «який історичний, психологічний та соціологічний механізм перетворив частину німців на команду душо-губів, що керували Райхом і намагалися поширити свій порядок на Європу і світ». Протягом останніх тридцяти років кількість захоплених відгуків на «Бесіди з катом» невпинно зростає з кожним новим перекладом. Маю надію, що невдовзі і в Україні ця книга викличе подібні реакції, а можливо, й змістовні дискусії – наприклад, довкола навряд чи приємних для нас слів похвали на адресу українців з боку співрозмовника Мочарського.

До речі, про Україну. Читаючи «Бесіди з катом» і знайомлячись із мученицькою біографією автора, я все одно – вже вкотре – заздрив полякам. Бо попри всі випробування, які випали на долю Мочарського, він все-таки дочекався 1956 року, вийшов з в'язниці, розпочав, не задовольняючись амністією, власний процес проти влади – і виграв його! Він змусив суд визнати, що вояк Армії Крайової – не зрадник, а захисник Польщі. Можна собі уявити щось подібне в Україні? Можна собі уявити, щоб вояк УПА, навіть у відлижному 1956 році, виграв судовий процес в СРСР? І щоб потім він повернувся до журналістської та громадської діяльності, знову став редактором часопису, отримав державну нагороду і – хай із цензурними купюрами – опублікував такий текст, як «Бесіди з катом»? Не можна, бо вояк УПА і сьогодні сприймається половиною нашого непритомного народонаселення

через призму історії КПСС, натомість енкаведисти, які тероризували Україну, надійно засекречені і захищені українським законодавством.

І ще таке. Окрім українських асоціацій, які викликає в читацькій свідомості книга Мочарського, тема України не раз звучить у «Бесідах з катом» і цілком відкрито. Кар'єра Юргена Штроопа взагалі найбезпосередніше була пов'язана з Україною: він займався вистежуванням львівського підпілля, забезпечував охорону будівництва автомагістралі Львів-Сталіно, а також «попрацював» на посаді начальника СС і поліції в Кіровограді, Миколаєві та Херсоні. По-своєму Штрооп Україну любив і рішуче був налаштований по закінченні переможної для III Райху війни оселитися на наших славнозвісних чорноземах. «Гаразд, але що б ви зробили з українцями? – логічно поцікавився Мочарський. – Виморили б голодом? Вивезли б за Урал?». Як виявилось, Штрооп мав значно ефективніший і «гуманніший» план: винищувати українців безглуздо – і з прагматичного погляду, бо хтось же мусив би працювати на його безмежних угіддях, а українці – витривалі працівники; і з погляду, так би мовити, культурного, адже українці дуже гарно співають, відповідно Штрооп зовсім не хотів позбавляти себе такої втіхи. «Але, – не відступав Мочарський, – як би ви змогли довго тримати у покорі такий численний народ?» – «Просто, – відповів Штрооп. – Треба лише змусити їх забути, що вони – українці. Ми б залили їх дешевою горілкою, яку вони так люблять, і відібрали б у них книжки українською мовою. Цього досить».

Цікаво, правда? Ніби достеменно відомо, що 65 років тому Гімmlер прокусив ампулу з ціаністим калієм, а 58 років тому Штрооп повис на мотузці у варшавській в'язниці. Чому ж тоді, порівнюючи динаміку розвитку в Україні книговидавництва та горілкової промисловості, важко позбутися враження, що всі наші уряди – незалежно від задекларованих партійних кольорів – досі орієнтуються у своїй діяльності на узгоджений з райхсфюрером СС Гайнріхом Гімmlером план групенфюрера СС Юргена Штроопа?

Ірина КОВАЛЬЧУК

KARABOWICZ T.
PORTRET ZE SKRZYDŁEM ARCHANIOLA:
O POEZJI IHORA KAŁYNCIA
Lublin: Wyd-wo UMCS, 2003. – 108 s.

Незвичайна доля, незвичайна творчість, незвичайний характер – епітет «незвичайний» оточує постать Ігоря Калинця (1939 р.), українського поета і дисидента. Тадей Карабович, поет, перекладач, науковець і викладач уперше в Польщі намагається серйозно підійти до розгадки його «незвичайності». Застосовує він для цього системний підхід: досліджує не лише творчість, а і її життєве підґрунтя, джерела, розглядає особливості поезії українського поета на тлі літературної України та Львова зокрема. Часто біографічний підхід у літературознавстві заважає побачити власне творчість, але, у випадку з Ігорем Калинцем, доповнює її, створює цілісну картину.

Автор монографії погоджується з думкою багатьох дослідників про те, що Ігор Калинець створив власний поетичний світ, з архетипами, характерними тільки для його творчості, новаторської і довшеної. Цей світ Тадей Карабович розглядає в двох площинах: поетичної індивідуальності митця та поетичних збірок (усього 17). Аналіз збірок польський дослідник здійснює в хронологічному порядку, починаючи від дебютної «Вогонь Купала», виданої в Києві у 1966 р. та одразу конфіскованої. Важливою є частина монографії, в якій Т. Карабович описує сприйняття поезії Ігоря Калинця на батьківщині та за кордоном, подає інформацію про численні переклади його творів.

Не дивно, що лише зараз в Польщі з'явилася спроба ґрунтовного опрацювання творчості Ігоря Калинця, адже тільки після 80-х років про нього стало широко відомо в Україні, а вже після 1981-го року

І. Калинець «замовк як поет», «став імпресаріо колишнього поета». Зараз він займається літературним перекладом, пише книжки для дітей.

Повною робить монографію і такий позалітературний факт, як особисте знайомство Т. Карабовича з Ігорем Калинцем, спілкування з українськими культурними діячами. Польський науковець перекладав поезії І. Калинця, опрацював багато праць українських літературознавців. Усе це і дозволило Т. Карабовичу намалювати власне портрет поета (у назві – алюзія циклу І. Калинця «Автопортрет з крилом архангела»), що підкреслює інтертекстуальний характер творчості українського поета-шістдесятника (хоча деякі літературознавці вважають його представником осібного напрямку в українській літературі).

У монографії Тадея Карабовича «Портрет з крилом архангела: Про поезію Ігоря Калинця» центральним постає елітарний поет, в основі творчості якого були релігія, етнографія, філософія Григорія Сковороди, творчість Богдана-Ігоря Антонича, барокові настанови тощо, для якого творчість стала згубою і порятунком водночас, методом протесту й досягнення особистої незалежності, свободи.

Оля ГНАТЮК

АЛЕКСАНДЕР Ф'ЮТ,
ЗУСТІЧІ З ІНШИМ,

пер. Ярослава Поліщука, Харків: «Акта», 2009.

Книжка польського дослідника, професора Ягеллонського університету, дослідника творчості Чеслава Мілоша, Александра Ф'юта виростає з відносно нового і не надто популярного у полоністиці напрямку досліджень – постколоніальних студій. Його спроба прочитання польської і центральноєвропейської літератури ХХ століття, при тому також і найсучаснішої, є логічним продовженням раніших його есеїв – «Бути чи не бути центральноєвропейцем?» та «Запитання про ідентичність». У програмному для книжки есеї «Колонізація? Полонізація?» автор представляє свій дослідницький постулат: проаналізувати польську літературу застосовуючи інструментарій постколоніальних студій, себто про потребу реконструкції польського колоніального дискурсу. Погоджуючись із американськими дослідницями Евою Томпсон та Кларою Каванаг, які вказують на зяючі прогалини постколоніальної критики, коли йдеться про дослідження російської літератури, зокрема й польську культуру як об'єкт колонізації, Александер Ф'ют пропонує переосмислення цілого явища т. зв. Кресової літератури з позицій постколоніальних студій. Його невеличкі за обсягом есеї і справді є новим поглядом на творчість класиків польської літератури ХХ століття: Чеслава Мілоша, Тадеуша Конвіцького, Юзефа Мацкевича, Ярослава Івашкевича, Брунона Шульца, Вітольда Гомбровича. Завдяки зіставленню з поглядом Іншого автор намагається деконструювати великі наративи та відтворювати культурне розмаїття, приховане за ними.

Оля ГНАТЮК

ДОРОТА КОРВІН-ПЙОТРОВСЬКА,
ПРОБЛЕМИ ПОЕТИКИ ПРОЗОВОГО ОПИСУ,
пер. Зоряни Рибчинської, Львів: «Літопис», 2009. 208 с.

Книжка краківської дослідниці виростає з багатої польської традиції теорії літератури, зокрема праць Януша Славінського, Філіпа Гамона та Божени Вітош, яка вдало поєднана з прагматичною лінгвістикою, зокрема – когнітивними студіями. Вивчаючи різні стратегії опису у прозі XIX та XX століття, авторка намагається показати, що опис як невід’ємна частина художнього тексту є своєрідним дзеркалом, у якому можна побачити зміни у підходах до творчості – від концепцій «дзеркала», характерних для реалістичної прози XIX століття до авангардних і поставангардних «анти-описів».

Ірина ШИРОКОВА

BARTOŁOMIEJ BRAŹKIEWICZ
PSYCHIATRIA RADZIECKA JAKO INSTRUMENT
WALKI Z OPOZYCJĄ POLITYCZNĄ
W LATACH 1918 – 1984.

Europejskie Centrum Edukacyjne. – Toruń, 2004. – 201 s.

Книга присвячена питанню використання каральної психіатрії з метою знищення політичного інакодумства у Радянському Союзі у 1918–1984 рр. Дану проблему автор розглядає в контексті історії формування радянської людини, дисидентського руху в СРСР та історії радянської психіатрії.

Головна увага звернена на низку важливих питань, які стосуються намагань Радянського Союзу створити «нову» людину для «нового» порядку, застосовуючи для цього механізми насилля та терору. Водночас, порушується проблема співіснування радянського суспільства і тоталітарної системи, особливо у період, коли починає з'являтися, активізуватися дисидентський рух, який довів, що радянській владі не зовсім вдалося створити «нову» людину. Не менш важливим є питання залежності системи від різноманітних обставин та умов у боротьбі з опозицією.

Бартоломей Бронжкєвич торкається історії російської психіатрії, історії психіатрії часів Радянського Союзу та її зловживань. Так, психіатрія протягом радянської доби дедалі частіше застосовувалося радянськими каральними органами як інструмент знищення противників офіційної ідеології Леніна і Сталіна. Автор розглядає різні періоди застосування психіатричних репресій у СРСР (сталінський, хрущовський, брежньєвський, андроповський, горбачовський), оскільки вони характеризувалися інакшими рівнями інтенсивності й мали неоднакові форми.

Бартоломей Бронжкевич приділив особливу увагу літературним творам і свідченням, де розповідається про радянську практику примусового «лікування» інакодумців. Ці твори були написані не лише постраждалими від таких зловживань, а й колишніми лікарями. Утім, дослідник більше зосереджується на російській літературі радянського періоду, де дана проблема знайшла своє втілення як у жанрі спогадів, так і в художній літературі.

Марія ШВЕДОВА

HIPACY POŚCIEJ. ANTIRRESIS, ABO APOLOGIYA
PRZECIWKO KRZYSZTOFOWI PHILALETOWI,
który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi
religiej greckiej przeciw książkom j synodzie brzeskim,
napisanym w Roku Pańskim 1597.

/ Opracowali Janusz Byliński i Józef Długosz. –
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

Укладення Берестейської унії породило масу конфліктів і соціальних явищ, які зачепили всі сфери функціонування тодішнього суспільства: від політичної до культурної. Таким чином, написаний як твір з суто політичним завданням, *Antirresis*, або *apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi* став яскравим надбанням літератури XVI століття.

Antirresis був написаний у розпалі релігійної полеміки, яка в своїй основі мала світський зміст: боротьба за політичний вплив. Противники Унії, зокрема головний меценат полемічної літературної діяльності магнат Костянтин Острозький, щедро фінансували написання трактатів, які б змогли відвернути і так нечисленних прихильників унії. Варто зазначити, що саме Острозький був ініціатором укладення унії з Католицькою Церквою. Та незадовго до Собору, який мав вирішити питання функціонування оновленої православної церкви, він різко змінив свою позицію і став ревним захисником Православної церкви в лоні Константинопольського патріархату. Його позиція стала вирішальною для подальшого розвитку боротьби за і проти унії, оскільки вплив магната був дуже сильним, зокрема на позицію короля Речі Посполитої. Костянтин Острозький профінансував написання перших полемічних трактатів *Ekthesis* і *Apocrisis*. Їхнім автором був відомий полеміст, протестант за релігійним сповіданням Мартін Бро-

невський. Твори були написані як відповідь Петру Скарзі на працю про Берестейський Собор, але залишилися без відповіді.

Натомість Броневському відповів головний апологет Унії – Іпатій Потій, написавши *Antirresis*. Щодо справжнього авторства цього твору в істориків виникали певні дискусії, але врешті вони дійшли висновку, що, без сумніву, автором *Antirresis* був Потій. Трактат в оригіналі написаний старопольською мовою, легким стилем, тоді як у *Apocrisis* Мартіна Броневського використовується складніша лексика. По суті, твір Іпатія Потія є чи не єдиним твором такого рівня, який захищає позиції Берестейської унії. Автор аргументовано відповідає на закиди свого головного супротивника, у даному контексті – Мартіна Броневського. Кожна репліка останнього проти Унії та її провідників має спростування у *Antirresis*. Утім, твір не має спеціальної структури: лише передмову для читача, текст і післяслово. Заголовок «Другий розділ» у виданні 1994 року – це справа видавців, які умовно розділили твір за змістом.

Загалом книжка – це перше видання трактату після 1600 р., яке було єдиною й оригінальною публікацією полемічного твору в Польщі й за її межами. Варто віддати належне видавцям Янушу Билінському і Юзефу Длугошу. Зайве зазначати, що будь-яке перевидання давнього історичного документу має важливе значення для історичної науки, оскільки полегшує опрацювання і доступ до документу. Перевидання твору зроблене на основі мікрофільму, що знаходиться в Бібліотеці Чарторийський у Кракові. Текст трактату збережений повністю, зокрема грецькі і латинські авторські вставки. Їхній переклад польською мовою подається у виносках. Укладачі даного видання розмістили тут і листи («одписи») Клірику Острозькому (він працював при дворі Костянтина Василя Острозького), в яких Іпатій Потій також захищає позиції Унії перед магнатом. Приємним додатком є ілюстрації ключових постатей Берестейського періоду.

Оля ГНАТЮК

ХРОНІКА 2000,

т. 80: Київ. – Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009.

Черговий випуск альманаху під ред. Юрія Буряка та Ігоря Гирича містить статті присвячені українсько-польським культурним та науковим взаєминам впродовж XIII – XX століття. Видання задумано як панораму мистецьких зв'язків, змальовану в оперті на передруки з давніших видань. Добірку здійснено, намагаючися охопити водночас і найменш відомі постаті та явища, як і уже добре розпізнані, хоч і недостатньо вивчені, як, наприклад, витоки «української школи» у польській літературі (обширна стаття Григорія Грабовича, яка є фрагментом ширшого дослідження кінця 1970-их рр.) чи латиномовна література XVI століття (Станіслав Оріховський, Себастьян Кленович). Окрасою видання є переклади фрагментів двох поем присвячених найславнішим магнатським резиденціям в Україні – Олександрівці Браницьких та Софіївці Потоцьких. Залишається пошкодувати, що перекладач та редактор видання Юрій Буряк не додав бодай мінімального коментаря до цих творів пізнього класицизму – і про самих атворів, надвірних поетів майже невідомого Яна Бровінського та класика польської літератури Станіслава Трембецького. Надзвичайно цінними є студії присвячені модерністичним художникам та архітекторам – відомим та невідомим (Вільгельму Котарбінському, Владиславу Городецькому, а також Євгену Вжещу).

Оля ГНАТЮК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
НАУКОВИЙ ДІАЛОГ В УМАНІ.

Збірник наукових праць,

Умань – Гнезно – Ланьцут – Ченстохова: «Софія», 2009.

У збірнику праць, виданих стараннями ученого секретаря Державного історико-архітектурно заповідника «Стара Умань», Ігоря Кривошеї, опубліковано матеріали відразу двох конференцій, що проходили в Умані 2008 року: «Польща – Україна: про минуле заради майбутнього» та «Європа – Польща – Україна: минуле, сучасність, майбутнє». У конференціях взяли участь університетські викладачі з Умані, Кам'янець Подільського, Львова, Познані, Гнезна та Ченстохови, а також музейники із заповідника-музею в Ланьцуті. Попри строкатість тематики – від історії та політології до педагогіки чи охорони пам'яток та прав людини, у книжці легко простежується магістраль, а саме місцева історія, з особливим наголосом на подіях Коліївщини та їхньому центральному місці – Умані, та історія роду Потоцьких (саме родовою спільнотою Потоцьких гербу Пилява слід пояснювати зв'язки, встановлені між сучасним містами – Ланьцутом та Уманню у 2003 та Гнезном і Уманню у 2005 роках). На особливу увагу заслуговує історія бурхливого розвитку міста у ХІХ столітті та ролі, яку відіграло у цьому багатокультурне середовище, що висвітлюють статті співробітника заповідника «Стара Умань», Сергія Васильєва, та його директора, Віктора Лісаченко.

Видання двомовне, статті публікуються мовою оригіналу.

ОГЛЯДИ ПОЛЬСЬКИХ КНИЖОК
НА УКРАЇНСЬКУ ТЕМАТИКУ, ЯКІ ВИЙШЛИ
ПРОТЯГОМ 2007-2008 рр¹.

Переклад анотацій зробила Тетяна Онофрійчук

Bańkosz, Robert. *Cerkwie Szlaku Ikon*.
Krosno: Arete II, 2007, 296 s.

У книжці розповідається про церкви, засновані на «шляху ікон»: в долинах річок Сяну і Ослави. Праця готувалася протягом двох років і є результатом багатолітніх пошуків автора. Варто звернути увагу, що книжка є не лише описом принад згаданого шляху, але й посібником з історії Церкви, православ'я і греко-католицизму в Карпатах. Подана інформація є переважно унікальною. Підсумовуючи свої мандри, автор пише: «Дорогий читачу, ми повністю подолали «шлях ікон» і не лише на словах оглянули церкви в долині Ослави і Сяну, але й помандрували територіями православних і католицьких церков тих земель, дізналися історії людей, що будували ці святині, аби мати в своїх бідних, гірських селах місце, де можуть відчути Бога. Сподіваюся, що хоч на хвилину увів вас у цей таємничий світ, який єднає біблійну давнину, візантійську розкіш, російський містицизм з простотою народної краси. Якщо так сталося, то мета цієї книжки досягнута».

Biernacki, Witold. *Powstanie Chmielnieckiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649*.

Zabrze: inforteditions, 2006, 312 s.

Праця присвячена маловідомим військовим операціям, які проводили козацькі повстанці на теренах Великого Князівства

¹ Книжки подано у алфавітному порядку.

Литовського в 1648-1649 рр. Хмельницький вважав Литву друго-рядним військовим театром, але, незважаючи на це, присвятив йому багато уваги, оскільки хотів забезпечити свій північний фланг під час боїв із коронними військами. У 1648 році він вислав у Литву своїх полковників, які мали підбити на бунт як місцевий люд, так і цілі козацькі загани.

У 1649 році потужна козацько-татарська армія, яку очолили Хмельницький і хан Іслам-Гірей III, рушила на коронні землі. Кількісно слабше коронне військо було відкинута від кордонів і стояло в Збаражі, де мужньо оборонялося декілька тижнів. Їм на допомогу поспішив король Ян Казимир, а козацько-татарське військо вирушило в тил литовському, яке вів польний гетьман Януш Радзивіл. Ян Казимир погамував козаків і татар під Зборовом, однак раніше настала розв'язка на литовському фронті – 31 липня Радзивіл розбив кінне козацьке військо в битві під Лоєвим.

Borko, Henryk. *Transformacja gospodarek Ukrainy, Białorusi oraz Litwy i jej implikacje dla stosunków gospodarczych z Polską.*

Warszawa: DIG, 2008, 298 s.

Трансформація Східної Європи мала досить системний і специфічний характер. Дилема між градуалізмом і радикалізмом була однозначно вирішена, однак досвід деяких зарубіжних економік показав, що радикальні реформи в цілому були більш ефективними. Ринкова економіка приносить очікувані вигоди, які, утім, не завжди супроводжуються змінами суспільно-економічної системи, тоді як економічним змінам може сприяти розвиток господарських взаємин з іншими країнами і в першу чергу – з сусідами.

Аналіз основних чинників розвитку економіки України, Білорусі і Литви показує, що відносно вища динаміка росту характеризує ту економіку, яка розпочала перетворення з вищим рівнем ВВП на душу населення, уникнула впливу внутрішніх конфліктів, отримувала більше закордонних інвестицій, мала вищу динаміку експорту і почала свій поступ із створення здорового клімату для діяльності. Прикладом

такої економіки є Литва, на протилежному кінці знаходиться Білорусь, а посередині – Україна.

Dąbrowski, Dariusz. *Pzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938 – 1939.*

Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007, 414 s.

Метою праці є проаналізувати політику Польщі щодо Підкарпатської Русі. Роль Польщі в питаннях того регіону неможливо визначити без врахування розстановки сил у Центральній Європі. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на проблеми Закарпаття у найширшому міжнародному контексті, який охоплює не лише проблематику двосторонніх польсько-угорських чи польсько-чеських відносин, але й тристоронніх відносин на рівні Варшави-Праги-Будапешту, враховуючи при цьому як чеське, так і угорське бачення проблеми. У книжці особливу увагу приділено українському вектору в політиці Польщі. Саме такий підхід уможливає висвітлення проблеми не лише на локальному, але й на міжнародному рівнях.

Deluga, Waldemar. *Panagiografika. Greckie ikony i grafiki cerkiewne.*

Kraków: Biblioteka Tradycji Literackich: Seria II, 2008, 226 s.

Титульна панаяіографіка – це зображення на Базиліці Гробу Господнього. Сцени, що змальовують Страсті Христові, а також євангельські події життя Ісуса Христа у Палестині, стали джерелом великих малярських реалізацій званих Проскунетаріями (з грецької *proskunesis* означає поклін), образів мальованих на полотні і призначених для паломників, що прибувають в Єрусалим. Ці зображення колись називалися Єрозоліміками, а саме поняття досі трапляється в усіх документах, описах та ілюстраціях Святої Землі.

Порушене питання джерел художніх композицій є спробою продовжити дослідження, що останніми роками ведуться вченими Польщі, Голландії та Угорщини. Тож маємо надію, що до цих дебатів

долучаться дослідники з інших країн. Труднощі із описом кожного зі 119 Проскунетарій, що розкидані по всьому світі, унеможливають докладне дослідження окремих малярських майстерень на Святій Землі. Серед дослідницьких тез варто відзначити тези про художні майстерні в Єрусалимі від XVII до кінця XIX століття та про пам'ятники, які знаходяться як в Європі, так в Азії і Африці.

Dialog sztuk w kulturze Słowian Wschodnich

/ red. J. Kapuścik. Kraków: Collegium Columbinum, 2008, 452 s.

Книжка містить матеріали другої сесії наукової конференції, організованої під назвою «Діалог мистецтва в культурі східних слов'ян». Конференція була проведена 19-20 травня 2006 року за ініціативи Інституту Східнослов'янської філології Ягеллонського університету і за сприяння Фундації Святого Володимира в Кракові на чолі з професором Владімежем Мокрим, а також за активної участі студентів кафедри україністики і русистики Інституту Східнослов'янської філології.

Зміст даного видання: Єжи Капушкік, Передмова (9); Владімеж Мокрий, Інтеграція мистецтва у візантійсько-українську літургію слова (13); Марія Літовська, Тетяна Снігірьова, Кореляція вербального і візуального як засіб формування аудиторії «товстого» журналу епохи «відлиги» (21); Адам Безвінський, Шукання гармонії Дмитра Веневітінова (29); Катерина Орлова, Мотив «дзеркало-полотно» в ліриці А. Ахматової (36); Валентина Бріо, Діалог і полілог поетів у 20 столітті (44); Ульрике Екутш, Матеріальність фарби і прозорий колір. До протиставлення живопису і поезії у пізнього Заболоцького (52); Віра Білоусова, Генезис музикальності розанівської прози (59); Малгожата Матецка, Діалог мистецтва в творчості композиторів «Potężnej Gromadki» – музичні переклади літературних змістів у симфонічних працях Олександра Бородіна і Миколая Римського-Корсакова (64); Ольга Шиліна, Слово і музика в авторській пісні (на прикладі творчості Володимира Висоцького) (71); Луція Демба, Гармонія звуків. Роль музики у фільмах Микити

Міхалкова (79); Анна Вожняк, «Где есть слова – там есть и икона». Філософія мистецтва у трактуванні Андрія Синявського (98); Анна Гільднер, Екфрасис, діалог мистецтв чи творча взаємодія? «Русь» Євгена Замятіна і «Руські типи» Бориса Кустодієва (107); Ольга Турган, Рецепція пластичних мистецтв в українській літературі кінця 19 – початку 20 століття (118); Тетяна Конончук, Живопис Валерія Франчука в контексті слов'янського мистецтва на тему буття України в ХХ столітті (128); Любов Томчук, Імпресіонізм Надії Кибальчич (133); Ірина Захарчук, Поетика кіно у щоденнику Олександра Довженка (140); Ніна Іщук-Фадєєва, Ерос і Танатос як вираження концепту культури: Дон Жуан О. Пушкіна, О. Толстого, Л. Українки і В. Казакова (153); Єва Нікадем-Маліновська, Поетичні фотографії Ели Крилової (на основі віршів «Ожерельє из ракушок») (162); Ізабелла Ковальська-Пашт, Поезія візуальна. Роздуми про неофіційну радянську поезію (170); Ярослав Поліщук, Архітектура української книжки: візуалізація словесного образу (178); Галина Вашкелевич, Рух, ритм, образ в поемі «Карамзін» Людмили Петрушевської (199); Ян Чиквін, Максим Богданович і білоруська поезія 20-30-х років (207); Ярослава Конєва, Категорії дива і жаху у пісенному фольклорі слов'ян (215); Малгожата Абасси, Мистецтво на службі ідеалів – поетична творчість декабриста Конрада Релеєва (222); Данута Пивоварська, «Елементи музичності» в ліриці Афанасія Фета (230); Еваляія Папла, Огляд лірики Лесі Українки (240); Галина Мазурек, Епічні контексти драматургії Маргарити Круглової (246); Надія Мориквас, Література і театр у творчості Степана Чарнецького (253); Світлана Сашкова, Музичні інструменти і їхнє перевтілення в літературному тексті (на прикладі роману Володимира Одоєвського «Російські ночі» (264); Зигмунт Збировський, Взаємодія мистецтв в житті і творчості Бориса Пастернака (275); Константин Зенкін, Музика у філософських романах Михайла Булгакова і Олексія Лосєва (282); Ірина Бетко, Архетипічна постать блазня у прозі Юрія Андруховича (289); Анна Горнятко-Шумилович, Поетика й ідеологія у романі Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу, Або ж Мамай і Чужа Молодиця» (297); Магдалена Охняк, Мультимедійний «Шолом жаху» Віктора Пелєвіна (308); Малгожата

Яжомбек, Малярські інспірації в творчості Олександра Сокурова (318); Олександра Зиверт, Кінематографічні інспірації в творчості Володимира Сорокіна (на прикладі повісті «Лід») (325); Галина Тварановіч, Духовна сутність першого білоруського Відродження (XVI століття) (334); Катерина Буслаєва, Творчість Наталени Королевої в контексті сучасних досліджень у галузі історії української літератури й публіцистики (344); Галина Корбич, Література в культурному житті України напередодні Першої світової війни: зміна статусу (353); Івона Жепниковська, «Лето-красное» в казковому циклі Олексія Ремізова “Посолонь” (361); Ельжбета Тишковська-Каспжак, Співаки бараків. «Twórczość barakowa» Ігоря Холіна і Оскара Рабіна (366); Олександр Вавжинчак, Народно-патріотичний монументалізм в малярстві Іллі Глазунова і в прозі Олександра Проханова (374); Йоанна Бобула, Артистична спадщина Гната Хоткевича в світлі його роздумів про ідею «Надлюдини» (381); Тетяна Гребенюк, Універсальні категорії в мистецтві (388); Анна Пашкевич, «Жар квітів» Олександра Амфітеатрова – діалог міфів, легенд і розповідей (393); Ядвіга Шимак-Рейфер, «Где сходилось небо с холмами» В. Маканіна: розповідь як оперне лібрето (397); Роберт Белінський, Негідник перед дзеркалом ... Діалог Едички з самим собою на основі російської трилогії Едуарда Лімонова (403); Ірина Чернова, Мистецькі доміанти в творчості Олександра Олеся (410); Ванда Лашак, «Krocząc po wodzie». Єлизавета Скобцова в колі агіографічних традицій (419); Ольга Ляхнович, Значення хорової музики в діалозі мистецтв слов'ян Сходу (427).

Drożdżik, Piotr; Lewczuk, Zygmunt. **Cerkwie południowej Polski**.
Nowy Sącz, 2007, 152 s.

Альбом присвячений найкращим сакральним пам'ятникам Лемківщини. Окрім яскравих фотографій, видання містить описи, завдяки яким читач дізнається багато нового про тамтешні церкви. Барвисті світлини описали Сигизмунд Левчук, Марія Тереза Машчак і Войцех Слівінський. Сам Петро Дрождзік нещодавно видав альбом

«Лемківщина», який отримав схвальні відгуки серед знавців і любителів артистичної фотографії.

Drozdowski, Mariusz. *Religia i kozaczyzna zaporoska w Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XVII wieku.*

Warszawa: DIG, 2008, 278 s.

У другій половині XVI – першій половині XVII століття відбулися такі події в історії козаччини, які докорінно змінили попередній стан речей. Істотним елементом нового обличчя козацтва стала його залученість до релігійних справ, а саме – до повернення Православній церкві належних їй прав. Козаки поступово стають оборонцями релігійних інтересів руського населення. Метою автора є показати ставлення козаків до релігійного конфлікту між православними, уніатами і римо-католиками, а також окреслити шлях встановлення взаємин між козаками і Церквою, що, безумовно, зміцнило становище Православної церкви в Речі Посполитій.

Duczko, Władysław. *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej.*

Warszawa: Trio, 2007, 252 s.

Книжка про формування руської і скандинавської ідентичностей написана на основі старовинних хронік і сучасних археологічних досліджень. Ґрунтовний аналіз історії російських і скандинавських земель дозволяє читачеві поглянути на цілісну антропологічну й історичну структуру цих регіонів.

Роль норманів в історії Північної і Західної Європи, а також їхній внесок в освоєння Атлантики є належно оціненими і не викликають сумнівів. Натомість з XVIII століття точиться наукова дискусія про місце норманів в історії Східної й Центрально-Східної Європи. Норманська теорія приписує «людям півночі» головну роль у витворенні давньоруської народності, тоді як «антинорманська» теорія визначає

вирішальну роль за «вітчизняними» (угро-фінськими і слов'янськими) чинниками у формуванні суспільств і держав цієї частини континенту і заперече або ж мінімізує вплив норманів на цей процес.

Владислав Дучка дотримується поглядів норманістів. У його книжці вперше представлено різномірний і багатий археологічний матеріал, пов'язаний із норманською експансією в Східну Європу, який водночас поєднано із згадками в писемних джерелах. Автор написав дослідження, яке є зрозумілим для звичайного читача, а для історика є важливим ще й тим, що спонукає його до роздумів над важливими історичними питаннями середньовічної Європи.

Filar, Władysław. *Wydarzenia wołyńskie. 1939-1944.*

W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania.

Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2008, 509 s.

У роки Другої Світової війни Волинь стала місцем трагедії польського народу. Після вересневої поразки і двох років окупації, після арештів і депортації поляків, Волинь залишилася без політичної еліти, яка була б здатна на опір. Етнічна чистка, яка проводилася українськими націоналістами у період німецької окупації, завдала польському народу неймовірних страждань, жертв і матеріальних втрат. Волинь стала територією, де різні політичні сили реалізовували свої цілі. Окрім репресій і економічної експлуатації німецькими окупантами, цей терен став вогнищем антипольської діяльності Організації Українських Націоналістів (ОУН). Від 1942 року на цих землях почали з'являтися відділи радянських партизанських загонів, які не лише проводили диверсії проти німецьких окупантів, але й реалізовували завдання, пов'язані із приготуваннями до повернення сюди радянської влади. Три сили – радянські партизани, польське підпілля, а також, до певної міри, українське підпілля протистояли німецьким окупантам. Однак три «підпілля» ще й боролися між собою: радянські партизани – проти українців, бойовики ОУН і відділи УПА – проти радянських партизанів і німецької поліції, але найважливішим фронтом спільної боротьби стала кривава розправа над беззбройним польським населенням.

Gorzela, Gregorz. *Historyczno kulturowe uwarunkowania rozwoju Polska i Ukraina.*

Warszawa: "Scholar", 2008, 205 s.

У книжці присвячено увагу п'яти ключовим тематикам, які є важливими для висвітлення відмінностей між сходом і заходом Польщі й України: історично-культурним регіонам Європи, що сформувались протягом тривалого періоду під впливом релігії, економіки, суспільної організації; культурно-політичним устроєм і процесам модернізації Східної Польщі і Західної України; суспільному капіталу, зокрема поглядам мешканців досліджуваних регіонів; діям і поглядам підприємців у секторі малих і середніх підприємств; стратегіям регіональної політичної еліти в Польщі і Україні.

Авторами даного тому є: Гжегож Гожеляк, Януш Гриневич, Томаш Зарицький, Юстина Камінська, Ольга Мрінська, Адам Плошай, Богдан Яловецький, Мацей Сметковський, Анна Тухольська.

Gronek, Agnieszka. *Ikony Męki Pańskiej. O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza.*

Kraków: Collegium Columbinum, 2007, 426 s.

В українському живописі на особливу увагу заслуговують ікони Страстей Христових. Вони, створені далеко від художніх центрів візантійської культури, ніби знаходяться на межі двох християнських світів: східного і латинського. Крім згадок у науковій літературі про оздоблення українських церков у XVII-XVIII століттях трьома обов'язковими елементами – іконостасом, сценами Страшного Суду та зображеннями Страстей Христових, проблема їхнього розміщення в церкві рідко порушувалася. Питання місцезнаходження ікон, величини поверхні, призначеної під зображення, розміщення сцен і відбору іконографій є дуже важливими. Докладний аналіз зазначених аспектів, а також іконографічних і стилістичних ознак, має на меті не тільки дати відповіді на поставленні запитання, але й оцінити роль, яку

відіграла західна культура у виникненні, зміцненні й еволюції цього важливого феномену українського мистецтва.

Gwyōdzik, Jolanta; Rōzycki, Edward.

Druki XVI wieku w zbiorach biblioteki katedralnej we Lwowie.

Warszawa: DIG, 2008, 252 s.

У книжці викладено історію Львівської кафедральної бібліотеки, складено типографічну і змістову характеристику друків XVII століття, а також створено каталог стародруків разом з індексними покажчиками.

Hałagida, Igor. ***Szpieg Watykanu. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896-1977).***

Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2008, 664 s.

Василь Гриник є однією з чільних постатей в історії Греко-Католицької церкви на території Речі Посполитої. Приходський священик в передвоєнному Перемишлі, викладач місцевої духовної семінарії і колега перемишльського єпископа Йозафата Коцильовського, він від перших повоєнних років опинився у сфері зацікавлення совєцької служби безпеки. Оскільки він інформував Апостольську Столицю про ситуацію, в якій опинилися греко-католики після Другої світової війни, то в 1954 році був звинувачений в «шпигунстві на користь Ватикану» і ув'язнений. Після свого звільнення він стає неформальним лідером невизнаної комуністичною владою Греко-Католицької церкви. Вінцем діяльності Гриника стало його рукопокладення генеральним вікарієм греко-католиків в Польщі у 1967 році.

Книжка створена на основі невідомих до цього часу документів з архівів служби безпеки, адміністративних, партійних та церковних матеріалів. Життєвий шлях священика показано на широкому тлі національної політики РПА, заплутаних польсько-українських

взаємин, складних стосунків між вірянами католицької (західного і східного обрядів) та православної церков. До позитивів цієї книжки слід зарахувати велику кількість документів, які стосуються арешту, слідства та ув'язнення священика.

Janocha, Michał. *Ikony w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*.
Kraków: Arkady, 2008, 460 s.

В альбомі представлено кількості ікон з польських музеїв і декількох приватних колекцій, а також ікони, що зберігаються в православних, унійних і греко-католицьких святинях. Автор книжки, історик мистецтва Міхал Яноха відтворив історію віками вшанованих ікон, а також тих, що репродукуються і публікуються вперше. Він дослідив іконографічні тематики і основи іконопису, його історичний розвиток на польсько-литовських, російських і балканських теренах. Книжку оформив професор Мацей Бушевіч.

Karabowicz, Tadeusz. *Scalanie rozbitego świata. Tożsamość literacka ukraińskich poetów emigracyjnych «Grupy Nowojorskiej»*.
Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej,
2008, 299 s.

У книжці Тадея Карабовича оповідається про діяльність Нью-Йоркської групи українських поетів – Віри Вовк, Богдана Бойчука, Жені Васильківської, Емми Андіївської, Юрія Тарнавського, Богдана Т. Рубчака, Патриції Килини. Тема, порушена у книжці, є однаково важливою як для наукових студій у галузі літературознавства, так і для дослідження культури обох народів. Автор з'ясовує питання еміграційного життя українських поетів, їхні інспірації та обставини написання творів. Оцінки та висновки Тадеуша Карабовича є виваженими та добре обґрунтованими.

Kliś, Zdzisław. *Wielkanoc w średniowiecznym malarstwie ściennym Europy Środkowej.*

Kraków: Salwator, 2009, 184 s.

Книжка, запропонована читачеві, є досить незвичайною, зокрема через порушену в ній проблему Воскресіння Христа. Таке дослідницьке поле є важливим з огляду на зв'язок між вірою і життям людини. Власне, якби Воскресіння не було, то, як сказав святий Павло, Боже Провидіння було б марним. І хоча в книжці не йдеться про традиційну рефлексію над Воскресінням Христа, адже саме питання досліджується в контексті живопису й історії мистецтва, через образ Воскресіння можна долучитися до великої таємниці Християнства.

Kolasa, Agnieszka. *Ukraińcy w powiecie Biała Podlaska w latach 1918-1948.*

Toruń: Adam Marszałek, 2007, 228 s.

Дана праця охоплює період від 1918 до 1948 року і, певним чином, заповнює прогалину в історії українського населення Більського повіту. Спираючись на широку джерельну базу і літературу, авторка написала історію більських українців від моменту відновлення польської державності після Першої світової війни і до їхнього виселення в рамках операції «Вісла». Книжка досить стисла, написана добрим стилем. Авторка змальовує більських українців не лише крізь призму їхніх стосунків із місцевим польським населенням, але й з огляду на ту роль, яку вони відіграли у господарському і культурному розвитку Підляшшя. Не оминаючи українських злочинів у роки Другої світової війни, авторка виважено і без тенденційності описала польсько-українські контакти (фрагмент рецензії професора Януша Оджемковського).

У рапорті, надісланому з уряду Гміни до старости повіту 20 вересня 1946 року, записано, що 13 вересня 1946 року близько десятої години вечора був заарештований невідомими виконавцями Ян Нарой, 34 років, українець. Його останки були знайдені 17 вересня 1947 року у полі.

Нарой імовірно брав участь в убивстві жовнірів польського війська в 1939 році, тому, можливо, такою була відповідь польського підпілля (фрагмент книжки).

Komar, Żanna. *Trzecie miasto Galicji.*

Stanisławów I jego architektura w okresie autonomii galicyjskiej.

Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury K, 2008, 448 s.

Станіслав – Івано-Франківськ – єдине місто, що вповні втілює феномен Центральної Європи, де політичні кордони змінювалися значно частіше, аніж культурні. Сьогодні Станіслав перебуває в тіні Кракова чи Львова, а у минулому був одним із найважливіших центрів галицької культури. Незгладимим слідом такого минулого є архітектура міста. Описуючи витвори, зроблені станіславівськими архітекторами і будівничими, авторка називає Івано-Франківськ «третім містом Галичини».

Книжка добре ілюстрована як світлинами з архівів, так і сучасними фотографіями.

Kotlarewski Iwan. Eneida, w tłumaczeniu Piotra Kuprysia.

Lublin: KUL, 2008, 272 s.

«Енеїда» – поема видатного поета, «батька» нової української мови і літератури Івана Котляревського (1769-1838). Як «пародія» на «Енеїду» Вергілія, вона написана тогочасною «живою» народною мовою і у бурлескний спосіб відтворює життя в Україні у другій половині XVIII століття. Петро Купрись переклав «Енеїду» з української мови на польську (12.08.1933 – 10.02.2002). Його праця вийшла у видавництві Люблінського Католицького університету ім. Івана Павла II, за підтримки Природничого університету в Любліні і місцевого відділу польської Академії Наук. Президент України Віктор Ющенко охарактеризував це видання як «гідне уваги, яке є важливим внеском у розбудову партнерства і прихильності поміж нашими братніми народами».

Kroll, Piotr. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660.*
Warszawa: WUW, 2008, 452 s.

Книжка присвячена подіям козаччини після смерті Богдана Хмельницького і до поділу України на Правобережжя, що належало Речі Посполитій, і на Задніпров'я, яке визнавало владу царя. Політика Івана Виговського, наступника Богдана Хмельницького, закінчилася підписанням Гадяцької угоди, війною козаків із Москвою та славнозвісною Конотопською битвою. Однак всі ці події не змогли вберегти Виговського від падіння, а Україну – від підпорядкування Москві. Зрештою, кампанія 1660 року, що закінчилась підписанням Чуднівської угоди є найважливішою подією, описаною в книжці. Відтоді розпочався процес повільного занепаду козаччини, що закінчився поділом України між Річчю Посполитою і Москвою. Варто наголосити, що в 1658 році ще нічого не віщувало такого розвитку подій. Польсько-Литовська держава і козаччина дійшли компромісу і, підписавши Гадяцьку угоду, поклали край 10-літній кривавій ворожнечі заради спільного протистояння агресивній політиці Москви. Автор наближає до читача цей багатий на події час, коли ще був шанс урятувати Річ Посполиту від загибелі.

Kuprianowicz, Grzegorz. *1938 Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu.*
Chełm: Drukarnia L-print, 2008, 120 s.

Ліквідація Православної церкви на Холмщині і у Південному Підляшші в 1938 році стала однією з найтрагічніших сторінок в історії православ'я і українського населення тих земель. Цю подію не можна оцінювати без осмислення загальної ситуації, в якій опинилося православ'я у відродженій Польській державі. Знищення Церкви було не результатом засадничої зміни у внутрішній політиці Польщі, а, швидше, брутальною реалізацією релігійної і національної політики Другої Речі Посполитої на територіях Холмщини і Південного Підляшшя.

Від початку міжвоєнного періоду польська влада визначила два засадничі вектори політики щодо Православної церкви. З одного боку, це було максимальне обмеження її впливу і становища на згаданих територіях, що втілювалося у позбавленні церкви її маєтків, святинь та адміністративних обмежень кількості парафій. З іншого боку, діяльність була спрямована на упорядкування організації Православної церкви, аби вона могла функціонувати в нових умовах, зостаючись водночас в залежності від держави. Окремим завданням було полонізувати православних вірян (фрагмент вступу).

Litwin, Henryk. *Równi do równych.*
Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648.
Warszawa: DIG, 2009, 193 s.

Провал ідеї «Речі Посполитої трьох народів» змусив пильніше придивитися до особливостей локальних спільнот України і Волині в період 1569-1648-х років. Неможливість вклинити в структуру Речі Посполитої третій народ визначив долю шляхетської республіки. Відтак, дослідження кресової еліти може наблизити нас до відповіді на запитання про причини такого фіаско.

Matusiak, Agnieszka. *W kręgu secesji ukraińskiej.*
Wybrane problemy poetyki twórczości pisarzy «Młodej Muzy».
Wrocław: WUW, 2006, 393 s.

Розпочате у 80-х роках минулого століття активне дослідження українського модернізму стимулювало істориків літератури пильніше придивитися до літературного процесу кінця XIX – початку XX століття. Однією з найважливіших проблем виявилось визначити стиль ранньої фази українського модерну, коли творці ще не могли цілком відмовитися від ґрунту, на якому вони «виросли». Авторка вважає, що індивідуалістичний, рафінований і химерний світ українського модернізму в своїй початковій стадії

реалізувався у стилі модерн (сецесії). Найяскравіше він проявився у творчості поетів «Молодої Музи», літературно-артистичної формації, що діяла у Львові протягом 1906-1909 років. Ця група літераторів до вісімдесятих років ХХ століття залишалася поза офіційним літературним каноном. Саме тому їхній доробок так і не був належно опрацьований як у вітчизняній, так і в зарубіжній україністиці. Презентована монографія є першим комплексним дослідженням творчості «Молодої Музи» від моменту її виникнення.

Зміст:

1. Модерн як культурний феномен кінця ХІХ – початку ХХ століття:
 - Розквіт модерного мистецтва у Європі;
 - Українське артистичне середовище кінця ХІХ – початку ХХ століття.
2. У колі музики і музичного слова. Літературно-музичні симбіози:
 - Музичний заголовок як значущий елемент;
 - Музичність як гра експресивно-асоціативних значень;
 - Музичне оформлення тексту. Музичність очевидна;
 - Музична схема в літературному тексті. Музичність прихована;
 - Музичні цитати в літературному тексті.
3. У колі танцю і танцювального слова:
 - Танець словами;
 - Космічний «пратанець»;
 - Танцююча надлюдина;
 - Діонісійський танець;
 - Танець-жінка-життя;
 - Танець маріонеток;
 - Танець «маска в масці»;
4. У колі природних інспірацій:
 - Уявні сценічні оформлення;
 - Уявні мешканці країни.

***Nie jesteśmy Ukrainofilami. Polska myśl polityczna
wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów***

/ red. Pawła Kowala, Jana Ołdakowskiego, Moniki Zuchniak.
Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2008, 436 s.

Треба було пережити радянську і нацистську окупації, різанину польських і українських сіл, депортації десятків тисяч людей та видання паризької «Культури» як демократичної опозиції, аби поляки зрозуміли джерела української ворожості і почали руйнувати бар'єри між двома народами. Якби хоч частково усвідомити, який довгий і важкий шлях вів нас до цієї зустрічі – як з польського, так і українського боку – варто прочитати книжку «Ми не українофіли. Польська політична думка про Україну та українців».

Зміст:

Адольф Юзвенко, Вступ; Павло Коваль, Передумови до історії «української справи» в Польщі; Станіслав Тарновський, З одного степу походимо; Про Русь і Русинів (уривки); Вільгельм Фельдман, Політичні програми в Галиції 1846-1906 (уривки); Леон Василевський, Україна і українська справа (уривки); Польсько-українська проблема в Червентських землях: Тадеуш Головка, Методи і шляхи оздоровлення стосунків у східній Галичині і східних воеводствах; Петро Дунін-Борковський, Наслідки польсько-українського зближення; Микола Жданович, Польсько-українське питання; Владімеж Бончковський, Ми не українофіли; Адольф Бохентський, Політичне обличчя асиміляції народів; Александр Бохентський, Політичні проблеми Червентської землі; Станіслав Лош, Господарські проблеми Червентської землі. Моральний вимір польської свободи: Йозеф Лободовський, Під тиском минулого, Юзеф Маевський, Лист до редакції «Культури»; Юліуш Мерошевський, Польська «Ostropolitik»; Юліуш Мірошевський, «Польський комплекс» в Росії; Декларація про українську справу. Немає вільної Польщі без вільної України: Яцек Куронь, Антоні Мацеревич, Адам Міхнік, Справа польська – справа російська.

Nowak, Alicja Z. *Człowiek wobec wieczności.*

Ukraińskie I białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne XVII wieku.

Kraków: Collegium Columbinum, 2008, 222 s.

В основі духовного зростання кожного грішника лежить прагнення до вічності, що почасти відображено у жалобній словесності, а почасти – в іконографічних зображеннях розпусника, який кається. Як пише Гриневич, у східних уявленнях про Страшний Суд людина балансує між двома вердиктами: спасінням і вічною карою. Людська екзистенція виражається через рівнозначність у виборі добра і зла, близькість неба і пекла. Отже, людина є символом внутрішнього розколу і невизначеності, а грішник у момент каяття впроваджує в есхатологічний дискурс вимір часу і очікування, відстрочки і призупинення, таким чином, єднаючи час і вічність.

Operacja "Sejm" 1944-1946.

Seria: Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych.

Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych.

T. 6, praca zbiorowa.

Warszawa-Kijów: Instytut Pamięci Narodowej, 2007, 1424 s.

У книжці опубліковані невідомі досі документи з архівів Служби Безпеки України, які стосуються ліквідації польського підпілля на території південно-східних воєводств передвоєнної Польщі радянськими службами безпеки до 1946 року. Книжка складається з трьох розділів та містить 123 документи польською, російською і українською мовами. У ній наведено протоколи слухання справ, що велися проти жовнірів і представників організації «Ні» («Nie»), а також проти делегатів уряду країни, зокрема протокол слухання Адама Островського, окружного делегата уряду, і Єжи Венгурського, учасника «Бурі» («Burz»), а згодом інформаційного офіцера «Ні» у Львові; акти оскарження Фелікса Янсона, коменданта області «Ні», і луцького єпископа Адольфа Петра Шельожського.

Цікавими видаються такі документи: наказ заступника народного комісара внутрішніх справ Богдана Кобулова, в якому ідеться про розробку і реалізацію плану агентурно-оперативної роботи польського підпілля; інструкція народного комісара державної безпеки Сергія Савченка стосовно операції «Сейм»; спеціальна інформація Федора Цветухіна (начальника НКВД Рівненського округу), що стосується арештів, проведених у партизанській бригаді «Грюнвальд»; рапорт начальника НКВД львівського округу Олександра Вороніна у справі ліквідації польського підпілля у Львові.

Дана публікація містить декілька ілюстрацій, а також три унікальні схеми організації підпілля, які були отримані з архівів СБУ. Більшість ілюстрацій публікуються вперше.

Pieradzka, Krystyna. *Na szlakach Łemkowszczyzny.*

Krosno: Ruthenus, 2009, 238 s.

Значна частина накладу книжки, що була видана перед початком Другої світової війни, була знищена німецькими окупантами. І мало пройти півстоліття, аби Станіслав Крицінський зміг у 1990 році видати її репринт, що здобув чималу популярність. Зараз читачеві пропонується книжка, яка є єдиним нарисом історії Лемківщини. Кристина Перадзька (1908-1986) написала цю працю ще на початку своєї кар'єри історика. Після Другої світової війни вона була професором Ягеллонського університету і досліджувала, головним чином, середньовічний Краків і землі прикордоння. Дана книжка є, швидше, винятком у її науковій кар'єрі: вона виникла із особливої любові авторки до Лемківщини, яку дослідниця так до кінця і не зрозуміла.

Авторка патріотично наголошує передовсім на польських елементах на землях Лемківщини, применшуючи руські впливи на цих територіях. Такий підхід в жодному разі не є виявом шовінізму, чи намаганням фальсифікувати історію. Однак, деякі твердження Кристини Перадзької неможливо лишити, не прокоментувавши. Не витримують критики ідеї про належність східного Підкарпаття до Польщі ще з IX-XI століття та про першість польського осадництва

під час заселення Лемківщини. Першими осадниками на західних і центральних землях Лемківщини справді були поляки, але на її східних теренах – русини. Авторка хибно сприйняла процес утвердження національної свідомості лемків, тому й частина книжки, присвячена цій тематиці, є найслабшою. З упевненістю можна сказати, що лемки наприкінці XIX століття не були поляками, але водночас не мали і української національної свідомості: тоді дебати довкола «орієнтації» лемків лише розпочалися. З іншого боку, Кристині Перадзькій вдалося описати світ лемків напередодні катастрофи. Ті кілька церков і старих поселень, що ми можемо тепер знайти на Лемківщині, а також самі лемки, які змогли повернутися після трагічного виселення, вже не є таким, як напередодні війни. На основі книжки ми не можемо відтворити той мікрокосмос, який лемки створили після повернення на свою землю, однак це не причина, аби дорікати авторці (Тадеуш Анджей Ольшанський).

***Polska i Ukraina. Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem
przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej S. Kowalczyk.***

Wrocław: «Chronicon», 2008, 126 s.

Богдан Осадчук є незвичайною постаттю: українець, що народився на території передвоєнної Польщі, а нині постійно проживає в Німеччині, лишається найпалкішим захисником польсько-української співпраці. Ян Новак-Єжоранський наголошував, що «Богдан Осадчук, поряд із Єжи Гедройцем, став головним архітектором зближення Польщі і України».

Постійне лобювання інтересів українців є головним методом Осадчука. Він втілюється у найрізноманітніших формах: від публічних статей, які протягом останніх років уміщуються на шпальтах «Річ Посполита», аж до безпосереднього втручання у справи найвищої влади Варшави і Києва. Його заслуги не лишилися неоціненими – декілька місяців тому професор Осадчук отримав із рук президента Олександра Квасневського найвищу нагороду – Орден Білого Орла. Варто додати, що Богдан Осадчук завжди був прихильником

польсько-українського єднання, яке він боронив протягом п'ятдесяти років на шпальтах паризької «Культури», навіть коли здавалося, що можливостей для цього немає.

Для поляків біографія професора Осадчука може видаватися досить незвичною. Він народився у Коломиї, у передвоєнній Польщі. Як сам розповідав, його батько був активним діячем Комуністичної Партії Західної України. Після вересня 1939 року Богдан Осадчук налагодив контакти із офіційним виданням в Кракові – «Краківськими Вістями», а потім потрапив до Берліну на навчання. При цьому йому вдавалося підтримувати стосунки як з представниками українського – УПА, так і польського підпілля. Після війни Богдан Осадчук переселився до Західного Берліну, де працював викладачем університету, і вже звідти писав до німецьких і швейцарських газет, а з 1950 року – і до «Культури» Єжи Ґедройця.

Prorok na skale. Myśli Jerzego Nowosielskiego.

Wybrali i opracowali: Roman Mazurkiewicz, Władysław Podrazik.

Kraków: Znak, 2007, 192 s.

Єжи Новосельський не лише один із найцікавіших польських художників сучасності, але й видатний православний мислитель і теолог. Через призму власної творчості він рефлексує над сучасними релігійними та мистецькими явищами. Дана книжка є інтелектуальною біографією художника. Чому він так цінує етап атеїзму в своєму житті? Чому дружина митця вважала його за художника-примітивіста? Яку роль в його становленні відіграло захоплення іконами? На ці та інші питання читач знайде відповідь у цьому дослідженні.

Skrijka, Petro. *Nikifor (Epifan Drowniak) i jego rysunki ołówkiem.*

Kraków: Platan, 2006, 148 s.

Його світ був Храмом повним ікон – святих, таємничих, різнобарвних. А чим же був його живопис? Він був святотатською молитвою,

під час якої Никифор викрадав святих з малих лемківських церков і перетворював їх на людей, будинки, поля, дерева і ліси, декорував ними свій світ і свій Храм. Робив це так, немовби товк на шматочки глиняні горщики і з них укладав картини. З одних форм творилися інші і – вони ставали новими, вповні канонічними, іконами. Відомо ж бо, що ікони без написів не є канонічними і Никифор це добре знав, тому й давав кожному образу свою назву.

Smykowska, Elżbieta. *Prawosławni święci. Mały słownik.*

Warszawa: Verbinum, 2008, 273 s.

Культ святих у православ'ї проявляється через вшанування ікон і реліквій та читання молитов індивідуально чи під час Служби Божої. У порівнянні із Греко-Католицькою церквою, у Православній церкві немає усталеного процесу канонізації святого. Умовами для канонізації є: локальний або загальний культ, чудо здійсненне за життя або ж після смерті, святість життя, мучеництво за віру чи нетлінні мощі.

Пропонований словник охоплює найбільш значимих і шанованих у православ'ї святих, тих, котрі залишили по собі тривалі і незнищений слід у світі духовному та земному.

Smykowska, Elżbieta. *Zwyczaj i obrzędy prawosławne. Mały słownik.*

Warszawa: Mały słownik, 2008, 77 s.

Цей словник є доповненням до двох попередніх словників (Православна Ікона і Літургія) і містить літургічні обряди: коронування у таїнстві шлюбу, погребіння Богородиці, освячення води на Водохреща, а також обряди, пов'язані із Великим Тижнем – винесення плащаниці і погребіння Ісуса Христа – та Великоднем – пасхальна утрєня. У словнику описані ритуали, пов'язані із вшануванням ікон популярних святих, зокрема, святого Миколая. Окрім іншого, тут згадані обряди, що стосуються Різдвяних свят, весільні і похоронні церемонії, а також місця паломництва.

Sosnowska, Danuta. *Inna Galicja*.
Warszawa: Elipsa, 2008, 316 s.

«Інша Галичина» є нетиповою книжкою про національну ідентичність в Галичині у ХІХ столітті. Надзвичайно багатий джерельний матеріал: художня література, пропагандистські листівки, преса, подорожні записки, приватна кореспонденція, дозволяє авторці поглянути на багатокультурність цього регіону в цілком новаторський спосіб. Данута Сосновська володіє рідкісним даром одночасно бачити декілька різних аспектів одного питання, а тому дослухається до багатьох аргументацій і завдяки цьому уникає однозначних висновків. Отже, маємо книжку без закликів та месіанської пихи, а таку, що просто відповідає на запитання історика.

Авторка залучає аргументи тих, кого польська традиція маркувала як «ватажків» або «зрадників», показуючи, з яких розчарувань та нездійснених мрій починалася їхня діяльність. Тут, постаті скромних або ж маловідомих героїв, може свідомо елімінованих в національній пам'яті, набирають іншого, викривального характеру. Небагато існує книжок, які б так спонукали до мислення, як це робить дана праця. (фрагмент рецензії Данієля Бовуа).

Stosunki polsko-ukraińskie. Historia i pamięć
/ red. Joanna Marszałek-Kawa, Zbigniew Karpus.
Toruń: Adam Marszałek, 2008, 304 s.

Статті:

Міхал Клімецький: Україна в ХХ столітті. На схід від Польщі і на захід від Росії; Марек Фігура: Поляки пруського прикордоння і їхнє ставлення до польсько-українського конфлікту напередодні вибуху війни за Східну Галичину; Ярослав Нещорук: Устрій і внутрішня політика ЗУНР в роки 1918-1919; Віктор Матвієнко: Налагодження українсько-польських відносин у 1918 році: проблема Холмщини і Підляшшя; Лешек Пентковський: Україна в польській публіцистиці 20-х

років ХХ століття; Тетяна Шинкаренко: Еволюція політики Польщі в «українському питанні» у 1920-1923 рр.; Радослав Стемпчинський: Українське питання на шпальтах «Часу» в 1930-1933 роках; Владислав Філар: Українське питання в міжвоєнний період (1918-1939 рр.); Анджей Кжак, Данута Гібас-Кжак: Диверсії українських націоналістів справи військової контррозвідки Другої Речі Посполитої в 1921-1939 рр.; Марцін Крушинський: Про діяльність польського консульства в Харкові до початку 30-х років 20 століття; Адам Міхнік: Рани Волині; Андрій Піскозуб: Місце таке далеке, але таке близьке серцю. Ностальгія за гніздом предків; Стефан Шляхтич: Мої пів-України; Стефан Мелковський: Від мертвих залишилися кладовища (Три дні у Львові).

Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność

/ red. Joanna Marszałek-Kawa, Zbigniew Karpus.

Toruń: Adam Marszałek, 2008, 304 s.

У минулому польсько-українські відносини були ускладненими, що зумовлено, в основному, різницею в поглядах і інтересах. Розпад Радянського Союзу і здобуття незалежності Польщею і Україною сприяли встановленню нових відносин між обома країнами. Вони як рівноправні партнери почали розбудову своїх стосунків на засадах взаємних зобов'язань у демократичному світі. Водночас обидві країни розпочали перебудову внутрішніх структур, перетворення в суспільній і господарчій сферах, не забуваючи також і про нові цілі в закордонній політиці. Польські уряди, які керували країною до 1989 року, однозначно підтримували близькі і дружні стосунки із сусідами, а передовсім – із суверенною Україною. За кінцеву мету було обрано договір про стратегічне партнерство між обома державами. З українського боку можна зауважити певне вагання серед частини еліти, причиною якого був надто тісний зв'язок між сходом України і Росією. Чергові парламентські вибори в Україні виявили, з одного боку, величезні труднощі, які належить подолати в багатьох сферах життя, а з іншого – швидке визрівання і опанування демократичних цінностей українцями.

Статті:

Мацей Щуровський – Польська армія в Україні в 1944 році; Кшиштоф Лада – Пріоритети нової бандерівської влади на Волині крізь призму рапортів політичних референтів військової групи УПА; Владислав Філар – Від антипольської агітації й індивідуального терору до винищення польського населення (Волинь, 1942-1944 рр.); Чеслав Партач – Важке сусідство; Йоанна Кравчик – Творення польської народної самооборони перед винищувальною акцією ОУН-УПА на теренах колишнього тернопільського воєводства в 1943-1944 рр.; Адам Маролевський – Мої спогади про Україну; Ліана Гурська – Круглий стіл в Україні в часи «помаранчевої революції»: роль Польщі; Петро Джедучкий – Майдан грози і надій; Генрик Складановський – Україна і польсько-українські відносини в сучасних польських програмах і підручниках з історії в середній школі; Роман Дрозд – Відносини центральних влад щодо греко-католицького питання в Польщі в 1956-1990 роках; Владислав Зваріч – Постання і розвиток польських товариств у сучасній Україні; Міхал Калосінський – Внесок України в стабілізацію постсадамівського Іраку.

Sulikowska-Gąska, Aleksandra. *Spory o ikony na Rusi w XV i XVI w.*
Warszawa: WUW, 2007, 324 s.

Праця присвячена специфічному типу ікон, що виникли в Московщині в XV – XVI століттях. У ній досліджено зміни у сакральному мистецтві Русі під впливом культури Візантії і Балкан. Книжка показує різні аспекти культу ікон, зокрема на підставі зображення Трійці простежуються перетворення іконографічного канону в XV – XVI століттях. Книжка заповнює багато «білих плям» на художньо-культурній мапі згаданого простору, а також вказує на «плями» пізніших інтерпретаторів. Дослідження є цінним для науковців і студентів, істориків мистецтва і теологів, які цікавляться даною тематикою, а також етнографів і соціологів.

Szewczenko Taras. Kobziarz. Tłum. Piotr Kupryś.

Lublin: KUL, 2008, 746 s.

Збірка містить перекладені польською мовою вірші і поеми видатного українського романтика Тараса Шевченка (1814-1861). Твори Шевченка були опрацьовані і перекладені люблінським філологом і поетом Петром Купришем (1933-2002). У свідомості українців Тарас Шевченко був і залишається тим, хто втілює у собі українську ідею. І хоча його твори перекладалися польською мовою ще від 1860-го року, однак досі жоден з перекладачів, за винятком Петра Куприша, не проінтерпретував їх належним чином. Саме тому дана збірка польських перекладів Шевченка публікується зараз – 146 років після смерті поета і 5 років після смерті перекладача.

***Trudne Sąsiedztwo. Studia z dziejów stosunków
polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI – XX wieku***

/ red. Andrzej Szczepaniak.

Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2007, 392 s.

Це є четверте видання, присвячене проблематиці стосунків між поляками, українцями і росіянами протягом останніх п'яти століть. Книжка, прикрашена значною кількістю іконографій, є збірником студій авторів з різних дослідницьких центрів, які вивчають Схід в його культурних проявах (мистецтво, література, преса, релігія, історія ідей), а також у політичних, військових і політологічних аспектах. Дана праця показує різноманітність інтересів, конфлікти ідей і функціонування стереотипів про важке геополітичне сусідство в Центрально-Східній Європі, а також переглядає певні спільні проблеми країн цього регіону.

У книжці містяться статті: Адама Шиманського – Портрети правителів Сходу; Домініка Кустоса і Януша Доробіша – Невдалий епілог участі Андрія Шолдрського в московському поході королевича Владислава в 1617-1618 рр.; Марії Ровінська-Щепаняк – Промова Якуба Собеського на честь померлого Бартоломея Новодворського –

товариша у московському поході 1617-1618 рр.; Магдалени Уйми – Магнатська садиба і стиль життя магнатів на прикладі резиденції родини Собеських в другій половині XVII століття; Адама Шиманського – Подорож Фредрика Бернарда Вернера через Польщу; Томаша Цісельського – Російська агресія стосовно Польщі у 1733-1735 роках. Боротьба в Україні, Поділлі і Волині; Ігоря Кривошеї – Шляхта Гетьманщини під час листопадового повстання; Марека Білокура – Росія і польсько-російські стосунки в політичній думці Йоахима Бартошевича; Агнешки Кідзінської – Проросійська політична діяльність Зигмунда Великопольського (1863-1919 рр.) в часи Першої Світової війни; Барбари Клімчик – Образ історії Польщі у львівській колекції малярства Національного музею у Вроцлаві; Олександра Возного – Інструкція про евакуацію родин військових з Росії на терени Британської імперії; Малгожати Швідер – Українська дорога до Європи.

Tucholska, Krystyna; Kostuch, Bożena. *Huculszczyzna. Ceramika pokucka w kolekcji Muzeum Narodowego w Krakowie.*
Kraków: Muzeum Narodowe, 2008, 246 s.

Національний музей в Кракові зібрав у своїх колекціях близько 600 керамічних об'єктів з колишніх східних кресів. Багато з них простої форми, з досить бідною кольоровою гамою, адже їхнє призначенні було суто ужитковим. Конкуренція промислових товарів спочатку спонукала виробників до більш вишуканого оздоблення своєї продукції, однак із плином часу матеріальна ситуація в гончарстві погіршувалася, а кількість гончарень постійно зменшувалась. Багато верстатів, аби протриматися у важких умовах, мусило перейти на виготовлення дешевих кахлів. На тлі цих безіменних гончарень, що тудилися в маленьких містечках, гончарні вироби із Покуття і Гуцульщини завжди яскраво вирізнялися. Їхня ошатність досягалася завдяки поєднанню яскравих, живих і контрастних фарб, а також різноманітних декоративних мотивів... (фрагмент вступу).

Ukraina w stosunkach międzynarodowych

/ red. Marek Pietraś, Tomasz Kraußniak.

Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej,
2007, 424 s.

Постання незалежної України є одним з найважливіших наслідків розпаду Радянського Союзу. Предметом аналізу даної книжки є взаємодія між Україною після проголошення незалежності і міжнародним товариством в умовах зміни геополітичних обставин у Європі.

Статті: Якуб Ольховський – Культурно-цивілізаційна ідентичність України; Томаш Олеж – Релігія в Україні; Наталя Горська – Російська меншина в Україні; Ліана Гурська – Політична система України; Ярополк Тимків – Концепція закордонної політики і безпеки України; Кшиштоф Іванчук – Геополітичне положення України; Томаш Капусняк – Економічна позиція України; Іренеуш Топольський – Військове становище України; Марцін Ожеховський – Відносини України з Російською Федерацією; Беата Сурмач – Відносини України з Польщею; Войцех Яновський – Відносини України з Молдовою; Юрій Марушак – Відносини України з Німеччиною; Конрад Заштовт – Відносини України з Туреччиною; Марта Мацелюк – Відносини Україна – США; Анджей Думало – Відносини України з Європейським Союзом; Марек Петраш – Відносини України з Північно-Атлантичним Альянсом; Максим Ференц – Відносини України з Радою Європи і з Організацією Безпеки і Співробітництва в Європі; Марта Селінджер – Україна: Союз Незалежних Держав, ГУАМ і Єдиний Економічний Простір; Катажина Маженда – Відносини України з Організацією Об'єднаних Націй.

350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)

/ red. Teresa Chynczwska-Hennel, Piotr Kroll, Mirosław Nagielski.

Warszawa: DIG, 2008, 719 s.

Невикористаний шанс на перетворення Речі Посполитої у державу «трьох народів», який давала Гадяцька угода, став основною

тематикою презентованої книжки. Її матеріали були обговорені на однойменній конференції.

Статті:

Гадяцька угода як шляхетська утопія (Януш Тазбір); Гадяцький трактат в контексті українського державотворення (Віталій Щербак); Гадяцький Союз (1658): генеза, умови і значення (Андрій Б. Пернал); Чому ідея Гадячу була приречена на поразку? (Януш Качмажик); На шляху до Гадяча 1658: козацький традиціоналізм і гадяцький дискурс (Віктор Брехуненко); Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового і матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії) (Ігор Скочиляс); Постанови гадяцької комісії і конституційні засади Першої Речі Посполитої (Ян Дзегелевський); Гадяцька унія в шляхетській думці (Маріуш Роберт Дроздовський); Гадяцька унія – ідея і мрія (Мацей Франц); Православне питання в гадяцьких положеннях і конституції (Антоні Миронович); Проблематика віровизнання в Гадяцькій угоді (Томаш Кемпа); *L'Unione e gli Uniti come oggetto e non come soggetto* (Viviana Nosilia); Релігійна політика Івана Виговського. Додаток до дій? Практична реалізація гадяцьких постанов (Анжей Гіл); Гадяцькі постанови у світлі католицько-унійно-православної релігійної полеміки XVI–XVII століття (Ян Страдомський); Нунцій єдиної місії. Пьотр Відоні – нунцій в Речі Посполитій 1652-1660 (Катажина Вішовата-Валчак); Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) (Наталя Яковенко); Гадяцький договір 1658 року у висвітленні українських літописців (о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко); Штрихи до портрету ректорів Києво-Могилянського колегіуму: Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля (Лариса Довга); Студенти Київського колегіуму 1630-1650-х років (Оксана Задорожна); Ідея козацької держави в канцелярській літературі (Катажина Лоссон); Рецепція польських ренесансних концепцій походження Русі як фактор формування етнокультурної ідентичності східнослов'янських просвічених еліт у другій половині XVII століття (Дмитрій Карнаухов); Дії дивізії коронного обозного Анжея Потоцького в Україні в 1659 році (Марек Вагнер); Відгомін гетьманування Івана Виговського (1657-1659 рр.) на Слобідській Україні (Володимир Маслійчук); Військо Донське

і Запорозька Січ: характер взаємовідносин у першій половині XVII століття (Ніколай А. Мінніков); Унія Гадяцька і падіння Івана Виговського у вересні 1659 року (Пьотр Кролл); Татарський набіг у вересні-жовтні 1629 року. (Пшемислав Гаврон); Українські бунти і військо Великого Князівства Литовського (1649-1657 рр.). З історії обігу інформації в середині XVII століття (Ришард Сковрон); Одна дипломатична ілюзія: доля союзу Трансільванського князівства і Запорізького війська (1657-1658 рр.) (Гебей Сандор); Кримське ханство і козацтво в останній чверті XVII - початку XVIII століття: стосунки в контексті міжнародної політики (на прикладі донських і запорізьких козаків) (Дмитрій В. Сень); Нові архівні матеріали і спірні питання Гадяцького договору (Тетяна Г. Таірова-Яковлева); Гадяцькі папери Станіслава Казимира Беневського в справі «Kozackie» Коронного Варшавського архіву. Додаток до історії дипломатії Речі Посполитої в XVII столітті (Міхал Кулецький); Смерть Івана Виговського в 1664 році (Веслав Маєвський); Перехід православної еліти з Речі Посполитої до Росії в другій половині XVII – на початку XVIII століття (Мажанна Кучинська); Чи був 1701 рік рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII століття? (Максим Яременко); Спогади про втрачений рай. Концепція Гадяцької угоди у мнимій конституції Барановського 1696 року (Карол Лопатецький); Гадяцька унія та локальний інтерес (королівські надання кременчужанам 1659 року) (Дмитро Вирський); Польська історіографія про Гадяцьку угоду (Конрад Бобятинський); Гадяцька унія 1658 року у білоруській історіографії (Генадзь Сагановіч); Додаток до української історіографії про Гадяцьку угоду (Єва Рибалт); Гадяцька унія в українській художній літературі (Валентина Соболю); Історія нащадків Криштофа Перетятковича в Росії (Єлена Андреева).

Wójtowicz-Huber, Bernadetta. *Ojcowie narodu.*

Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym

Rusinów galicyjskich (1867-1918). Warszawa: UW, 2008, 326 s.

У книжці висвітлюється проблема ролі церкви, віросповідання і релігії в процесі націоналізації, а також міститься багато незнаних

досі архівних джерел. Авторка вбачає в Греко-Католицькій церкві модель, яка уможливає місце релігії в процесі формування сучасного суспільства, тобто взірць, який символізує секуляризацію народу і націоналізацію релігії. Цей процес посідає дуже важливе місце у сучасному європейському суспільстві. Дослідниця порушує питання внутрішнього зв'язку народного руху із віросповіданням, а також роль церкви в процесах інклюзії і ексклюзії. Ці поняття авторка вміщує в контекст модернізаційної еволюції значення релігії для мас, а також аналізує роль віросповідання як одного із чинників визначення національної ідентичності. Історик формулює два способи інтерпретації даної теми: по-перше, через аналіз значення політичних концепцій русофілів і українофілів для процесу націоналізації, а, по-друге, через дослідження ролі церкви у суспільних змінах ХІХ століття, звертаючи увагу на її заангажованість у світські дебати про віросповідання.

Wróblewski, Piotr. *Mobilizacja i konflikt. Miejsca święte mniejszości narodowych w Polsce.*
Warszawa: "Semper", 2008, 426 s.

Річ Посполита віками була державою, населення якої належало до різних релігійних і етнічних спільнот. У відродженій у 1918 році Польщі проживало декілька великих національних груп. З 32 мільйонів мешканців поляки становили 20,6 мільйона людей. До національних меншин в межах Польської держави передовсім належали:

- українці – 5145 тисяч, 16% населення;
- євреї – 3133 тисячі, 10%;
- білоруси – 1966 тисяч, 6%;
- німці – 744 тисячі, 2%.

Єжи Томашівський зазначає, що чисельність національних меншин, що проживали на території Польщі, була високою навіть для Центральної Європи. Унаслідок Другої Світової війни національна структура Польщі значно змінилася. Польська держава отримала нові кордони, а Центрально-Східна Європа стала територією повоєнних

міграцій. Офіційна пропаганда створила міф п'ястівської Польщі, а у 1948 році була сформована теза про націоналістичний ухил в партії. У жовтні 1956 року політик, щодо якого було висунуте це звинувачення, повернувся до влади і наголосив на «праві кожного народу на суверенне управління в незалежній країні». Дві декади потому виразним прикладом експонування національних елементів в політиці стала «морально-політична єдність польського народу».

Дослідник показує еволюцію національної ідеології в Польщі, вказуючи на різні версії національного комунізму. Окрім пропагандистських концепцій про переваги одного національного народу, моноцентричний суспільний устрій обмежував можливості маніфестувати якусь іншу, непольську ідентичність. Суспільно-культурні товариства національних меншин, що контролювалися Міністерством внутрішніх справ, виконували радше функції «вентилів безпеки». Утім, на початку вісімдесятих років можна помітити етнічне відродження національних меншин, що досягло кульмінації у 1989 році.

Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku

// Między Zachodem a Wschodem. / red. Wijaczka Jacek, T. 4.

Toruń: Adam Marszałek, 2007, 150 s.

Статті:

Петро Гужовський, Економічна ситуація польських селян у XV-XVI століттях на європейському тлі; Малгожата Колач, Селянські повинності на Хелмській землі у XV-XVI століттях; Яцек Віячка, Місія єпископа Юліуша фон Пфлуг до Польщі в 1541 році. Додаток до комерційної політики в Польщі у XVI столітті; Ігор Конколевський, Господарське питання і шляхетська ксенофобія в Речі Посполитій на тлі пропагандистської літератури першого безкоролів'я; Зджіслав Нога, Фінансова економіка Кракова у XVI столітті; Збігнев Анусік, Земська власність у Київському воєводстві на основі податкового реєстру 1628 року; Мирослав Нагельський, Джерела, що стосуються військових руйнувань в другій половині XVII століття в світі

демографічного регресу в Речі Посполитій після «потопу»; Едмунд Кізік, Комерційні поради в німецько-польських мовних підручниках другої половини XVII-XVIII століттях; Єжи Дигдала, Основні фінансові і економічні проблеми Речі Посполитої на зламі епохи Сасів і Станіславовських в оцінці сасько-польського канцелярія Яна Бенжаміна Стайнгаузера; Ірена Кітурка, Західноєвропейський досвід в модернізації землеробства Великого Князівства Литовського в другій половині XVIII століття. Ідеї і реалізація; Анджей Каменський, Польсько-пруська цінова війна в 1764-1766 роках; Петро Ольшевський, Магнат і його кар'єра. Нарис публічної і господарської діяльності Яцка Малаховського в 1756-1786 роках.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вадим Арістов

Студент 2-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія», учасник стипендіальної програми Польського уряду для молодих науковців 2008 р. Наукові зацікавлення: Київська Русь, давньоруське літописання.

Олена Бабакова

Магістр історії, аспірантка історичного факультету Київського Національного університету ім. Т. Шевченка, докторантка школи суспільних наук при Інституті філософії та політології Польської академії наук. Сфера наукових інтересів: історія раннього нового часу, історія Церкви, біографістика.

Алла Богдан

Магістр факультету банківських та інформаційних технологій Львівського Інституту Банківської Справи Національного Банку України, закінчила економічний факультет Львівського Національного Університету ім. І. Франка. Випускниця програми ім. Л. Кірккланда у 2009 р. Докторантка на факультеті суспільних наук Люблінського Католицького Університету Яна Павла II.

Василь Бусленко

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Волинського національного університету імені Лесі Українки. Стипендіат Програми ім. Л. Кірккланда (2007–2008 рр.). Коло наукових інтересів: функціонування політичної опозиції, політична регіоналістика, сучасні політичні процеси в Україні та Польщі.

Іван Гаврилюк

Студент 1-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Займа-

ється військовою історією ранньомодерного часу, зокрема надвірними княжими військами в Речі Посполитій.

Наталія Герман

Магістр філології, Бердянський державний педагогічний університет; докторантка при Центрі вивчення Східної Європи Варшавського Університету (Studium Europu Wschodniej), спеціальність: Культурознавство.

Олександр Гісем

Кандидат історичних наук, методист ЗНЗ «Міжнародна українська школа». Автор низки наукових статей присвячених українсько-польським дипломатичним відносинам, розвитку національно-визвольного руху в Закарпатті у першій половині ХХ ст. Автор підручників, посібників з історії України та всесвітньої історії, рекомендованих МОН України для середніх шкіл.

Ольга Гнидюк

Бакалавр історії, студентка 1-го року навчання магістерської програми «Історія. Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Наукові інтереси: історія родини, соціальна історія дитинства ранньомодерного часу.

Тетяна Довжок

Кандидат наук, захистила дисертацію на тему «Польська повоєнна проза пограниччя: ідентичність, часопростір, катастрофізм», асистент кафедри полоністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Клок Василь

Кандидат історичних наук, з 2007 р. – асистент Львівської комерційної академії. Коло наукових зацікавлень: історія польсько-українських відносин у Галичині 1918–1923 рр. Є автором 4 наукових публікацій та 3 навчально-методичних розробок.

Олена Коваленко

Студентка 1-го року навчання магістерської програми «Філологія. Теорія, історія літератури та компаративістика» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Учасниця програми «Міждисциплінарних гуманітарних студій» (Інститут міждисциплі-

нарних студій “Artes Liberales”, Варшавський університет, НаУКМА) з 2006 р. Співорганізатор польського кіноклубу НаУКМА.

Ірина Ковальчук

Студентка 1-го року магістерської програми «Теорія, історія української мови та компаративістика» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Випускниця сертифікатної програми «Міждисциплінарні гуманітарні студії» (Інститут міждисциплінарних студій „Artes Liberales”, Варшавський університет, НаУКМА). Співорганізатор польського кіноклубу НаУКМА.

Марія Паньків

Кандидат історичних наук, викладач циклової комісії суспільно-гуманітарних дисциплін Харківського кооперативного торговельно-економічного коледжу.

Генрік Полетаєв

Аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка. З 2006 року волонтер Польського Наукового Товариства у Житомирі. У 2008-2009 рр. займався організацією й проведенням міжнародних наукових конференцій, до сьогодні лишається членом ПТНЖ.

Євгенія Сакал

Студентка 1-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових зацікавлень: соціорелігійна історія, зокрема церковні реформи Петра Могили.

Марія Сеніч

Магістр політології. Закінчила Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Учасник 25 міжнародних наукових конференцій в Україні, Польщі, Росії, Литві, Німеччині, Великій Британії, Франції, Італії, Перу та Індії. Займається дослідженням політичних концепцій колективу «Культури».

Сокирко Олександр

Доцент кафедри давньої та нової історії України Київського університету ім. Тараса Шевченка, кандидат історичних наук. Фахівець з військової

історії України XVII–XVIII ст. Сфера наукових інтересів: держави, армії та суспільства, військове мистецтво країн Центральної і Східної Європи, історія повсякдення, джерелознавство ранньомодерної доби.

Андрій Телегуз

Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Олександра Федорко

Студентка 1-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Коло наукових інтересів: історія уявлень та ідей, мемуаристика, ідентичність польської шляхти другої половини XVIII століття.

Поліна Федоренко

Магістр історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2007), учасниця стипендіальної програми польського уряду для молодих науковців (2007–2008), з жовтня 2008 р. – докторантка Школи суспільних наук при Інституті філософії і соціології Польської Академії Наук (Варшава).

Марія Шведова

Студентка 1-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових зацікавлень: релігійна та світська аргументація в полеміці довкола Берестейської унії, 1596 р.

Ірина Широкова

Студентка 1-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Досліджує репресивну медицину в СРСР.

Богдан Шуба

Магістр філософії, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Усі права застережені.

Предруки і переклади дозволяються тільки за згодою автора й редакції

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво “ДУХ І ЛІТЕРА”

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ Серія КВ №5725

Національний Університет “Киево-Могилянська академія”,

5 корпус, кімн. 210

вул. Волоська, 8/5, м. Київ, 04070, Україна

Тел./факс: +38 (044) 425-60-20

e-mail: chasopys.dil@gmail.com – редакція

duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту

www.duh-i-litera.kiev.ua

Надаємо послуги “Книга-поштою”